

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

2 (5)

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної Академії наук України
та
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

МІЖВІСЬКА СТАРОВИНА

**НІЖИНОЗНАВЧІ
СТУДІЇ
№2**

науковий
історико-культурологічний
збірник

Випуск 2(5)

НІЖИН
«Видавництво «Аспект-Поліграф»
2006

Центр пам'ятокознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Редакційна колегія:

к.і.н. О.Б. Коваленко (голова ред. ради), д.ф.н. О.Г. Астаф'єв, к.фіз.-мат.н. М.М. Астаф'єва, д.політ.н. О.Д. Бойко, д.і.н. А.О.Буравченков, д.і.н. І.В. Верба, член.-кор., д.і.н. О.П. Моця; д.і.н. А.А.Непомнящий, к.і.н. А.М. Острианко, д.філол.н. Г.В. Самойленко, к.і.н. О.Г.Самойленко, к.і.н. Є.М.Страшко, д.і.н. Д.Я. Телегін, к.і.н. О.М. Титова (заст. голови ред. ради), С.Ю. Зозуля (упорядник), О.С. Морозов (упорядник)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'ятокознавства НАН України
та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

Н61 Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №2: Історико-культурологічний збірник. Випуск 2 (5) / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – 2006. – 190 с.

У другому випуску наукової збірки «Ніжинська старовина» вміщено ряд ніжинознавчих студій історико-культурологічного спрямування.

На відзначення 200-річчя від часу заснування Ніжинської вищої школи окреслено життєвий і науково-педагогічний шлях одного з професорів Ніжинського історико-філологічного інституту – історика-медієвіста Ф.В.Режабека, а також визначено деякі аспекти історії цього навчального закладу початку ХХ ст.

Розглядаються проблеми сучасного археологічного дослідження території Ніжина й околиць. Козацька тематика представлена біографічним дослідженням життя ніжинського полковника Івана Обідовського. Окремі розвідки присвячено визначним ніжинцям: І.Г.Турцевичу, О.А.Добіаш-Рождественській, Ю.Ф.Лисянському, родині О.О.Богомольця, а також скульпторові П.П.Забілі. Розглядаються деякі моменти суспільно-політичної історії Ніжинщини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., зокрема: трансформації місцевої шляхти польського походження, умов перебування військовополонених на Ніжинщині в роки І Світової війни, історії проведення ніжинських ярмарків; присутня геральдична тематика.

У пам'ятокознавчому розділі порушується питання динамічного формування пам'ятокоемного середовища Ніжина. Окреме дослідження присвячено досі маловідомій історико-топографічній пам'ятці – опису Ніжина кінця ХVІІІ ст.

У збірці вміщено кілька досі не відомих і мало відомих матеріалів: архівознавче дослідження академіка К.В.Харламповича й етнографічні щоденники Є.Г.Спаської.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'ятокознавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

*Збірку підготовлено до друку за підтримки й активної участі
Ніжинського міського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка*

*Видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ДО 200-РІЧЧЯ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Цілком закономірно, що відкривають цей збірник матеріали, присвячені історії існування Ніжинської вищої школи. Її первісток – Гімназія вищих наук (заклад, за статусом рівний університету) в 1805 р. було засновано за указом російського імператора, але клопотаннями і стараннями Українців – братів Іллі та Олександра Безбородьків, нащадків козацького старшинського роду. Ця наукова й освітня інституція, ввібравши в себе кілька структурних і змістовних реформуваль, пройшла довгий двохсотрічний шлях, доки офіційно ствердилася у якості класичного університету – власне те, до чого й прагнули її засновники. Протягом усього часу існування Ніжинської вищої школи її заклади були справжнім центром культурного, освітнього й наукового життя не тільки Ніжина та Ніжинщини, але й України загалом. Плеяда викладачів і випускників – відомих вчених із різних галузей знань, а також державних і громадських діячів – здобули широку славу Ніжинській вищій школи, а відтак – і місту, де знаходяться її заклади. На сьогодні важко навіть уявити історію Ніжина без його вищого навчального закладу. То ж віддаючи належне славній історії славного Університету, пропонуємо увазі шановних читачів перегорнути ще кілька сторінок величезного фоліанту під назвою «Ніжинська вища школа».

Дмитро Гордієнко (Київ)

ПРОФЕСОР ФРАНЦ В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ РЕЖАБЕК: БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Майбутній учений народився 4 листопада 1856 р. в с. Драгоніці, округу Водняни, королівства Богемії, в підданого австро-угорської двоєдиної монархії Габсбургів, землероба і сільського старости В'ячеслава Режабека [1]. Середню освіту здобув у Миколаєві (на той час Херсонської губернії Російської імперії) у класичній Олександрівській гімназії, яку закінчив 1879 р. з золотою медаллю [2]. У вересні того ж року вступив до Імператорського Новоросійського університету на історичне відділення історико-філологічного факультету, який очолював відомий філолог, майбутній ректор університету, Іван Степанович Некрасов. 31 травня 1883 р., склавши успішно випускні іспити, рішенням Ради університету Франц В'ячеславович Режабек отримав звання дійсного студента, з правом у зазначений термін подати дисертацію на звання кандидата, а також на затвердження його в дванадцятому ранговому класі для вступу на цивільну службу [3]. Того самого року, 1 вересня, в Канцелярії Одеського градоначальника молодий

чех, австрійський підданий присягнув на вірність російському імператорові, що уможливило його подальше кар'єрне просування на теренах Російської імперії [4]. Наступного року Ф.В.Режабек за дисертацію «Лиутпранд Кремонский и его посольство в Константинополь» здобув ступінь кандидата історико-філологічних наук [5]. За поданням професора Ф.І.Успенського та за згодою Міністра народної освіти, молодого науковця було залишено при Новоросійському університеті на два роки для підготовки до професорського звання по кафедрі загальної історії, з наданням йому з 1 січня 1885 р. утримання в сумі 600 руб. на рік із коштів Міністерства народної освіти [6].

Після складання магістерських іспитів у 1888 р., з дозволу попечителя Одеського навчального округу від 13 грудня 1888 р., Ф.В.Режабек отримав посаду приват-доцента в стінах alma-mater [7], де він почав викладати загальну історію – з весняного півріччя 1889 року почав читати лекції з римської історії, спочатку республіканського, а потім імператорського періодів [8].

Наказом по Міністерству народної освіти від 30 грудня 1892 р. Ф.В.Режабек відряджений з науковою метою за кордон на один рік, однак, зі згоди імператора, термін було подовжено до 1 вересня 1895 р. з призначенням йому грошової допомоги в розмірі 400 руб. з міністерських коштів [9]. Більшу частину часу молодий науковець провів у Празі, де працював над магістерською дисертацією, відвідував лекції і практичні заняття з римської історії професора німецького університету Юнга та лекції з римської історії професора чеського університету Голля [10]. Поміж іншим, наслідком відвідувань семінарію з римської історії професора Юнга стала праця Ф.В.Режабека «В историческом древнеримском семинарии [в Праге]. Заметки приват-доцента» [11]. Останні місяці закордонного відрядження пройшли в Берліні, де протягом літнього семестру 1895 р. вчений відвідував лекції і практичні заняття з римської історії професорів Гіршфельда і Дессау, а також лекції з середньовічної історії професора Штернфельда [12]. Згодом, протягом одеського періоду життя Ф.В.Режабек здійснив ще одне закордонне відрядження: упродовж літніх ваканцій 1905 р. [13]. В бібліотеках Відня й Берліна він знайомився з новітньою літературою з візантійського воєнного мистецтва і взаємин Візантії з Західною Римською імперією. Своєрідним науковим звітом про відрядження стала праця «О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904)» [14], в якій Ф.В.Режабек у загальних рисах намітив свій подальший план спеціальних досліджень. Наступне наукове відрядження мало відбутися впродовж літніх ваканцій наступного року, але через очікування на призначення до Ніжина його довелося скасувати [15].

Після повернення до Одеси з першого наукового відрядження, Ф.В.Режабек в Новоросійському університеті успішно захищає дисертацію «Маркоманские войны», за яку отримав ступінь магістра загальної історії, – цей факт засвідчив відповідний диплом від 12 квітня 1896 р. [16].

Із вересня 1895 до 1905 р., за дорученням факультету, Франц В'ячеславович читав лекції і вів практичні заняття із загального курсу середньовічної історії Західної Європи, а також спецкурси з історії Візантії. З березня 1900 р. Ф.В.Режабек завідує історико-філологічним кабінетом, маючи академічне навантаження лише 4 години на

тиждень [17].

14 вересня 1875 р. Ніжинський юридичний ліцею був реорганізований у Історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі – НІФІ) з класичним і словесним (філологічним) відділеннями. З відкриттям у 1882 р. історичного відділення в НІФІ значна увага стала приділятися викладанню загальної історії, було створено відповідну кафедру; завдяки зусиллям директора М.О.Лавровського в інституті сформувався досить сильний штат істориків, зокрема «загальників» [18], попри покликання закладу як «розсадника» класичної філології [19].

У зв'язку з переходом професорів античника О.І.Покровського і історика-медієвіста В.К.Піскорського в Історико-філологічному інституті з'явилися два вакантних місця з предмету загальної історії. В лютому 1906 р. Конференція НІФІ оголосила конкурс на їх заміщення [20]. Серед низки претендентів був приват-доцент Новоросійського університету Франц Режабек. Що спонукало на перехід дослідника, який цікавився історією Візантії, учня академіка Ф.І.Успенського, з провідного наукового закладу тогочасної візантиністики, не відомо. Сам Ф.В.Режабек лише зазначає, що відбулось якесь порушення «нормального ходу занять» [21]. Ймовірно, це пов'язано з подіями російської революції 1905-1907 років, у яких Одеса – і зокрема, Новоросійський університет – відіграла не останню роль. Відношення ж самого Ф.В.Режабека до цих подій нез'ясоване, – уже в Ніжині він написав розписку про лояльність до існуючого режиму та про свою неучасть у політичних партіях, товариствах і союзах [22].

Проте, якими не були б мотиви, 4 березня 1906 р. Ф.В.Режабек виявляє бажання взяти участь в конкурсі на заміщення вакантної кафедри в НІФІ. Він подає відповідну заяву, до якої додає, за умовами конкурсу, свій curriculum vitae, магістерську дисертацію «Маркоманские войны» та статтю «О разработке некоторых отделов Византийской истории» [23]. Через два місяці (18 травня 1906 р.) Конференція НІФІ обирає його екстраординарним професором по кафедрі загальної історії [24], про що йому і було повідомлено, з проханням прислати з університету формулярний список про службу, магістерський диплом та інші необхідні документи [25]. Іншу вакантну кафедру посів приват-доцент Санкт-Петербурзького університету історик-медієвіст Вітольд Владиславович Новодворський* [26].

Зі сторони ректора Імператорського Новоросійського університету перепон на перехід Ф.В.Режабека до Ніжина не було [27], то ж із нового навчального року від почав викладати в НІФІ. Однак, виникла цікава колізія: обидва «новобранці» ніжинського інституту впродовж 17 днів de-jure працювали на громадських засадах, – лише 17 вересня 1906 р. був виданий височайший наказ по цивільному відомству за №70, за яким і Ф.В.Режабек і В.В.Новодворський були призначені екстраординарними професорами НІФІ [28], після чого згідно законодавства Російської імперії почали виплачувати жалування. Ф.В.Режабеку держава заборгувала 85 рублів 69 коп. з квартирними, а В.В.Новодворському – 76 рублів 80 коп. без

* Він змінив на посаді В.К.Піскорського, який змушений був втікати з Ніжина – у пряму сенсі слова – через загрозу розправи під час єврейського погрому в жовтні 1905 р. На сьогодні дослідники одностайні в тому, що під виглядом погрому було вчинено розправу над демократично налаштованими викладачами НІФІ.

квартирних [29]. Звернення керівництва НІФІ про виправлення несправедливості канцелярія Попечителя Київського навчального округу проігнорувала [30]. Наразі, невідомо чим це все закінчилося.

Із призначенням екстраординарним професором інституту Ф.В.Режабеку, відповідно до посади, було надано чин колезького радника [31]. Крім викладацької діяльності, він за рішенням Конференції інституту, з 3 вересня 1910 р. по 21 листопада 1913 року виконував обов'язки інститутського бібліотекаря [32], але звільнився з цієї посади за власним бажанням [33]. 17 вересня 1916 року був знову обраний на посаду бібліотекаря, яку відтепер займав аж до своїх останніх днів життя [34]. Протягом одного року, з 22 вересня 1912 р., Ф.В.Режабек був членом Правління НІФІ [35].

У матеріалах фонду НІФІ збереглося подання Ф.В.Режабека від 8 лютого 1907 р. про надання відрядження для ознайомлення з візантійськими рукописами ватиканських та інших італійських бібліотек [36]. Ще один документ засвідчує дозвіл на закордонне відрядження на літніх вакаціях 1912 р. [37]. Щоправда свідчень про користання цими можливостями немає. Швидше за все, впродовж ніжинського періоду вчений за кордоном бував і не одноразово.

13 грудня 1911 р. виповнилось 25 років дійсної служби Ф.В.Режабека. Але, маючи право на пенсію за вислугою років, ніжинський професор явно на заслужений відпочинок явно не збирався. 7 вересня 1912 р. він подає прохання в Конференцію НІФІ про збереження за ним посади й звання на наступні 5 років [38]. Конференції знадобився лише тиждень аби задовольнити прохання вченого [39].

Перша Світова війна, перевела Ніжин, як і інші міста Російської імперії, на стан воєнної економіки. Попри віддаленість фронту, навіть не входячи до безпосереднього тилу військових дій, звичний перебіг життя в Ніжині все ж зазнав змін, не виняток і місцева професура: закордонні відрядження відкладалися, матеріальні заохочення обмежувалися, відчувався певний побутовий дискомфорт. Ф.В.Режабек на прохання Правління НІФІ поступається одним із двох виділених йому приміщень в інститутській лазні аби там міг облаштувати свою оселю інститутський конюх із сім'єю на час війни [40].

У цей же час із переходом наприкінці 1916 р. філолога-славіста Г.А.Ільїнського в Імператорський Юр'ївський університет, в НІФІ з'явилася вакансія ординарного професора. Конференція інституту звернулася до Попечителя Київського навчального округу з проханням призначити на цю посаду екстраординарного професора Ф.В.Режабека [41]. Височайший наказ було видано 22 листопада [42]. З підвищенням у посаді вчений отримав чин статського радника [43]. Однак, зразу виникла чергова колізія: 13 грудня 1916 р. виповнилось 30 років дійсної служби професора, який знову виявляє небажання йти у відставку; 4 листопада 1916 р. подає прохання про залишення його на посаді ще на 5 років [44]. Вислуга ж тридцяти років була законодавчо граничною для штатних професорів тодішніх вищих навчальних закладів. Зі штату НІФІ довелось піти, проте керівництво інституту залишило Ф.В.Режабека в званні позаштатного професора і дозволило читати лекції, з оплатою праці в розмірі 1200 рублів на рік [45]. Більше того, зважаючи на заслуги Ф.В.Режабека й на наявність подібних прецедентів, Конференція НІФІ, висуває

прохання перед Попечителем Київського навчального округу про залишення, як виняток, ніжинського професора на дійсній службі [46]. Наступний 1917 р., сповнений хаосу і сум'яття революції, зламав налагоджену імперську бюрократичну машину. Подання Попечителя Київського навчального округу до Міністерства народної освіти щодо професора Ф.В.Режабека від 13 лютого 1917 р. так і залишилося без відповіді [47].

13 червня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову, за якою професорам, що прослужили 30 років на дійсній службі, чітко заборонялося займати штатну посаду ординарного професора. Жодних більш точних розпоряджень в інститут не надійшло. Відтак Ф.В.Режабек 18 вересня 1917 р., за день після одинадцятиріччя свого призначення в Ніжин, подає прохання про звільнення його з посади дійсного професора і призначення пенсії. Йти з інституту він не збирався і, посилаючись на ту ж постанову, висловив бажання продовжувати виконувати всі зобов'язання по інституту як позаштатний професор [48]. Конференція задовольнила це прохання залишивши жалування штатного професора: щорічно 2400 руб. окладу, 300 руб. столових і як бібліотекарю – 200 руб. [49].

1919 рік для української науки був знаковим. Частково було призупинено політико-правовий хаос. За гетьмана Павла Скоропадського була відкрита Українська Академія наук, а також кілька нових навчальних закладів, серед яких мав постати замість історико-філологічного інституту університет у Ніжині. 6 серпня 1919 р. професор Ф.В.Режабек присягнув на вірність Українській державі* [50], ставши, фактично, одним із перших українських візантиністів.

Проте, розбурхана братовбивча стихія знову накрила Лівобережну Україну, – вже восени 1919 р. розвіялася примарна ілюзія стабілізації; почалася нова хвиля громадянської війни, після чого Чернігівщина була знову окупована, на цей раз більшовиками. Смерть на полі бою, політичний терор і репресії – лише один бік фізичного винищення суспільства під час війни, інший – масштабніший і страшніший – пошесті й хвороби, що переростають в епідемії. Однією з таких опосередкованих жертв і став Франц Вячеславович Режабек, що номер від висипного тифу 19 лютого 1920 р. о 10 годині ранку в тифозному бараці на вул. Озерній [51]. Наступного дня в інститутській Свято-Олександрівській церкві відбулась панахида за померлим професором, а 5 березня в місцевому Петропавлівському костелі він був відспіваний і похований [52]. Місце поховання досі не відоме, ймовірно – на Католицькому кладовищі. Або на Грецькому, – більшість ніжинської професури похована саме тут.

* * *

Франц Вячеславович Режабек як учений сформувався в Новоросійському університеті, який із часу свого утворення в 1865 р. став одним із провідних у Російській імперії. Провідну роль в університеті відігравав історико-філологічний

* Утім, не варто перебільшувати й ідеалізувати цього кроку, інтерпретуючи винятково проявом певних національних почуттів. Таку присягу склали всі викладачі НІФІ – хто з кар'єрних міркувань, хто з міркувань самозбереження, проявляючи в такий спосіб лояльність до існуючого політичного режиму; звісно, в такому рішенні була й частка патріотизму. Звичайно, це не применшує значимості самого вчинку, який надає права de-jure називати їх українськими вченими.

факультет, – до викладання на факультеті залучались провідні вчені Російської імперії, що якісно позначалося на випускниках факультету. Серед вихованців університету був і вчитель Ф.В.Режабек Федір Іванович Успенський, завдяки працям якого Новоросійський університет зайняв одну з провідних позицій у російській візантиністиці. В 1888 р. в Новоросійському університеті було створено Історико-філологічне товариство, візантійський відділ якого очолив Ф.І.Успенський, теза якого: «Візантія була доброю матір'ю нашої цивілізації» стала програмовою для товариства [53]. Із моменту створення Новоросійського університету існувала кафедра теорії й історії мистецтва, найвизначнішим представником якої був Никодим Павлович Кондаков, який як і Ф.І.Успенський, створив цілу плеяду своїх учнів – в майбутньому відомих вчених. Відтак, паралельно існувало два основних напрямки візантійських студій: дослідження соціально-політичної історії на чолі з Ф.І.Успенським, і мистецтвознавчий на чолі з професором Н.П.Кондаковим.

Рівень вченого визначається, передусім, рівнем його праць. Найвагомішою науковою працею Ф.В.Режабек є, безумовно, його магістерська дисертація «Маркоманские войны», яку він присвятив своєму вчителю Ф.І.Успенському. Дана праця і на сьогодні є чи не єдиною науковою монографією з даної проблеми, до того ж написаної майже винятково на першоджерелах. Про нинішню актуальність праці вченого свідчить її уживаність серед сучасних візантиністів [54]. Одеський історик був не першим, хто звернувся до цієї теми, однак, саме Ф.В.Режабек створив першу працю монографічного рівня, до того ж саме він вперше, і чи не єдиний на сьогодні, поставив під сумнів сам термін «Маркоманські війни», позаяк у цих війнах, окрім маркоманів, брали участь і інші варварські племена, а тому, на думку вченого, логічніше було б їх називати «германо-сарматськими війнами» [55]. Щоправда, дослідник залишається в рамках «традиції» і вживає усталену назву.

Торкається Ф.В.Режабек і так званої слов'яно-германської дискусії щодо заселення Богемії. Він дещо віддає перевагу германцям, хоча, в той же час, зазначає, що за наявних джерел, вирішити це питання видається складним, але, принаймні, з початку Христової ери в Богемії проживали маркомани [56].

Як вчений-позитивіст, Ф.В.Режабек здійснив ретельний джерелознавчий аналіз творів Птолемея, в якого, за висновками вченого, не можна шукати строгої послідовності і визначеності в перерахуванні етнографічних племен і точного географічного напрямку їх перерахування [57] – висновок, не спростований і донині. По тому дослідник здійснює історико-географічний огляд племен, що брали участь в маркоманських війнах [58]. Окремо він зупиняється на готській проблемі, основну частину яких вчений локалізує на час цих війн (за Птолемеєм) вздовж річки Вісли [59]. Щодо переселення самих готів, то Ф.В.Режабек заперечує як єдину і головну причину перенаселення, а на перше місце виводить боротьбу готів з вендами. Поразка від останніх яких змусила готів перекочувати на південь, спричинивши тиск на маркоманів, котрі, відтак, були змушені рушити на Римську імперію [60].

Частина монографії, присвячена вендам, дуже яскраво ілюструє ґрунтовну філологічну класичну освіту історика. Попри використання в дисертації майже винятково давньогрецьких та латинських джерел, історик не просто бере з них подієві факти, але вдається до етимологічного дослідження джерел. Так, вендів, на основі

лінгвістичного аналізу різних давніх текстів, він ідентифікує з «Oium» Йордана [61]. Ця особливість – поєднання філологічного та історичного дослідження – яскраво прослідковується і в працях інших випускників, як Новоросійського університету, так і НІФІ.

Щодо причин маркоманських війн, попри миролюбний характер імператора-філософа Марка Аврелія і дикий норов варварів, Ф.В.Режабек зазначає, передусім, несприятливий для Імперії збіг обставин. У 162 р. частина римських військ із Дунаю була відправлена на Схід, з іншого боку через взаємну неприязнь германців і вендів маркомани отримали потужний північний поштовх, що спричинило їх рух на Південь, на Рим [62]. Не останню роль також відіграла епідемія чуми, що буквально косила римських легіонерів. Свою «ложку дьогтю» додала фінансова криза середини II ст. в Римській імперії. Впливала на розвиток подій і розстановка «партій» всередині варварського суспільства – боротьба «національної», войовничої з проримською, миролюбною [63].

Щодо воєнної тактики, то хоча Ф.В.Режабек і відмічає перевагу варварської кінноти над повільною римською піхотою [64], все ж першість віддає римській армії, на стороні якої була перевага воєнної дисципліни, озброєння, стратегії і тактики. Варвари ж, натомість, діяли завзято лише до першої поразки [65] – висновок, який буде повторений істориком і щодо візантійської армії.

Ф.В.Режабек поділяє маркоманські війни на два етапи. Перший – 166 – до середини 175 року, і другий – до 180 року. Перший етап закінчився вигідним для римлян миром. Однак, як зазначає дослідник: «римлянам легше перемагати, ніж втримати підкорених у покорі» [66]. Основну причину відновлення маркоманських війн учений убачає в неприйнятності для варварів римської військової присутності на їх території згідно умов миру, а також у продовженні «північного» тиску [67].

Зі смертю Марка Аврелія, його наступник імператор Коммод поспіхом укладає мир із варварами майже на тих самих умовах, що й за Марка Аврелія, але з цілим рядом поступок, найвагомішою з яких, як зазначає Ф.В.Режабек, був вивід військ з ворожої території, і як наслідок – утворення нових Маркоманської і Сарматської провінцій імперії [68].

Підсумовуючи, вчений зазначає, що, попри все, наслідки війни як для маркоманів, так і для римлян були значними. Так, ім'я маркоманів вже в V ст. повністю зникає з писемних джерел. Римська імперія почала залучати варварів до складу римського війська. До того ж Імперія посилюється культурний вплив на варварів, – останні через два-три покоління вже не відрізнялися по духу від іншого римського населення [69].

Цікавився Ф.В.Режабек також питаннями сучасної історіографії, як західної [70], так і російської [71]. Стаття «О разработке некоторых отделов Византийской истории» стала результатом роботи вченого в західних бібліотеках під час закордонного відрядження 1904 р. і присвячена історіографії з питання воєнної історії Візантії та взаєминам Східної та Західної імперій.

Особливу зацікавленість Ф.В.Режабека виявляв у питаннях військової історії Візантії. Історик приходив до висновку, що у справі оборони Константинополя, попри вигідне розташування та першокласну дипломатію, вирішальне значення все ж мала візантійська армія [72], однак даний висновок може стосуватися хіба що раннього та

середнього періоду історії Візантії, оскільки вже з XIV ст. візантійська армія втрачає свою потугу, а військовий флот практично зникає повністю. Підтвердженням тому є оборона Константинополя від турків 1453 року, коли столицю обороняли переважно італійські найманці. Цю деяку неточність можна вибачити історикам, позаяк він сам зазначає, що період пізньої Візантії для його ще є недослідженим [73].

Ф.В.Режабек воєнну історію Візантії поділяє на три періоди: 1-й – V–VII ст. – перехід від римського устрою до суто візантійського; 2-й – VII–XII ст. і 3-й – з XII ст. до занепаду Імперії [74], власне такий поділ, з деякими корективами, прийнятий і в сучасній візантиністиці. За перший період Ф.В.Режабек приводить і аналізує праці Т.Момзена, К.Бенджаміна, К.Мангельда, Ш.Діля, які співставляє з працями професора Київського університету Св.Володимира Ю.Кулаковського. Вчений підсумовує, що за винятком робіт Т.Момзена, загальної цілісної уяви про розвиток воєнного строю Візантії за весь період V–VI ст. ці роботи не дають [75]. За другий період Ф.Режабек наводить праці Фінлея, Рембо, зупиняючись особливо на працях Барі. Щодо розвитку фемного устрою приводяться роботи Діля та Гельцера. Аналізує він їх, знову ж, у співставленні, на цей раз з працями академіка Ф.І.Успенського. Взагалі, в цих протиставленнях чітко простежується самоідентифікація Ф.В.Режабека з російською історичною школою, навіть більше, зі своєю «українською» (Київ, Одеса), позаяк із представниками Санкт-Петербурзької (В.Г.Васильєвський) паралелі не проводяться. Так, вчений зазначає, що саме постановка проблеми Ф.І.Успенським заслуговує на повну увагу, до числа таких робіт належать і дослідження професора Ю.Кулаковського [76]. Проте, підсумовуючи, вчений відмічає, що після зазначених праць «навіть чи буде легко ще багато нового внести у вивчення питання про час походження фем, про поділ Візантії на феми у другий період» [77].

Окремо зупиняється Ф.В.Режабек на аналізі джерел, зокрема «Стратегіки Маврикія», яку автор піддає детальному розбору [78]. Зазначає Ф.В.Режабек і ще ряд, як друкованих, так і рукописних збірок візантійських текстів [79].

Дуже цікавими і такими, що не втратили наукової цінності донині, є висновки вченого з огляду літератури з питань взаємин Візантії і Західної імперії, в яких із часів Карла Великого одне з центральних місць займала суперечка про імператорський титул. Так, Ф.В.Режабек спростовує висновки французького вченого Гаске про визнання Константинополем імператорського титулу Карла Великого [80]. Розглядає Ф.В.Режабек і концепцію Гаске щодо етимології і вживання термінів βασιλεύς і ῥήε. За його висновками, термін βασιλεύς ставився вище ῥήε, і з 800 р. майже не надавався іноземним володарям. Ф.В.Режабек припускає, що Карл Великий міг бути названий греками як βασιλεύς των Φράγκων, але в жодному разі не як βασιλεύς των Ῥωμαίων, що не є ідентичними поняттями, адже лише Римський імператор є єдино істинним і лише він є глава християнської ойкумени [81]. Відтак, саме Карл Великий змушений був грати роль, не дуже приємну для нього [82]. Полемізує Ф.В.Режабек і з висновками Містакідіса про визнання Візантією імператорського титулу Оттона I [83].

Франц В'ячеславович Режабек відбувся не тільки як вчений-історик, але і як педагог-методист. Однією з перших робіт викладача-початківця Ф.В.Режабека стала замітка «В историческом древнеримском семинарии». Звертає на себе увагу вже сама мотивація написання даної праці: автор замітки зазначає потрібну провести паралелі

аби засвоїти у власній практиці позитивний досвід інших навчальних закладів, виявити подібні і відмінні риси [84]. Передусім Ф.В.Режабек зупиняється на звичайних семінарських заняттях, які, окрім навчальної користі, на думку вченого, можуть сприяти зближенню між професором і студентами, пізнати їх ближче, а відтак і сприяти їх розвитку [85]. В роботі наводиться досвід наукового семінарію професора Юнга в Празі, мета якого – дати студентам-історикам методичні настанови для вивчення джерел та самостійної наукової роботи. Допускаються до семінарію і студенти інших факультетів (своєрідні «міждисциплінарні» студії). Шести кращим студентам, що пишуть наукові роботи, видається грошова премія, яка за в якості заохочення могла бути збільшена [86]. Як приклад, Ф.В.Режабек наводить заняття з розбору «Анкірської пам'ятки» (Monumentum Ancyranum). Він зазначає, що зміст пам'ятки розбирався ретельно не лише в плані історичному, але також з точки зору філології; і особливо ретельно з джерелознавчого боку. Той, хто давав пояснення, читав, передусім, латинський текст пам'ятки, потім паралельний грецький текст і по тому перекладав уривок на німецьку мову. До того ж, аналізувалась пам'ятка і з боку використання її древніми авторами. Для більшого розуміння, професор змальовував історичний контекст епохи [87].

Найбільш яскраво виявляються науково-педагогічні погляди Ф.В.Режабека в його лекційних курсах. Збереглися лекції професора за 1918/1919 навчальний рік, які він читав в НІФІ та вищих жіночих курсах в Ніжині [88]. Історичний процес Ф.В.Режабек розглядає як зміну цивілізації «зі сходу на захід», від Міжріччя і Нілу до Греції-Риму-Візантії-романо-германського світу-Сполучених Штатів [89]. Стародавній Греції Ф.В.Режабек виділяє центральне (географічно) між країнами Близького Сходу і Римом. Відтак, Греція є «посередником» цивілізаційної традиції між Сходом і Римом [90], фактично «колискою» європейської цивілізації, з якої походять «численні сліди» культурного життя, як-то наука про державу, історія, філософія і особливо література та мистецтво. Відтак, давні греки «за основними принципами ... є вихователями і новітніх художників» [91].

У будь-якому історичному навчальному курсі, особливо у ввідному, важливе місце, на думку Ф.В.Режабека, займає розгляд джерельної бази з даної теми. Серед джерел до вивчення історії Греції він розглядає такі, як, наприклад, грецька мова, яка в подієвому плані висвітлює походження народу; міфологія розкриває релігійні уявлення; а також «традиційні» джерела: речові пам'ятки (археологія і антропологія), нумізматику, епіграфіку, єгипетські папіруси [92]. Щодо писемних пам'яток, то до них вчений відносить «всі взагалі закріплені на письмі зв'язні продукти думки і слова, як прозаїчні, так і поетичні» [93]. До історичних джерел відносить і «Політику» Аристотеля (Ἀθηναίων πολιτεία), яка була віднайдена в 1890 р. на одному з єгипетських папірусів [94] і на той час була «новою» і актуальною (як і на сьогодні) пам'яткою.

Щодо знаменитого «гомерівського питання», то як зазначає Ф.В.Режабек, незалежно від проблеми авторства Гомера, його поеми як джерело освітлюють риси того середовища, в якому вони виникли – картину грецького життя і побуту в Іонії IX–VIII ст. [95].

Розгляд давньогрецької історіографії вчений починає від логографів. Серед давніх

істориків, окрім «традиційного Геродота», професор виділяє Фукідида, якого він називає «батьком політичної новітньої або сучасної історії та історичної критики» [96]. Наводиться вченим розгляд і сучасної йому історіографії з античної історії. В цілому ж, розгляд історії Ф.В.Режабек дає переважно за схемою професора Зелінського.

Таким чином, беручи до уваги, що до теперішнього моменту в історіографічній літературі не було більш-менш розлогого дослідження життя і діяльності Ф.В.Режабека – наявна розвідка є певною спробою заповнити цю лакуну. Те ж саме можна сказати про наукову й педагогічну спадщину вченого. Аргументація, операційна база, висновки, зроблені в його дослідженнях із загальної історії, переважно візантиністики, викликають інтерес і серед сучасних медієвістів, актуалізуючи наукову спадщину ніжинського професора.

На сучасному етапі розвитку науки, коли історія і філологія розмежовані, видається цікавим і корисним звернення до традицій дореволюційного історико-філологічного дослідження – представником якого є Ф.В.Режабек, особливо в дослідженні класичної та середньовічної історії, прикладом чому може слугувати досвід Новоросійської та Ніжинської вищих шкіл.

Підсумовуючи, варто відмітити також, що крім наукових праць, вченого-викладача яскраво характеризують його учні. Ф.В.Режабек підготував цілу плеяду вчених – істориків і філологів, найбільш помітним серед яких є основоположник радянської лєнінградської університетської візантиністики М.В.Лєвченко*. Ця сторінка діяльності чеха, одесита і ніжинця, російського й українського візантиніста Франца В'ячеславовича Режабека ще чекає на свого дослідника.

ПОСИЛАННЯ

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 8.
2. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 5.
3. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 7.
4. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 7 зв.
5. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 5.
6. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 2 зв.
7. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 3 зв.
8. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 5.
9. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 3 зв.
10. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 5.
11. Записки Императорского Новоросийского университета. – 1894. – Т. 64. – Ч. 2. – С. 455-475.
12. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 5.
13. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 4, 5 зв.
14. Записки Императорского Новоросийского университета. – 1905. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 1-10.
15. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 14.
16. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 18.

* Про цього учня Ф.В.Режабека див.: *Гордієнко Д. М.В.* Левченко: спадщина та досвід ученого в сенсі відродження візантиністики в Україні. Ювілейні віхи в 2005 р.: 115 років від дня народження; 90 років з часу закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту; 50 років із дня смерті // *Ніжинська старовина: історико-культурологічний збірник.* – 2005. – Вип. 1(4). – с. 144-148.

17. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 5 зв.
18. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 139-157.
19. Див.: Ярошенко М.М. Розвиток історичної науки в Ніжинському педагогічному інституті ім. М.В.Гоголя (До 150-річчя вузу) // Український історичний журнал. – 1970. – № 9. – С. 114.
20. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 3.
21. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 5.
22. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 10.
23. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 4.
24. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 6.
25. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 7.
26. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 16.
27. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 1.
28. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 28.
29. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 36.
30. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1364, арк. 37.
31. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 12 зв.
32. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 52 зв.
33. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 28.
34. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 52 зв.
35. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 52 зв.
36. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 14.
37. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 21, 22.
38. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 23.
39. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 24-24 зв.
40. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 29, 30.
41. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 31.
42. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 40.
43. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 37.
44. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 35.
45. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 41.
46. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 36, 42.
47. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 43, 44.
48. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 45.
49. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 50.
50. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 46.
51. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 47.
52. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1375, арк. 49.
53. Александров А.В., Паньков А.И. Об изучении средневековой культуры в Новороссийском (Одесском) университете // Александров А.В. Образный мир агиографической словесности: Статьи и материалы (1990–1997). – Одесса, 1997. – С. 160.
54. Напр. див.: Антонова И.А., Яйленко В.П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды // Вестник древней истории. – 1995. – № 4. – С. 58-86, посилання №№24, 27.
55. Режабек Ф.В. Маркоманские войны. – Одеса, 1895. – С. 1.
56. Там само. – С. 16-31.
57. Там само. – С. 44.
58. Там само. – С. 1-74.
59. Там само. – С. 78-80.
60. Там само. – С. 100-104.
61. Там само. – С. 103.
62. Там само. – С. 83, 89, 108, 115.
63. Там само. – С. 163-164.
64. Там само. – С. 10-11.

65. Там само. – С. 162.
66. Там само. – С. 194.
67. Там само. – С. 196-198.
68. Там само. – С. 210, 215.
69. Там само. – С. 220-222.
70. Режабек Ф.В. О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904) // Записки Новороссийского университета. – 1905. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 1-36.
71. Режабек Ф.В. Рец. на труд В.Г.Васильевского «Обозрение трудов по византийской истории» (СПб., 1890) // Летописи Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – 1892. – Т. II. – С. 65-96.
72. Режабек Ф.В. О разработке некоторых отделов Византийской истории. – С. 2.
73. Там само. – С. 17.
74. Там само. – С. 3.
75. Там само. – С. 3-6.
76. Там само. – С. 9-12.
77. Там само. – С. 15.
78. Там само. – С. 18-19.
79. Там само. – С. 20-26.
80. Там само. – С. 28-29.
81. Там само. – С. 31.
82. Там само. – С. 32.
83. Там само. – С. 34-35.
84. Режабек Ф.В. В историческом древнеримском семинарии [в Праге]. Заметки приват-доцента // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1894. – Т. 64. – Ч. 2. – С. 456-457.
85. Там само. – С. 455.
86. Там само. – С. 458-459.
87. Там само. – С. 463-465.
88. Режабек Ф.В. История Греции: Лекции, читанные в Историко-филологическом институте кн. Безбородко в Нежине и Нежинских высших женских курсах в 1918/1919 акад. годах. – Нежин, 1916. – 73 с.; *Він же*. Лекции по римской истории. – Нежин, 1907/08. – 628 с.
89. Режабек Ф.В. История Греции... – С. 2-4.
90. Там само. – С. 5.
91. Там само. – С. 6-11.
92. Там само. – С. 13-20.
93. Там само. – С. 22.
94. Там само. – С. 47-50.
95. Там само. – С. 30-31.
96. Там само. – С. 36.

Віктор Ємельянов (Ніжин)

ІНСТИТУТСЬКІ ЗАКОНОВЧИТЕЛІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: З ХРЕСТОМ І ВІРОЮ В ПОЛІТИЧНИХ БУРЯХ

На рубежі XIX-XX століть у Російській імперії наростали революційні процеси, відголоски яких, у тій чи іншій мірі, докотилися до стін Ніжинського історико-філологічного інституту. Марксизм збурював його вихованців і певну частину викладачів. Щоправда, до подій 1905 року відвертих зіткнень налаштованих «поновому» з противниками «класової боротьби» і огульного заперечення релігії тут не було, а лише дрібні неприємності, пов'язані, в першу чергу, з невідвідуванням

студентами церкви, до того ж носили вони суто епізодичний характер, абсолютно не маючи під собою політичного підґрунтя. Але, між іншим, це не покращило життя в інституті викладачів богослов'я, які намагалися зробити на своєму поприщі те, чого так і не вдалося добитися вищим ієрархам Церкви. Мова йде про проблему зміст якої, за визначенням філософа С.А.Аскольдова, полягав у тому, що: «...церква не змогла знайти правильного середнього шляху між двома однаково недопустимими тактиками: з одного боку дрібного і, по суті, безрелігійного політиканства, а з іншого – тактикою повного відсторонення від усіх питань політичного життя ... яке мало вигляд мовчазної згоди з усіма діями самодержавної влади» [1].

Одним із двох законовчителів Ніжинського історико-філологічного інституту міжреволюційного часу був Олександр Лобачевський, який після закінчення Київської духовної академії в 1895 р. із ступенем кандидата богослов'я був рекомендований Синодом до викладання в духовних семінаріях священного писання, догматичного богослов'я, церковної історії та грецької мови.

Поява молодого викладача богослов'я в Ніжинському інституті співпала з його висвяченням у сан священника і призначенням настоятелем інститутської Олександрівської церкви.

Випускник інститутської чоловічої гімназії Володимир Данилов так згадував священника Олександра Лобачевського: «... Це була людина з відкритим простим обличчям, яка трималася завжди прямо і говорила дуже складно. На його уроках завжди піднімалися питання життя і моралі і він, під час цих своєрідних дискусій, ніколи не виказував ретроградських ідей, які б дратували юнацтво і не мав непорозумінь і незадоволень учнями. Предмети догматичного і морального вірування вкладалися в наші голови без зусиль і напруження» [2].

У 1908 р. Олександра Лобачевського переводять у 1-у Київську гімназію, де його зіткнула доля з майбутнім поетом Костянтином Паустовським. Останній у своїх знаменитих мемуарах «Далекі роки» з пошаною віддасть належне пам'яті свого духовного наставника: «... Наступного дня до нас на урок закону Божого прийшов ... молодий священник із обличчям поета Надсона, поцінювач філософії та літератури. Ми відразу його полюбили за молодість та делікатність» [3].

Гідним послідовником Олександра Лобачевського на посаді інститутського законовчителя виявився Микола Боголюбов. Приступивши до виконання своїх обов'язків, він у своїй автобіографії виявив таке: «... Я, син нижегородського священника, народився в 1872 р. Середню освіту отримав у місцевій духовній семінарії, потім продовжив навчання у Московській духовній академії, закінчивши її в 1896 р. магістром богослов'я. Рівно через рік нижегородським єпископом я був призначений на посаду викладача в місцеве єпархіальне училище. Одночасно викладав логіку та психологію в Нижегородській духовній семінарії, а з 1906 р. педагогіку в Маринінському жіночому інституті і з цього ж року перебуваю на посаді редактора єпархіального видання «Нижегородського церковно-громадського Вісника» [4].

На літературній діяльності Миколи Боголюбова потрібно зупинитись більш докладно. На момент призначення до Ніжина він уже був досить відомим в середовищі московської релігійної інтелігенції своїми літературно-філософськими творами «Олексій Степанович Хомяков», «Творіння і спокуси» та «Герої Горького та їхні світогляди». Про зміст даних робіт можна судити тільки за рецензіями на них

такого собі професора Глаголева, надрукованих в одному з філософсько-релігійних журналів. Оригінали, на жаль, до наших днів не дійшли.

«... Усі твори приваблюють читачів чуттєвою в них непогрішимістю духу, явно відкриваючих для нас ідеали любові та поняття істини... Усі твори написані в шляхетному апологічному дусі. Радою Московської духовної академії один із його творів був удостоєний премії митрополита Макарія» [5].

Не оминув стороною рецензент і брошуру Миколи Боголюбова щодо творчості Горького: «... Автор прекрасно вияснив дійсну сутність тих типів, яких Горький на якийсь п'єдестал у своїх творах ставить... І нехай Горький у своєму страшному світогляді старається надати цим типам свою привабливість або в крайньому випадку, своє виправдання, непомутнілі думки і невмолима совість знайдуть у його героях тільки слова обурення та презирства. Брошура п. Боголюбова написана настільки талановито і живо, що не може викликати враження у молоді... залученого Горьким і не бажаним у його справі» [6].

Звичайно, не міг прийти Боголюбов повз марксистську тему. Ці ідеї, що розповсюджувалися по Російській імперії з невмолімою простотою і різною швидкістю, втягували, в першу чергу, молодий розум. Чи розумів сам Боголюбов усю згубність цієї політичної течії? По всій вірогідності, так. На користь такого твердження свідчать його роботи, опубліковані в 1912-1913 роках у Москві та Ніжині. В них немає огульного заперечення даних ідей, а є тільки прагнення розібратися в них, і є тільки точне визначення, що вони несуть в майбутньому всій країні.

М.Боголюбов аналізує політичні гасла тогочасної російської соціал-демократії в роботі «Новий соціалізм, його теорія і практика»: «... Пролетарський клас запрошується взяти у свої руки засіб, яким користується природа – боротьба. Не зростанням своєї духовної сили він може придбати собі могутність, а боротьбою за свої матеріальні інтереси... Класова свідомість – ось що повинно оживити його і зробити міцним. Він повинен створити свої інтереси і ревниво відгородитися від інших класів суспільства, які не знають його інтересів... В його очах, відносно цих класів, які живуть за його рахунок, повинна світитись тільки ненависть. Моральна свідомість і моральні почуття повинні бути викинуті за борт. Це зайвий баласт, здатний загальмувати рух пролетаріату до влади. Немає єдиного для всіх морального ідеалу, так як немає для всіх єдиного Бога. Ось основний зміст соціал-демократичної проповіді. Ця проповідь, таким чином, створює навколо пролетарського класу соціальну атмосферу, що ділить одним духом химерний спокій природи, пробуджуючи до діяльності тільки стихійність. Де ж розум? У чому ж повинна проявитися свідомість і людяність, відсутність яких у буржуазному суспільстві викликає глибоке обурення у захисників соціал-демократичного вчення? Яким чином пролетарський клас являється носієм на землі царства свободи і людяності?» [7].

Іще одна витримка із тієї ж роботи Миколи Боголюбова, де він досить чітко прогнозує незавидну участь особистості в майбутньому соціалістичному суспільстві: «... Особистість талановита, внаслідок відсутності ідеалів буде розбещуватися. Вона буде виробляти в собі здатність служити його (пролетаріату – *авт.*) поглядам і бажанням з однією тільки метою, щоб викликати у нього захоплення і цим самим хоч на мить затьмарити в собі свідомість своєї пустоти... Середні люди, тобто натовп, ... будуть дивитись безглуздо, поклоняючись своєму кумирові...» [8]. Прозорливі слова...

Законовчитель М.Боголюбов був відкритим для спілкування зі своїми вихованцями, його стиль життя і, навіть, зовнішній вигляд сприяли цьому. Кожного року він їздив за кордон і завжди ходив у модних того часу костюмах. Він не обурювався недостатнім відвідуванням студентами церкви, їх неухважному ставленню до церковного богослужіння. Одним словом, був ліберал.

Він досить часто виступав на засіданнях студентського філософського гуртка, який добре запам'ятав Володимир Данилов: «... Його лекція «Маркс і Енгельс – володарі сучасних дум» виявилась дуже діловою. А взагалі, він був філософом-ідеалістом і постійним опонентом професора Тихомирова, який вважав себе матеріалістом» [9].

Павло Васильович Тихомиров був досить примітною особистістю: випускник і колишній викладач Московської духовної академії, доцент Московського університету, з 1906 р. – викладач Ніжинського історико-філологічного інституту, експерт у знаменитій «справі Бейліса», член кількох московських, київських і зарубіжних філософських товариств, улюбленець студентів. Цілком природно, що між ним і Миколою Боголюбовим йшла боротьба за вплив на світогляд студентів. І робилось це, за згадками, по-інтелігентному: кожний із них переконанням намагався залучити студентів на свою сторону, але ніяк не роблячи їх ханжами.

У 1913 р. Микола Боголюбов видає книгу про життя і діяння Апостола Павла, яка була позитивно відзначена у торішній московській та київській пресі. Після цього він переїздить до Києва і починає викладати в університеті Св.Володимира...

Усі ці особистості, безумовно, були різними людьми, з різними політичними, науковими поглядами, з різною філософією життя; з ревним – в усякому разі добросовісним – відношенням до своїх посадових обов'язків, з неодмінною лояльністю до політичного режиму, обережністю до суспільних змін... Але працюючи в Ніжинському історико-філологічному інституті вони досягли вкрай важливої мети: у його стінах після 1905 року не було більше чорносотенних, монархістських та інших організацій, що сіяли ворожнечу на політичному ґрунті, і тільки більшовистський переворот 1917 року остаточно розвів студентів і викладачів цього інституту по різні сторони барикад.

ПОСИЛАННЯ

1. Из глубины. – М.,1990.– С. 38.
2. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею // Спогади В.Данилова «Ніжинська гімназія в кінці минулого століття» (1964 р.), арк. 35.
3. Паустовський К. Далекі роки. – К.,1978. – С. 45.
4. Відділ Чернігівського архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 819, арк. 15.
5. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 819, арк. 15.
6. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 819, арк. 15.
7. Боголюбов Н. Новый социализм, его теория и практика. – М., 1912. – С.36.
8. Там само. – С. 39.
9. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею // Спогади В.Данилова «Ніжинська гімназія в кінці минулого століття» (1964 р.), арк. 45.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

Іван Кедун (Ніжин)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В НІЖИНІ У 2003-2004 РОКАХ

Місто Ніжин має досить цікаву історію, яка розпочинається, згідно з сучасною історіографією, 988 року. Отже, є підстави вважати, що місту 1000 років. Проте, не зважаючи на це, місто повною мірою не обстежене археологами. Щоправда, в Ніжині проводились розкопки в 1989-1991 роках (Коваленко, Ситий), які підтвердили 1000-літній вік міста, виявивши на його території давньоруське поселення.

У 1989 р. на території м. Ніжина були проведені роботи експедицією Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка під керівництвом Ситого Ю.М. [1]. В результаті цих робіт, траншеями, шурфами і невеликими розкопками досліджені культурні нашарування на дитинці та ряд об'єктів, головним чином господарського призначення, на посаді. Всього на посаді розкрито близько 150 кв. м. Потужність культурного шару в межах від 0,9 до 1,6 м. Найбільш ранні матеріали дитинцю й посаді синхронні і відносяться до XI ст. [2].

Нове в наші знання внесли охоронні розкопки 2003 року, що були пов'язані з новобудовами в історичній частині міста, в районі вулиць Московська, Подвойського та Гоголя. В роботах активну участь брали студенти історико-правознавчого факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Загальним для зазначених територій є задовільна збереженість культурного шару, оскільки протягом багатьох століть тут спостерігається інтенсивна забудова. Тому культурний шар носить яскраво виражені сліди пошкодження антропогенного характеру.

Охоронні роботи по вул. Гоголя дозволили простежити характер культурних нашарувань на площі 40 кв. м. Верхню частину культурного шару складають сучасні перекопи,

що майже на всій площі розкопу заходять у материковий шар.

Під перекопом простежується потужний шар суглинку жовтуватого відтінку. Він містить кілька прошарків піску, глини та золи. Саме в цьому жовтуватому суглинку виявлено в невеликій кількості кераміку XVIII ст. Це фрагменти стінок та вінець темно-сірого кольору. Деякі з них декоровані лінійним, хвилястим орнаментом, а також зубчастим штампом геометричного характеру.

Роботи по вулиці Московській, 2 виявили залишки підвалів кін. XVIII–XIX ст. Довжина вцілілого фрагменту підвалів, що зберігся, становить 4 м. при висоті 1,5 м. Не виключено, що виявлене підземне приміщення пов'язане зі Всіхсвятським собором XVIII ст., який розташовано поруч. На користь цього свідчить схожість цегли підвалів та Всіхсвятського собору, а також аналогічна система кладки. Зачистки відгалужень культурного шару виявили темно-сірий супісок, який інтенсивно насичений битою цеглою та іншими рештками будівельного характеру XIX–XX ст. Тут також знайдено фрагмент кахлі з зеленою поливою та рослинним орнаментом.

Дослідження ділянки по вул. Подвойского, 10а дало можливість зібрати невелику колекцію кераміки кінця XVIII – початку XIX ст. Це, головним чином, стінки та вінця горщиків темно-сірого кольору; деякі з них мають лінійний орнамент та зубчастий штамп.

Загалом, в результаті робіт 2003 р. було уточнено характер культурних нашарувань, їх хронологія. Крім цього, виконані роботи дозволили запобігти руйнуванню культурного шару в стародавній історичній частині міста.

У 2004 році охоронне археологічне обстеження вказаного району було продовжено. В результаті робіт була зібрана значна колекція знахідок, серед яких фрагменти керамічного посуду пізнього середньовіччя, фрагменти кахлів XVIII ст., керамічні люльки, 2 кінські підкови. Особливістю цього сезону стало відкриття на глибині 2,6–4,0 м. Чорного шару ґрунту потужністю 30–40 см., в якому знайдена кераміка періоду XII ст., що підтверджує тезу про існування давньоруського поселення на території міста, але для більш детальних висновків необхідне більш широке дослідження.

Виходячи з вищезазначеного, найбільш перспективною ділянкою в археологічному плані, на нашу думку, слід вважати саме територію, що прилягає до міського базару, культурний шар якої ще не повністю знищений в ході новобудов.

Серед основних проблем археологічного дослідження Ніжина варто, насамперед, зазначити високий рівень ґрунтових вод, що на більшості ділянок історичного центру міста фіксується на глибині 3,2–3,6 м. від сучасної поверхні і часто унеможливорює остаточне дослідження культурного шару. Проте, варто додати, що зазначені в статті матеріали в повній мірі не є остаточними, оскільки роботи по археологічному дослідженню міста тривають.

ПОСИЛАННЯ

1. Ситий Ю.Н. Отчёт об археологических работах 1989 г. на Черниговском Задесенье // НА ЧОАЦ, 1989/12а. – С. 1-17.
2. Там само. – С. 1-17.

Рештки дерев'яної споруди, виявлені на території розкопу по вул. Московській. Фото 2005 р.

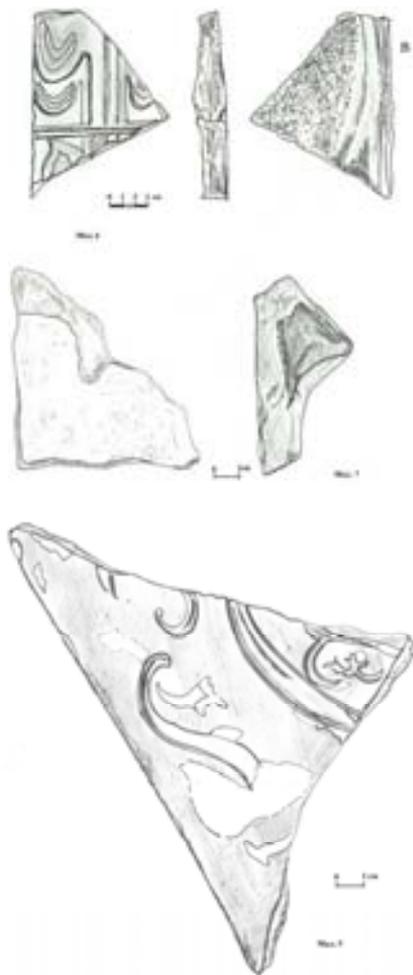

Свіжа знахідка археологів. Попереду – наукова ідентифікація...

Ігор Гребенніков (Ніжин)

ЗНАХІДКИ ПІДЙОМНОГО МАТЕРІАЛУ НА ТЕРИТОРІЇ МІСТА НІЖИНА

Історія міста Ніжина сягає глибини сторіч. Вперше він згадується в літописах під 1147 роком. Звичайно, перші поселення на території міста повинні були з'явитися ще раніше. Офіційно відсвятковано 1000-річчя міста. Згідно з літописами, місто було закладене як прикордонна застава на межі з Полем. Існують теорії, згідно яких на цій території знаходився прохід на північ, вододіл між болотистими заплавами річок басейнів Дніпра та Десни, якими люди рухались вслід за відступаючим льодовиком. Так чи інакше, територія краю заселена з давніх-давен, про що свідчать стародавні кургани, залишки літописних міст, топоніми та гідроніми, що мають індоєвропейські, фіно-угорські та тюркські корені, знахідки стародавніх скарбів.

Культурний шар у центрі міста сягає подекуди 6-8 метрів завтовшки. На жаль, планомірні розкопки на території міста тільки розпочинаються. Наше дослідження описує лише випадкові знахідки, зроблені мешканцями міста, співробітниками та активними учасниками експедиційного загону «Шукач», що діє при нашому Турцентрі. Ми намагаємося не залишати без уваги всі випадки земляних робіт на території міста, тому що в кожній канаві або котловані на нас можуть чекати знахідки цікавого підйомного матеріалу. Нами проводиться збір, опис та фіксація на карті місць знахідок. Датування та аналіз – справа спеціалістів. Основну масу знахідок складає, звичайно, кераміка. Більшість зразків відноситься до XVII-XVIII ст. Це пояснюється тим, що земляні роботи, звичайно, розкривають верхні та середні ділянки культурного шару. Інколи зустрічається кераміка княжої доби. На північно-

східній околиці міста було знайдено агатову намистину, яку попередньо можна датувати дослов'янським періодом. На цьому місті існувало одно з протопоселень, з якого згодом розвинулось місто. В роботі описано найбільш цікаві та типові знахідки.

1. Агатова бусина. Розміри – 49X27 мм. Форма видовженого овалу, просвердлена. Місце знахідки – північно-східна околиця Ніжина, в урочищі «Городок», в районі вул.

Комунарів, за 8 метрів від правого берега річки Остер, поверхня землі.

2. Серія керамічних підсвічників. Перший знайдено в районі вулиці Богдана Хмельницького, в котловані при будівництві житлового будинку в 1995 р. Другий знайдено на відвалах котловану по вулиці Стефана Яворського, 19, в 2003 р. Там же знайдено фрагмент подібного виробу. Третій – на території садиби по вул. Орджонікідзе, 32, на глибині 40 сантиметрів, у 2003 р. Всі три речі археологічне цілі, однотипні, хоча різних розмірів. Вірогідно, підсвічники або масляні світильники, про що свідчить наявність поливи на верхніх частинах виробів. Техніка виготовлення – кружальна, колір тіста сіро-жовтий або кольору червоної цегли, поверхня проста, на верхніх чашечках полива зеленого або коричневого кольору, поверхня виробів хропувата та вкрита білою речовиною невизначеного походження.

3. Керамічна зооморфна фігурка. Розміри – 73X80 мм. Зображає коника під сідлом, в середині – порожнина, в бокових та задній частині – отвори. Передня частина полив'яна. Колір тіста червоний, відповідає кольору цегли з місцевої глини. Безумовно, дитяча іграшка-свистулька. Знайдено в районі вул. Жовтневої, на глибині близько 3 метрів.

4. Фрагмент керамічної люльки. Знайдено при земляних роботах на території Турцентру, вул. Братів Зосима, 6, в 2003 році, на глибині 0,5 м. Цікава наявність клейма. Розміри 36X42 мм. Колір тіста жовто-сірий.

5. Фрагмент керамічного виробу, імовірно, кахлі. Тісто світло-жовтого кольору, лицьова поверхня гладенька. На зворотній частині відбиток тканини. Місце знаходження – територія Турцентру, на глибині 0,6 м.

6. Фрагмент пічної кахлі. Колір тіста – сірий, на лицевій частині складний орнамент, виконаний синьою глазур'ю. Місце знаходження – територія Турцентру, на глибині 0,6 м.

7. Фрагмент кахлі. Місце знаходження – територія Благовіщенського монастиря по вул. Стефана Яворського, відвал котловану. Колір тіста – червоний. Полива зеленого кольору.

Графічна реконструкція та малюнки зразків додаються.

Місця знаходження зразків нанесено на карту міста.

Проведена робота має на меті збереження знахідок, що можуть мати значення для вивчення історії міста. Зібрані матеріали використовуються на заняттях гуртків туристичного центру та під час проведення краєзнавчих змагань та конкурсів. На черзі визначення цінності знахідок для археологів, визначення віку та походження. З цією метою ми зверталися до співробітників музеїв – Ніжинського краєзнавчого та Чернігівського історичного, але ця робота вимагає продовження. Новий польовий

сезон краєзнавців розпочався, збір знахідок триває.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
2. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область – К., 1972.
3. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. –Ч. 4. – Ніжин, 1999.
4. Уривалкін О.М.. Сторінки історії Ніжинщини. – Ніжин, 1998.
5. Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. – Випуск II. – К., 2000.
6. Нежин. Очерк-путеводитель. – К., 1986.
7. Матюшкин Г.Н. Историческое краеведение. – М.,1987.

Олексій Фатюк (Ніжин)

НЕЗВИЧАЙНА ЗНАХІДКА АБО ІСТОРІЯ «НІЖИНСЬКОГО МАМОНТА»

Не кожен, хто мандрував автомобілем територією північної Чернігівщини помічав, що на 77-му км. автотраси Суми-Київ лежить нічим не особливе с. Кулишівка. Воно розкинулося на лівому березі річки Хусь – притоки Сули. Але ж до нього постійно звертають автобуси з туристами, поціновувачі краєзнавства. Всіх їх приваблює незвичайний пам'ятник – не людині чи історичній події, – пам'ятник мамонту. До недавніх часів, до речі, єдиний у світі (нещодавно другий «аналог» встановлено в російському Якутську). Його встановив український природознавець І.Калініченко на тому місці, де було знайдено скелет доісторичної тварини, яку в 1839 р. на шести підводах перевезли в Харків. Залишки велетенських тварин вчені і раніше не раз знаходили в Сибіру. Але ж в Україні – вперше.

Минуло немало часу з тих пір. Вчені досить досконало вивчили морфологію, фізіологію мамонтів та накопичили немало літератури з цього питання. Багато залишків цих тварин щорічно поповнюють колекції та науковий матеріал різних закладів. Але ж, незважаючи на це, в Україні на сьогодні змонтовано лише два кістяки: в Палеонтологічному музеї НАН України (м. Київ) та Палеонтологічному музеї ОДУ (м. Одеса). Перший кістяк зібрано з кісток різних місцезнаходжень. Основою другого екземпляру були покладені залишки кістяка мамонта, розкопаного біля с. Алексіївка Миколаївського району Одеської області. Кістяк належав так званій південно-руській формі мамонта. Особливості будови його зубів послужили підставою виділення його як нового, самостійного підвиду.

Тому коли в 1995 р. робітники цегляного заводу повідомили в Ніжинський краєзнавчий музей, що в околиці Ніжина вони натрапили на залишки велетенської тварини, це, звичайно, викликало величезний інтерес не тільки музейних науковців, але й усіх, хто цікавився цією темою. Чим зумовлена така увага тваринам, які зникли більш, ніж 10 тис. років тому? Перш за все тим, що часи їх існування – це завершальний етап розвитку останнього зледеніння. У відкладах цієї епохи прослідковуються сліди кліматичних та ландшафтних змін, часто знаходяться стоянки первісної людини, які накопичили велику кількість знарядь праці. В ті часи і людина була одним з компонентів теріофауни Землі, була тісно пов'язана з довкіллям.

Особливо з тваринами, полювання на яких давало їй їжу та одяг. Останні тисячоліття «плейстоцену» (періоду, який скінчився близько 10 тис. років тому та перейшов в так званий «голоцен») – це час розповсюдження мамонтової фауни, до складу якої входили ще й печерні хижакі, шерстисті носороги, північні олені, бики та інші. Мамонти – найбільш характерні представники теріофауни плейстоцену Євразії.

Прибувши на місце знахідки, фахівці, перш за все, уважно роздивилися кістки, які винурювалися крізь товщу розкопаної глини на чотириметровій глибині. З першого погляду було ясно, що це є доросла тварина. Залишки черепа мали бивні, довжина яких доходила до 2,5 м. Хоча подальші розкопки все ж давали певний результат (були викопані кістяні залишки суглобів, хребців, ребер, черепа та ін.), але ж ґрунтові води, які постійно піднімалися, завадили провести довгострокові роботи, затопивши через кілька годин все місце розкопок більш, ніж на метрову глибину. Крім того, кістки, які зберігалися у вологому ґрунті більше 12 тис. років, на повітрі швидко розсихались. Але знахідка двох кутніх зубів була найбільш цінна. Зуби взагалі дають можливість дослідникам робити висновки про систематичне положення та особливості тварини. І тому саме зуби дали змогу скласти певну характеристику знайденої тварини.

Деякі основні виміри кутніх зубів наведено нижче:

- довжина жувальної поверхні – 215 мм.
- ширина кувальної поверхні – 88 мм.
- повне число пластин коронки – 25.
- частота пластин на 10 см. жувальної поверхні – 7,5-9.
- товщина емалі – 1,5 мм.

Щоб зрозуміти, яку інформацію можна здобути, зробивши ці виміри, треба згадати історію походження мамонтів та мамонтової фауни взагалі.

Більшість сучасних палеонтологів вважає, що виникнення слонів мамонтової групи бере початок в Азіатський частині материка. Десь на рубежі 0,9-0,7 млн. років тому сталась їх перша міграція в Європу та Північну Америку. І саме в Європі, де ще існували слони так званої архідискодонтної групи, сформувалися примітивні предки мамонтів. Вік місцезнаходжень залишків слонових встановлюється по рівню еволюції, який простежується в будові кутніх зубів. Чим більше число пластин в останньому кутньому зубі, тим молодше геологічний вік слона. Архідискодони мали від 11 до 20 пластин, мамонти – від 20 до 29 (ранні форми мають 20-24 пластини, пізні 25-29). По будові останніх кутніх зубів, наш мамонт дуже подібний за вимірами до численних інших аналогів, вік яких датований 40-12,5 тис. років. Більш точне датування зробити поки неможливо, але ж і цієї інформації достатньо, щоб вивести його систематичне положення:

КЛАС	Mammalia – ссавці
РЯД	Proboscidea – хоботні
РОДИНА	Elephantidae Gray 1821 – слони
РІД	Mammuthus Burnett 1830 – мамонти
	Mammuthus primigenius. Blumenbach 1799 – мамонт первісний

Що ж послужило причиною вимирання мамонтів? Дехто з вчених намагається виділити одну головну причину, яка задала початок цьому процесу, який відбувався близько 12-10 тис. років тому. Але якщо уважніше придивитися до цієї події, буде зрозуміло, що процес почався задовго до голоцену. Він зумовлений, перш за все, подіями, які являли собою ланцюг різких кліматичних змін. Внаслідок цього ландшафтні перетворення змінювали сформовані ареали, іноді призводячи до ізоляції популяцій. І якщо згадати, то виникнення мамонтів почалося в часи грандіозного

покривного зледеніння (чи серії зледенінь) нижнього плейстоцену, стає зрозумілим, що своїм існуванням вони завдячують саме холодному клімату. Тому не дивно, що найбільшого поширення на величезній території Євразії мамонт зазнав в часи останнього, вюрмського, найбільш сильного похолодання (21-18 тис. років тому). Можна вважати, що вюрмська фауна Східної Європи взагалі була класичною перигляціальною, тобто холодолюбною. Її вимирання було синхронним із скороченням перигляціальної зони та зміщенням її на північ. Як вважають деякі українські вчені (Підоплічко, 1976., Корнієць, 1962), зникненню мамонтів, зубрів, турів та ін. дуже допомогла людина. В усякому разі, її полювання сприяло цьому процесу.

Вивчення фактів вимирання та угасання видів мамонтової фауни дає змогу припустити, що після закінчення вюрмського зледеніння настала дуже своєрідна епоха, схожою на яку на території Євразії ще не було. Мамонтова фауна, представники якої мешкали в середніх та високих широтах Землі, не змогла повністю перенести цих швидких кліматичних змін, які були направлені на прогресуюче підвищення температури. Надалі ж швидкий розвиток людського суспільства сприяв вимиранню дикої фауни, процес якого продовжується й понині.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева Л.И. Териофауна верхнего плейстоцена Восточной Европы. – М., 1990.
2. Бодылевский В.И. Малый атлас руководящих ископаемых. – М., 1990.
3. Вайсберг Б.С., Нестеренко П.И., Стефаров П.А. От Десны до Ворсклы. – Харьков, 1986.
4. Орешкин Д.Б. Время льдов. – М., 1987.
5. Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення фаун УССР. – К., 1938.
6. Плейстоцен. Учебное пособие для университетов. – М., 1968.
7. Серебрянный Л.Р. Древнее оледенение и жизнь. – М., 1980.

«Ніжинський мамонт». Фото 1995 р.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Сергій Павленко (Чернігів)

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ІВАН ПАВЛОВИЧ ОБИДОВСЬКИЙ (історико-біографічний нарис)

Хоча багато дослідників, зокрема О.Оглоблин, вважають, що небіж І.Мазепи народився у 1676 р. [1], є ряд моментів, які дають серйозні підстави засумніватися в цьому. Якщо прийняти згадану дату як дійсну, то вийде, що в 1689 р., тобто коли І.Обидовському сповнилося 13 років, Петро I дав йому вже титул стольника, а також подарував у нільській волості слободу з двадцятьма селянами [2].

Найімовірніше, перший син сестри гетьмана Олександрі народився дещо раніше, орієнтовно у 1671-1672 роках. Тобто він був ровесником Петра I, П.Орлика. У серпні 1691 р. на публічному диспуті в Києво-Могилянському колегіумі він уже успішно захищав свої *Conclusiones Theologicae* [3]. Відомий гравер І.Щирський виготовив йому з приводу цього оголошення у вигляді академічних тез [4]. У вересні того ж року молодий Обидовський із викладачами колегіуму, префектом Сілуаном Озірським, студентами А.Лизогубом та Я.Лизогубом їздили до Москви до патріарха Андріана [5] з проханням надати допомогу навчальному закладу. На зустрічі з царями вони подарували їм академічні філософські й богословські гравіровані тези, демонструючи цим, що в їхньому навчальному закладі панує дух науки [6].

Оскільки в Київському колегіумі навчання тривало 12 років [7], з них чотири останні присвячувалися вивченню теології [8], то завершальні студії племінника І.Мазепи (*Conclusiones Theologicae*) вказують, що він був у 1692-1693 р. уже випускником навчального закладу. А отже, мав тоді 21-22 роки.

Військова кар'єра І.Обидовського почалась у Батурині. «Его царского пресвітлого величества столник» відразу посів високий щабель у гетьманській ієрархії. 18 листопада 1695 р. в листі до Івана Забіли він дякував останньому за борошно, «высланое от вашесци мосци пана, до двору ясновельможного добродія» [9], В.Кочубей повідомляв одному прохачу в листі від 27 листопада 1696 р. про те, що «о сюм теды ділі докладал его милости добродіеви и его милость пан Обідовский по тому велможнаго пана желанию» [10].

Згадане вказує на те, що небіж Мазепи у Батурині залагоджував делікатні справи, був фактичним ад'ютантом-секретарем гетьмана. При цьому останній «наимилшого

племінника нашого» [11] (так він іноді називався у гетьманських універсалах) готував до серйозної військової кар'єри.

Як повідомляв Лизогубівський літопис, перший невдалий похід під Азов 1695 р. не обійшовся без українців: «Там же был Обидовский наказный гетман з козацким войском» [12]. Улітку 1697 р. він очолив кількатисячний загін, який вирушив правим берегом Дніпра до Казикермена. Родич І.Мазепи прибув туди після 25 липня й отаборився з військом у шанцях [13], аби обороняти фортецю, яку намагалися повернути ханські війська. Незабаром почали з'являтися загони татар. Білгородська орда 2 серпня напала на козаків Обидовського. Вдавши, що відступають, татари виманили загін Четвертинського і порубали, взяли у полон чимало козаків. Гетьман змушений був передислокувати військо небожа під надійніший захист [14].

У травні 1698 р. гетьман інформував царя про обрання І.Обидовського, свого родича «во младых літах», полковником у Ніжині [15].

Того ж року у Батурині відбулося його одруження з дочкою В.Кочубея Ганною. На урочистій шлюбній церемонії Стефан Яворським виголосив «Весельное казанье, при благословенном венчании Иоанна з Обедова Обедовского, стольника й полковника Нежинского в церкви Свято-Троицкой Батуринской, названное Виноград Христов» [15], а консисторський писар Київської митрополії Пилип Орлик – панегірик «Нироменес Sarmaski» [16]. В останньому автор, порівнюючи полковника «в юних літах» [17] з Ганнібалом [18], зазначав:

« Ти той Перун, власне, Иване,
на бісурман ти наслання,
Знати, Беллона до тебе прихильна,
Бо в Казикерменські шанці
не змогли ввійти поганці,
Де був над військом регімент твій пильний» [19].

Іван Обидовський активно взявся за впорядкування справ у своєму полку. 2 листопада 1699 р. він видав універсал, з якого дізнаємося, що люди, які належали до ніжинської ратуші, називаючи себе козацькими підсусідками, не сплачували жодної повинності і водночас не брали участі у відбуванні походів. Тож ніжинський полковник своїм наказом зобов'язав їх, аби вони «отбували би повинность» [20]. 8 липня 1700 р. він наказав отаманам «не употреблять людей», які належать ратуші, для заготовівлі сіна полку [21].

Весілля І.Обидовського та Г.Кочубей поєднувало роди І.Мазепи та В.Кочубея. Відтак гетьман, який остерігався генеральського писаря і тримався з ним тривалий час на відстані, в такий спосіб ніби уклав з ним неофіційну союзницьку угоду, що пов'язувала їхні сім'ї та припиняла конфронтацію 1692 р. [23]. Тепер із В.Кочубеєм можна було ділитися потаємними планами, думками без страху за підступну зраду. У січні 1700 р. Василій Кочубей, будучи з Мазепою в Москві, отримав почесне звання стольника [24], а на традиційному великодньому з'їзді старшин у квітні подав у відставку. «Цій несподіваний його, Кочубея, зміні, – писав у літопису С. Величко, – не тільки полковники і вся старшина, але й гетьман здивувалися, а будучи задоволені його справністю у писарських ділах і до себе зичливою схильністю, зашуміли були знову постановити його, Кочубея, на писарському уряді, але він, дуже те

заперечуючи, відразу ж від'їхав із гетьманського дому до дому свого, і хоч, здавши з себе писарство, бажав після великих писарських трудів відпочити у спасенній тиші свого дому, провівши решту свого життя спокійно» [25].

Як нам видається, генеральний писар, утаємничений напередодні у плани Мазепи (можливо, через І.Обидовського), вирішив завчасно залишити уряд, аби в разі провалу гетьманських задумів його сім'я не зазнала репресій. Очевидно, він був проінформований про донос Д.Забіли [26], намагання допомогти останньому Б.Шереметьєва, який у розмові з полковниками прохопився, що хоче випросити у царя впливовий уряд [27] у Гетьманщині.

Старшини, незважаючи на слізні прохання В.Кочубея та його відмови, призначили відставника генеральним суддею. Таким чином, усупереч власній волі й обережності, він ставав свідком небажаного для нього розвитку подій, співучасником гетьмана та його радикальних однодумців. Не випадково І.Мазепа пізніше, в 1702-1707 роках, відкрито говорив із ним як зі свояком про наболіле, висловлював антицарські міркування.

Важко сказати, чи був племінник І.Мазепи І.Обидовський утаємничений більш детально у плани свого дядька. У доносі на гетьмана 1696 р. згадується і його небіж: «Начальние люди теперь в войске малороссийском все поляки (так називалися переселенці з Правобережжя України – *авт.*), при Обидовском, племяннике Мазепы, нет ни одного слуги козака» [28]. Як засвідчують ці рядки, в оточенні Обидовського переважали правобережці, на яких гетьман і його племінник робили ставку. Поведінка ніжинського полковника, його доля прямо залежали від І.Мазепи. А тому немає сумніву в прогнозі його дій у 1708 р. Втім, ніжинський полковник не дожив до повстання проти Москви.

У 1700 р. за наказом царя І.Мазепа послав корпус козаків у Прибалтику на допомогу московській армії, яка вступила у війну з шведським королівством. Наказним гетьманом над Полтавським, Київським та Ніжинським полками був призначений І.Обидовський [29].

Мазепа, доручаючи племіннику велике козацьке з'єднання, явно сприяв його загартуванню, змужнінню, набуттю досвіду в нелегких умовах війни. Та полки у складі 7290 вояків [30] прибули до Нарви запізно: росіяни 19 листопада зазнали поразки.

Згодом із Гетьманщини надійшли нові козацькі підрозділи. Загалом, у грудні 1700 р. під командуванням І.Обидовського було 4000 ніжинських козаків, 4000 – чернігівських, по 1000 – київських, миргородських та стародубських, 500 – прилуцьких, чотири охотницькі полки Пашковського, Федора Степановича, Дмитра Чечеля та Лук'яна Шульги (понад 2000 чоловік) [31].

Корпус, розташувавшись у Печорському монастирі під Ізборськом та Гдові, здійснював успішні вилазки проти шведів в Естляндії й Ліфляндії [32].

Так, 16 грудня 1700 р. козацький загін, очолюваний І.Обидовським, за 30 кілометрів від Дерпта напав на півтисячний загін шведів, примусив його відступати. Наступного ж дня українці, атакувавши більший підрозділ противника, після годинного бою відступили. Згодом козаки здобули перемогу поблизу Нейгаузена, при обороні Гдова, у поході на Сиренськ [33]. Поява в Прибалтиці корпусу

І.Обидовського, несподівані рейди українських козаків углиб території шведів примусили Карла XII розсосередити війська в прикордонних фортецях [34], постійно жити в напруженому очікуванні нападу. Командування противника вирішило провести каральну експедицію проти вояків з України. Однак чотиритисячний корпус генерала Кліпслера, підійшовши до Гдова, не наважився штурмувати місто, оскільки в ньому було більше захисників, ніж нападників [35].

Січень 1701 р. козаки провели в щотижневих походах до Марієнбурга, інших порубіжних містечок.

Як видно з анонімного старшинського доносу, написаного в 1701 р., у Печерському монастирі під час зустрічі царського посланця Апраксіна відбувся старшинський бенкет-прийом, у ході якого п'яний київський полковник Костянтин Мокієвський «пана Обидовского вельми лаял и блазном (молокосос, дурень, олух [36] – *авт.*) называл и як хотел обезчестил, до шабли порываючися, от того пан Обидовский вельми плакал, а й перед тим на розних місцях перед всіми многократне пана стольника Обидовскаго зневажил и лаял, шо ревне бувало плаче й тужить» [37].

Згаданий документ свідчить, що в родинному колі Мазепи ревниво ставились до гетьманських улюбленців-висуванців. Київський полковник, маючи значно більший досвід, ніж небіжа гетьмана, був невдоволений тим, що мав підлягати останньому. А тому як родич не боявся приховувати свої думки. Молодому ж і вразливому Обидовському важко було протистояти грубості, приниженням, задержуватості свояка.

Із анонімного доносу також випливає те, що київський полковник називав полковників, які брали участь у боях у Прибалтиці, «измінниками государскими, и особо примолвил такою зміною пану Обидовскому» [38].

На перший погляд, це лише словесне звинувачення. Однак, контекст грудня 1700 р. певною мірою давав підстави К.Мокієвському робити подібні заяви. Частина українських козаків перейшла на бік Сапегів, союзників шведів [39]. Це магнатське угруповання Великого князівства Литовського, борючись за незалежність країни, проголошувало, «что не токмо де их, Речь Посполитую, бьют они, сапегане, но и подданные царского величества казаки, и чтоб Речь Посполитая учинила союз против царского величества с свейским королем» [40].

Українці зініціювали активізацію партизанського руху проти прихильників проросійського табору Огинського. Налякана шляхта звернулася до Петра I з проханням вжити заходів щодо прискореного повернення козаків додому. У грамоті до малоросійської старшини від 9 січня 1702 р. цар дорікав їй, що «ваше посольство... призрев тое свою службу и радение, а нашу государску к себе милость, от регимантарев своих отлучились й отечество свое оставили и в дома свои не пошли, и пристали к другой стороне неведомо для чего, и нам, великому государю, слышать о том прискорбно, однако ж мы... все атаманов и козаков и все посольство милостию... увешаем, дабы вы возвратились по прежнему в дома свои безо всякого сумнения» [41].

Ніжинський полковник в одному з рейдів застудився. Очевидно, кпини К.Мокієвського змушували його навіть хворого триматися в сідлі, продовжувати керувати корпусом. Це загострило хворобу.

Як повідомляє Чернігівський літопис, 1701 р. (31 січня – *авт.*) «Иван Обидовский, полковник ніжинський, будучи гетманом наказным, под Ругодевом (старовинна назва Нарви; Обидовський помер у Пскові. – *авт.*), містом шведским, помер, похован в Печерском монастыру киевском» [42].

Ніжинський полковник залишив після себе двох малолітніх синів – Михайла та Івана [43]. 20 лютого 1702 р. цар надав їм у власність села Круничполе, Вишнівку, Сваричівку, Коровинці та Перевод [44].

Родина Обидовського зазнала репресій після 1708 р. Незважаючи на те, що Ганна була дочкою В.Кочубея, її утримували її Полтаві під вартою. Згодом, у березні 1710, цар дозволив їй мешкати у Глухові «повольно без караулу» [45]. Однак удові заборонялося відвідувати інші населені пункти [46]. У дружини племінника Мазепи конфіскували землі. Гетьман Д.Апостол у 1731 р. звертався до російського уряду, аби їх повернули вдові та її синам [47]. Але це клопотання не задовольнили. Син Обидовського Іван, здобувши освіту в Києво-Могилянській академії, у Вроцлаві (1721-1723) злидарював [48]. «Барзо оспуден естем на денги... – писав він до рідні. – Суконки не маю за що справити, аж встид мне перед нашими людми появитися» [49]. Разом із тим, попри це, він, як зазначав у одному з листів, «на славу Божию и пользы ради души моей» продовжував навчатися, бо «віра святая не может стояти без науки» [50]. У 1724 р. онук І.Мазепи почав заробляти на хліб учителем у гімназії Феофана Прокоповича [51]. Згодом за клопотанням останнього та гетьмана Д.Апостола став перекладачем у Колегії іноземних справ [52].

ПОСИЛАННЯ

1. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К., 2003. – С. 20.
2. Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1993. – С. 560.
3. Степовик Д. Іван Щирський. – К., 1988.– С. 88.
4. Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. – К., 1986.– С. 112.
5. Архив Юго-Западной России. – К., 1872 – Ч. I – Т. V. – С. 310; Хижняк З. Обидовський Іван Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 1999. – С. 399.
6. Там само. – С. 399.
7. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К., 1981– С. 56.
8. Захара І.С. Стефан Яворський. – Львів, 1991.– С. 18.
9. Письмо И.Обидовского к П.Забеле // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – Июнь. – С. 529.
10. Там само – С. 528.
11. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3652, арк. 3; Універсали Івана Мазепи. – К., 1999. – С. 373.
12. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украини малороссийской – обих сторон Дніпра й хто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737). – С. 38.
13. Заруба В. Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 134.
14. Там само. – С. 134.
15. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть, – Харків, 1930 – С. 106.
16. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя діяльність. – К., 1918.– С. 9; Максимович М. «Києв явился градомъ великимъ». – С. 335.
17. Максимович М. Вказана праця. – С. 337.
18. Марсове поле (поезія XVII століття, друга половина). – Молодь, 1989. – С. 174.
19. Там само. – С. 176.

20. Там само. – С. 177.
21. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – С. 426.
22. Там само. – С. 426.
23. Павленко С. Міф про Мазепу. – С. 114.
24. Костомаров Н. Мазепа. – С. 113.
25. Величко С. Літопис. – Т. 2.– С. 602-603.
26. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантиш-Каменским. – Ч. II. – С. 27, 30.
28. Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. VII. – Т. 14. – С. 597.
29. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 3. – С. 198.
30. Мельник А. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700-1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С. 107.
31. Бантыш-Каменский Д.Н. Вказана праця. – С. 564.
32. Мельник Л. Вказана праця. – С. 109.
33. Там само. – С. 109-110.
34. Там само. – С. 109-110.
35. Там само. – С. 109-110.
36. Словник української мови. Упор. Б.Грінченко. – К., 1996. – Т. 1. – С. 72.
37. Источники малороссийской истории... – Ч. II. – С. 29.
38. Там само. – Ч. II. – С. 29.
39. Королюк В.Д. Вступление Речи Посполитой в Северную войну // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1954. – Т. X. – С. 245.
40. Там само. – С. 246.
41. Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 4. – С. 149.
42. Чернігівський літопис (підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 114.
43. Чтения в Обществе изучения древностей русских (далі – ЧОИДР). – 1859. – Кн. 1. – С. 37.
44. Там само. – С. 38.
45. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – С. 43.
46. ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 1.
47. Морозов О. Ніжинські полковники. Іван Обидовський // Просвіта. – 1994. – № 4-5. – С. 7.
48. Горобець В.М. Обидовський Ів.Ів. // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 1999. – С. 399.
49. Там само. – С. 399.
50. Там само. – С. 399.
51. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1898. – Т. II. – С. 13.
52. Горобець В.М. Вказана праця. – С. 399.

Лівобережний Ніжин. Гравюра середини XIX ст.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ПАМ'ЯТКИ

Сергій Зозуля (Ніжин)
Олександр Морозов (Ніжин)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПАМ'ЯТКОЄМНОГО СЕРЕДОВИЩА НІЖИНА АБО НАСКІЛЬКИ ЩЕ ВИСТАЧИТЬ ПАМ'ЯТОК У НІЖИНІ (до складання історико-архітектурного опорного плану)

То be or not to be... Ця безсмертна гамлетівська дилема сьогодні актуальна як ніколи. Географія будівельного буму зі столиці за відцентровим принципом поволі, але вперто охоплює територію всієї України. Те, що раніше стояло «саме собою», вкрите архаїчною пилюкою і до чого «руки не доходили» ні в органів місцевої влади, а тим більше – центральної, ні в громадських організацій, несподівано стало наріжним каменем між потребою збереження об'єктів історико-культурної спадщини в Україні та не менш нагальною потребою технологічного й естетичного оновлення оточуючого середовища. На жаль, в Україні сучасні технології йдуть набагато попереду сучасної естетики. Результат: бездумне знищення старовини вцент (де це законодавство не заперечує) або спотворення як зовнішнього вигляду, так і навколишнього оточення (там, де законодавство хоч декларативно, але все ж намагається спонукати до пам'яткоохоронних заходів); руйнування цілих історико-культурних масивів, нищення самого духу, відчуття старовини.

Місто Ніжин багате на пам'ятки минулого. Тут є повний їх спектр: від археологічних до ландшафтних і некрополістичних, тільки пам'яток архітектури на момент проголошення незалежності України на державному обліку перебувало

Благовістєнський чоловічий монастир на початку ХХ ст. Аліверуч корпус келій та дзвіниця (зруйнована в 1930-х роках), у центрі – Благовістєнський собор

чотирнадцять, і дві третини з них – XVIII ст. і раніші [1]. Згідно створеного авторським колективом Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування під керівництвом архітектора В.В.Сопілки єдиного плану регенерації історичного центру Ніжина, у місті було виявлено 14 кілометрів історичних вулиць, близько 2000 будинків знаходиться в історичній частині Ніжина. Близько сімдесяти пам'яток було запропоновано взяти на облік і включити до національного та місцевого охоронних реєстрів [2]. Проте, зважаючи на результати досліджень останнього десятиріччя, кількість об'єктів історико-культурної спадщини в Ніжині, що потребують державної охорони, на сьогодні об'єктивно майже вдвічі більша [3].

Місто Ніжин по праву можна вважати одним із найцікавіших в історичному та містобудівельному плані в Лівобережній Україні. Засноване за часів Великого Київського князя Володимира Святославича (кінець X – початок XI ст.) на болотистих берегах річки Остер, місто вже в ті далекі часи відіграло важливу роль в економічному та суспільно-політичному житті Києво-Руської держави. Про це свідчать знайдені археологами залишки двох давніх городищ (X–XIII та XII–XIII ст.) з обширними посадами та розвинутою сільською околицею, а також найбільшого скарбу давньоруських срібників часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого (перша чверть XI ст.) [4]. Щодо походження назви, то до сьогодні одностайності серед дослідників немає: початки родоvodu сучасного Ніжина вбачають в літописних Уненежі (1147 р.) та Ніжатині (1078 р.); щоправда дещо переконливішим здається остання гіпотеза [5].

Містобудівний розвиток Ніжина був нерівномірним, чергуючи періоди піднесення з відвертим занепадом (рутенизацією) міського життя та згасанням будівельної активності. Перший період – княжий або давньоруський – був припинений монгольським руйнуванням 1239-1240 років. Місцеві жителі, за археологічними даними, були змушені залишити своє місто і відійти під захист непрохідних Остерських боліт [6]. Враховуючи, що і культова, і цивільна (житлова й фортифікаційна) забудова тогочасного града була дерев'яною, а головною «зброєю масового знищення» – вогонь, то пам'яток цієї доби в Ніжині годі шукати; всі сподівання покладаються на майбутні археологічні дослідження.

У документах XIV ст. місто Ніжин (уже під близькою до сучасної транскрипції назви – «Нежинское городище», а з 1366 або 1381 – вперше документально засвідчено сучасна назва міста) фігурує як оборонний форпост у складі Остерського повіту Київського князівства, що означає початок наступного містобудівного етапу – литовсько-польського.

Справжній будівельний «бум» у місті почався з 20-х років XVII ст. після входження Чернігово-Сіверських земель до складу Речі Посполитої. Цим мотивовані заходи щодо зміцнення кордонів

Найвища споруда давнього Ніжина – дзвіниця грецьких христів. Зруйнована в 1937 р.

новоприєднаних територій, зокрема – побудови фортифікаційних споруд у Ніжині: дерев'яного замку («цитаделі»), гідротехнічних споруд (ровів), насипних ґрунтових валів [7]. Зважаючи, що основним «населенням» Замку був польський військовий гарнізон, цілком логічним буде твердження, що композиційною домінантою цитаделі мала бути культова споруда – костюл, ймовірно дерев'яний [8].

Потужним містобудівним стимулом для Ніжина стало надання йому в 1625 р. королівською владою Магдебурзького права – адміністративного й економічного самоврядування, що надалі визначило розвиток Ніжина як власне міста (urb), стимулюючи розвиток ремесла та торгівлі; сприявши демографічному зростанню (як за рахунок переселенців, так і природного приросту населення), а відтак – і будівничій активності в місті. З цього часу урбанізаційні процеси в Ніжині набувають регулярного та систематичного характеру.

Миколайський собор – перлина архітектури українського бароко

На польський (перша половина XVII ст.) і наступний козацький (середина XVII – друга половина XVIII ст.) періоди історії міста припадає формування основних принципів містоутворення Ніжина (фортифікаційне і адміністративне ядро, елітні квартали навколо нього та ремісничі посади й аграрні передмістя, розміщені за радіально-концентричним принципом); викристалізувалися три основні частини історичної частини сучасного міста: Замок, Старе Місто (або Горб) та Нове Місто. Визначається типологія об'єктів забудови наступних кількох сторіч (яка частково простежується і нині): фортифікаційні споруди (стіни, вежі, рови, каземати, порохові погребі тощо), споруди громадського призначення (міська ратуша, торговельні ряди, купецькі заїжджі двори, комори, фільварки, культові споруди, бані, млини, мости та гаті через річки та «грязеві місця»).

Упродовж зазначеного часу формується найдавніша історична топоніміка міста. Закріпилися назви передмість і посадів: Ковалівка, Магерки, Вороб'ївка, Євлашівка, Овдіївка, Бабичівка, Лихокутівка, Біляківка, Мигалівка, Обжаровщина. Остаточо визначилася радіально-променева вулична система, що відповідало торгово-транзитному статусу міста; домінантою цієї системи стали чотири радіально розгалужені від ядра міста шляхи (дороги) із закріпленням їх назв за напрямками: Московська, Чернігівська, Київська, Роменська [9]. Окремо варто відзначити формування топографії, пов'язаної з торговельною діяльністю: своєрідний буфер між елітною забудовою і Заком у вигляді центрального торгового майдану, торгових площ на території деяких передмість та кількох ярмаркових майданів. Останнє пов'язане з посиленням транзитно-торгового значення Ніжина починаючи з другої половини XVII ст. та заснуванням кількох щорічних регулярних ярмарків.

Події Національної революції середини XVII ст. спричинили чисельні руйнування як цивільної, так і культової забудови міста; в першу чергу – об'єктів, що

пов'язувалися з польським пануванням, можливо – на тлі чисельних погромів – також єврейських будівель [10]. Проте, криза політична (доба Руїни) і прояви старшинського сепаратизму позитивно вплинули на розвиток регіональної економіки, що в свою чергу дещо стимулювало урбаністичний розвиток; а подальша стабілізація політичного життя наприкінці XVII ст. дала новий поштовх містобудівничій активності. Набуття містом полкового статусу 1648 р. перетворило Ніжин на важливий адміністративний центр підгетьманської України. Це додало ще більшої ваги транзитній торгівлі, стимулювало розвиток ремесла; з цього часу в Ніжині з'являються греки, вплив яких протягом наступних двохсот років корінним чином змінив менталітет місцевих жителів.

Наслідком зазначених процесів, що сприяли зосередженню в місті значних коштів стає цегляне будівництво, яке набуває свого розквіту в другій половині XVII – XVIII ст. Ніжин вступив у добу українського бароко.

На центральному торговому майдані будується на кошти ніжинських полковників братів Івана та Василя Золотаренків козацький полковий Миколаївський собор (1655-1658) [11], який згодом став домінонтою не тільки найбільшої частини призамкового торжища (давши, відтак, цій частині торгового майдану нову назву – Соборна площа), але згодом і всього міста. Зусиллями митрополита Стефана Яворського та при фінансовій участі гетьмана Івана Мазепи було зведено центральну будівлю Благовіщенського чоловічого монастиря – Благовіщенський собор (1702–1716 роки, архітектор Григорій Устінов) [12]. У першій чверті XVIII ст. було перебудовано старі фортифікаційні укріплення Старого Замку; до укріплення прибудовано Східний бастион із будівлею Острогу на його території, утворивши, таким чином, разом із попередніми будівлями Новий Замок. Логічним завершенням оновлення Старого Замку стало будівництво на його території замку в 1721 р. Богоявленської (замкової) церкви на місці дерев'яної.

Сучасний вигляд будинку першої в Лівобережній Україні аптеки, відкритої в 1777 р. ніжинським греком Михайлом Лідою

Упродовж XVIII ст. в Ніжині було замінено практично всі дерев'яні церкви [13] на муровані: Троїцьку (1733), церкву Іоанна Богослова (1751), Спасо-Преображенську (на місці Варваринської) (1757), Успенську (1762), Покровську (на місці церкви Різдва Богородиці) (1765), Воздвиженську (1775), Введенську (1775) однойменного жіночого монастиря, Пантелеймоно-Василівську (на місці Пантелеймонівської) (1788), Миколаївську (теплу) при Покровській церкві (1780-ті роки), цвинтарну церкву Іоанна Милостивого на Обжарівщині [14].

Також активно будуються цивільні муровані споруди, переважно в другій половині цього ж сторіччя: пороховий погреб (середина XVIII ст..) на території

Замку; будівлі міського магістрату (1771 р., архітектор Андрій Квасов), міської думи (кінець XVIII ст.), торгові лавки (1770-ті роки, за участі Андрія Квасова), аптека Михайла Лігди (1777), кілька кам'яних крамниць-комор [15]. Перераховані будівлі розташовувалися вздовж Московської дороги в межах Старого Міста від грецького кварталу до Спаського (або Московського) мосту через р. Остер і утворювали собою суцільну лінію забудови – зразок вуличної забудови Лівобережної України кінця XVIII ст., яким до останнього часу міг похвалитися лише Ніжин [16].

Унікальним і єдиним в Україні є комплекс будівель Ніжинської поштової станції (1780-ті роки), що складався з поштової контори (з апартаментами директора та готелем), двох флігелів (будинку станційного наглядача та ямського приміщення), конюшень, каретнику та фуражного складу.

Наприкінці сторіччя в Ніжині з'явилося й кілька мурованих або частково мурованих житлових будівель: будинок полковника Пелопопова, генерала Капуані, носівського сотника Шаули, значкового товарища Величківського тощо. Проте, житлова забудова міста все ще залишалася в більшості дерев'яною [17].

Сучасний вигляд Покровської церкви

Окремо варто зупинитися на забудові грецького кварталу, що тривала переважно протягом XVIII ст. Уподобавши найвищу та найзручнішу частину тогочасного Ніжина (Старого Міста) [18], греки створили тут власний релігійний, адміністративний, комерційний та освітній центр. У архітектурному плані його формування набуло цілісних рис на початку останньої третини XVIII ст.: було збудовано Михайлівську (парафіяльну) (1729) та церкву Всіх Святих (для урочистих служб) (1760, остаточно перебудовану в 1780-1805 роках) церкви, будинок грецького магістрату (1785), грецького училища (1817) [19]; поруч сформувався й житловий – дерев'яний – грецький квартал. Крім того, на північній окраїні міста сформувався грецький поховальний комплекс: кладовище з цвинтарною церквою Олени та Костянтина (1821) та грецьким богоугодним закладом (1820).

Проникнення європейських культурних і естетичних зразків у побут спричинило тенденцію до їх наслідування; з іншого боку – процеси урбанізації, що атомізували життя окремо взятої родини в межах певної території (садиби, маєтку тощо), а також зміни в традиційній агрокультурі (багато в чому завдяки появі в місті греків) сприяли активному озелененню Ніжина: в садибах місцевої аристократії починають проглядатися елементи садово-паркового будівництва, – залежно від їх статку і освіченості; у середовищі ж міщан-власників – прагнення завести принаймні хоч невеличкий сад з фруктовими деревами.

Озелененню міста сприяла і феодалізація (або рангове надбання з подальшою приватизацією) великих навколومیських земельних масивів українською старшиною і перетворення. Приклад тому – спочатку привласнення ніжинським полковником

Іваном Обідовським урочища на території Правобережного Ніжина західніше Нового Міста [20]. Право приватної власності перешкоджало забудові цієї території, що уможливило перетворення її на рекреаційну зону. Стараннями власників Обідовщини другої половини XVIII ст. – початку XIX ст. Вітгенштейнів і Безбородьків урочище перетворилося на ландшафтний парк англійського типу.

Для Ніжина більша частина XIX ст. характеризується загальним занепадом (рутенізацією) суспільного й економічного життя, що було пов'язане, насамперед, з утратою полкового статусу і зміщенням транзитних торговельних шляхів; до середини XIX ст. в місті поступово згасла ярмаркова торгівля, місцева адміністрація втратила ознаки самостійного впливу на формування урбаністичних процесів – з 1831 р. було скасовано Магдебурзьке право і місто переведено на загальноімперське законодавство [21]. Звичайно, все це означало відплив капіталу з міста і позначилося на формуванні пам'яткоємного середовища. Місто стало провінційним, позбавилося колишнього лоску а-la «столиця»; у формуванні міського ландшафту принципи практичності та фінансової помірності беруть гору над стилем і престижністю. Раціональний класицизм прийшов на зміну ірраціоналізмові бароко.

Культове будівництво в Ніжині означеного часу втратило масштабність попереднього сторіччя, обмежившись кількома новими будовами і розбудовою вже існуючих храмових і монастирських комплексів. Збудовано муровані Вознесенську (1805) та Георгіївську церкву Ветхоріздвяного монастиря, скит Введенського жіночого монастиря в урочищі Ветхе, в готичному стилі перебудовано

Петропавлівський костюл (1836). При кількох храмах з'явилися окремі теплі (зимові) церкви: Іоанна Предтечі при Миколаївському соборі (1842), Іллінська Введенського жіночого монастиря (1814), Петропавлівська трапезна Благовіщенського чоловічого монастиря (1814). В кількох випадках теплі церкви були

Сучасний вигляд забудови Гоголівської вулиці кінця XIX – початку XX ст.: магазин, два будинки жіночої гімназії П.І.Кушакевич, будинок колишнього міського банку.
Нині три останні будинки займає школа-гімназія №7

Сучасний вигляд будинку Ніжинської гімназії внутр. наук князя Безбородька.
Нині Гоголівський корпус Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

прибудовані безпосередньо до західної частини храму, переважно до «околичних» церков із чисельними парафіями; більшість церков «придбали» дзвіниці – як прибудовані (Воздвиженська, Покровська, Пантелеймоно-Василівська, Спасо-Преображенська, Успенська, Петропавловська трапезна Благовіщенського чоловічого монастиря, Богоявленська (замкова)), так і окремі (біля Миколаївського собору, біля грецьких храмів і на території Введенського жіночого монастиря). На середину XIX ст. завершилося формування монастирських комплексів: на території кожного з них (крім згаданих теплих або трапезних церков і дзвіниць) з'явилися муровані келії, господарчі будівлі, а неподалік від обителі – готельні корпуси. Навколо чоловічого монастиря виростили торгові лавки, розпочавши відтак формування архітектурного ансамблю Мостової (майбутньої Гоголівської) вулиці.

Лєвова частина забудови Ніжина першої половини – середини XIX ст. є цивільною і переважно житлового призначення. Але, незважаючи на це, в міському ландшафті з'явилось кілька помітних будівель загального призначення: Присутственні місця (перебудований будинок Пєлопонова) (початок XIX ст.), будинок гімназії вищих наук (1817, архітектор Луїджи Руска), богоугодний заклад (1820, архітектор Антон Каргашевський), біля будівлі острогу було збудовано приміщення в'язниці (1838). Серед приватних будівель нежитлового призначення виділяється кав'ярня грека Стефан'єва та торгові лавки ніжинського купця Чернова. Останні органічно доповнили уже згадувану лінію забудови Московської вулиці XVIII ст.

Найголовніший здобуток означеного періоду – утвердження характерного для Ніжина типу житлової забудови: одноповерхового каркасного дерев'яного під штукатурку будинку, розташованого в лінію понад вулицю осібно від сусідніх будинків, із розміщенням у напівпідвалі господарських або складських приміщень. Такими будинками заповнюється колишнє Старе Місто [22] та престижні частини найбільш важливих вулиць (Київської, Московської, Мільйонної, Василівської – колишньої Роменської дороги). Водночас, формуються комплекси вуличної забудови Грецької вулиці та Земського провулку, які є зразком вуличної забудови Ніжина першої половини – середини XIX ст.

Значний інтерес становить містобудівна спадщина Ніжина другої половини XIX – початку XX ст. Після реформ 1860-1870-х років, у зв'язку з утвердженням капіталістичних відносин, поживлення торгівлі (щоправда більше роздрібно місцевого значення), демографічного зростання, Ніжин на межі XIX-XX ст. за темпами розвитку серед середніх міст тодішньої підросійської України поступався тільки Бердичеву та Сумам. У місті поступово активізувалася будівельна активність, що досягла свого апогею напередодні I Світової війни.

Як характерну особливість цього періоду слід відзначити помітно малу частку культового будівництва – півсторіччя перед революційною порою 1917-1920 років не залишило в Ніжині більш-менш помітних культових споруд. Виняток становлять єврейські синагоги – нішу, яку зі зменшенням ролі транзитної торгівлі залишила грецька громада, зайняла єврейська перебравши до своїх рук більшу частину роздрібно торгівлі і зігравши визначальну роль у розвитку дрібної промисловості в Ніжині і також додавши певні корективи до ментальності місцевого люду. На зламі

XIX-XX ст. в місті діяло десять синагог, із них кілька розміщувалося в спеціально збудованих для цього будинках: синагога «Кам'янка», синагога на Василівській, синагога Злотницького [23].

Окрім збільшення в забудові Ніжина цього часу питомої ваги кам'яних житлових будівель – того ж типу: одноповерхових із напівпідвалом, помітно справжній «бум» цивільного будівництва загального призначення. Будинок Пелопонова перебудовано в будинок Ніжинського окружного суду (1870-ті роки) [24]; збудовано готель «Глорія» (кінець XIX ст.), будинок купецького зібрання (1899), дворянський клуб (1901), Народний дім (дерев'яний) (1905), Літній театр (дерев'яний) (1906), будинок пожежної команди (1910). До цивільних будівель загального призначення можна віднести будинки закладів освіти: ремісничого училища А.Ф.Кушакевича (1895), жіночої гімназії П.І.Кушакевич (1900).

Із відкриттям руху по залізниці Курськ-Київ за 5 км від тодішнього міста було збудовано приміщення вокзалу (1868). До кінця XIX ст. ніжинський вокзал перетворився на вузлову товарну станцію, де було збудовано ремонтні майстерні та паровозне депо; при станції утворилося робітниче поселення – Привокзальна Слобідка, для задоволення відповідних потреб якої на початку XX ст. було збудовано залізничну школу неподалік.

Ще наприкінці XVIII ст. за функціональною непотрібністю було зруйновано залишки ніжинських фортифікаційних споруд – засипано рів і розрівняно земляний насип [25]. На цей момент усередині колишнього Замку уже почала складатися урбаністична структура – кілька деревних житлових і адміністративних будівель, будинки колишніх полкових установ, що утворювали контури вулиць. Однак, за генеральним планом перебудови Ніжина 1803 р. цю частину міста передбачалося перетворити на торгову площу. Надалі через посилення в Ніжині ролі роздрібної торгівлі ця територія стала розвивалася як торговий майдан – далася взнаки забудова другої половини XVIII – першої половини XIX ст. колишніх ярмаркових площ Горбу садибами городян, купецькими та заїжджими дворами тощо.

Купецький будинок кінця XIX ст. по вулиці Кушакевича (сучасна Батюка). Нині приміщення Ніжинського краєзнавчого музею

Проте, основною причиною зникнення колишніх ярмаркових майданів Ніжина була суспільна тенденція до озеленення міст останньої чверті XIX ст., яка знайшла свою підтримку у високих імперських кабінетах, інколи перетворюючись на настійливу рекомендацію місцевої владі перетворювати всі відкриті міські площі на громадські сади, сквери, парки тощо. Внаслідок таких циркуляцій, а з іншого боку – бажання місцевої влади показати себе, верхню частину Нового ярмаркового майдану в 1894 р. перетворили на Миколаївський парк, згодом до парку приєднали й нижню частину цього ярмаркового майдану [26]. На початку XX ст. така ж доля спіткала рештки колишньої Соборної площі – територію між лавками Миколаївського собору

та огорожею Успенської церкви також засадити деревами. Інша частина колишньої Соборної площі, що знаходилася по інший бік Миколаївського собору також втратила торговий статус – у 1870-х роках за ініціативи і на кошти В.В.Тарновського-молодшого була перетворена на сквер, де було відкрито перший у світі пам'ятник М.В.Гоголю (1881, скульптор Пармен Забіла) [27].

У 1880-1890-х роках завершилося формування архітектурного ансамблю вулиці Гоголівської: було збудовано торгові лавки біля залишків міського магістрату [28], будинок міського банку, перебудовано два будинки А.Ф.Кушакевича на приміщення жіночої гімназії, цегляну крамницю й кілька

Літній театр, де виступали актори української сцени І.К.Карпенко-Карий, М.К.Садловський, П.К.Сивкагінський, М.К.Земляковська, А.М.Вучко, М.І.Литвиненко-Вольгемут. Спалений при окупаційній владі радянськими підлітками

дерев'яних лавок. Із побудовою цього ж часу кількох житлових прибуткових будинків завершилося формування ансамблю вулиці Базарної (південної лінії торгового майдану), що після побудови торгових лавок Миколаївського собору завершило творення архітектурного ансамблю Торгової (або Соборної) площі – унікального хоча б уже тим, що в лінії забудови були органічно представлені зразки забудови від середини XVIII ст. до кінця XIX ст. зі своєрідним напівциркульним обрамленням куполами православних храмів на задньому плані.

Ще однією особливістю цього періоду є поява в Ніжині будівель промислового призначення [29]. На початку XX ст. було збудовано новий (цегляний) будинок контори мідноливарного заводу братів Чернових, виробничі й адміністративні будівлі броварні братів Янс, виробничі будівлі тютюнової фабрики братів Айзенбергів та Золотницького, шкіряного заводу Фабрикантів; приміщення складів Гольдіна та складів Іюффе, Перша міська електростанція (1916, архітектор О.Г.Сластіон) [30].

Революційна доба та післяреволюційне десятиріччя стало своєрідним вододілом між домінуючим процесом накопичення і руйнування пам'яток у межах пам'яткоємного середовища Ніжина. Втрати історико-культурного середовища міста протягом трьохсот років його найбільш активного формування (друга половина XVIII – початок XX ст.) можна перерахувати на

Соборна площа на початку XX ст. На передньому плані дзвіниця та капличка Миколаївського собору. Ліворуч торгові ради, позаду них – дзвіниця грецьких храмів.

пальця однієї руки. Найбільш відчутні з них – руйнування фортифікаційних споруд Ніжинського Замку та Старого Міста (1780-1790-ті роки), а також центральної частини будинку міського магістрату (1830-ті роки) [31].

Починаючи з 1930-х років історико-культурна спадщина Ніжина почала зазнавати непоправних втрат. Парадоксально: під час громадянської війни історико-культурному надбанню міста було завдано відчутної шкоди, але жодної пам'ятки не було зруйновано цілком! Так само і під час бойових дій у 1941 та 1943 роках – доруйновували і зрівнювали із землею виключно після відсування лінії фронту і налагодження цивільного життя в місті. Це гарно ілюструє наведений нижче перелік утрачених пам'яток Ніжина (див. додаток). За радянської доби «під ніж» в першу чергу, звісно, йшли культові пам'ятки. Хоча ідеологічні й вульгарно-практичні міркування виносили вирок і цивільним будівлям, паркам, цілим вулицям, цвинтарям...

Руйнування в Ніжині відбувалися хвилеподібно. Перші з них припадають на

Сучасний вигляд Ніжинської поштової станції. Будинок станційного наглядача (ліворуч), готель і поштова контора (позаду)

30-ті роки минулого сторіччя, коли внаслідок антирелігійної пропаганди і боротьби з «релігійним мракобіссям» міські дзвіниці міських храмів позбавили дзвонів. Щоправда, зусиллями місцевих науковців вдалося на деякий час врятувати від знищення найбільш цінні з них – дзвіниці Миколаївського собору та дзвіниці грецьких храмів [32]. Тоді ж постраждали власне дзвіниці Миколаївського собору та Благовіщенського чоловічого монастиря – влада «советизувала» зовнішній вигляд Соборної площі, тодішнього адміністративного центру міста.

Баталії II Світової війни не минулися для ніжинських пам'яток. Але за фактами руйнування стоїть невизначеність особи руйнівника. І окупаційна влада восени 1941

Сучасний вигляд будинку колишнього провідника А.І.Андрієва, де мешкає колишня гімназія і Ф.А.Дружковича. Навіть цим із поруйнованих Ніжинських будівельних укріплень

р., і радянська влада після повернення рівно за два роки, звітували про застосування тактики «випаленої землі» своїми попередниками і доруйновували спалені або напівзруйновані будівлі. Хоча місцеві жителі в спогадах часто кажуть про протилежне; особливо «грішать» на радянські органи у вересні 1943 р., коли ті заступили місце окупантів. Так чи інакше – місто назавжди втратило кілька найцінніших пам'яток, найбільш цінний із яких – архітектурний ансамбль центральної Гоголівської вулиці, який формувався впродовж середини XVII – початку XX ст.

Справжньою вакханалією знищення пам'яток у Ніжині стала друга половина 1950-х років. Відбудувавши й упорядкувавши новий адміністративний центр міста,

влада заходилася прибирати понівечені під час війни будівлі решти центральної частини міста. Зважаючи на їх переважно торгове призначення, про відбудову мова не йшла. Все вирішилося в притаманній патетиці тогочасного політичного режиму: «до основанья, а затем...». Щоправда, на «затем» забракло коштів і на місці пам'яток облаштували паркову зону. Під шумок із історичного ландшафту міста зникла огорожа і дзвіниця грецьких храмів.

Петровавський костел на початку XX ст. Спалений під час звільнення Ніжина від нацистських військ; згодом зруйнований

Наступне десятиріччя мало не позбавило Ніжин усієї культової архітектури. Партійне керівництво міста наприкінці 1960-х років направило до Ради Міністрів УРСР листа з пропозицією знести всі церкви Ніжина, мотивуючи це так: «В городе Нежине Черниговской области в настоящее время имеется 7 действующих церквей, а также 4 полуразрушенных и 3 аварийных церковных здания. Эти здания своим внешним видом обезображивают город, что вызывает справедливое возмущение общественности. Кроме того, указанные здания находятся в аварийном состоянии и угрожают обвалом, что создает угрозу для жизни людей. Почти все церковные здания расположены в центре города, рядом с Горкомом КП Украины, горисполкомом, Домом культуры, школами №1,3,7,11,13, кинотеатром, средними учебными заведениями и создают не совсем благоприятное соседство» [33].

Від катастрофи ніжинські храми врятувало втручання українських науковців і елементарний здоровий глузд тодішнього керівництва республікою [34]. Чи не головним злочином ніжинської влади 1960-х років щодо історико-культурної спадщини міста можна вважати знищення Торгової (або Соборної) площі – історичного ядра Ніжина, що формувалася впродовж XVII-XIX ст.; своєрідної візитівки міста. Спочатку на території частини величезного торгового майдану збудували міський стадіон, а згодом замість стадіону звели з десятків житлових «хрущовок».

У 1960-1970-х роках активно перебудовувалися ніжинські підприємства. Зносили старі виробничі й адміністративні будівлі, будували нові – типові, функціональні, позбавлені будь-якого естетичного смаку. Запроваджували нові технології, встановлювали нове обладнання, старе ламали, списували й викидали – про його історико-культурну цінність, музеєфікацію тоді ніхто не думав. На цьому тлі найпомітніша втрата – руйнування комплексу пам'яток колишньої броварні братів Янс (на той час – міського пивзаводу), унікального тим, що крім будинку контори й кількох виробничих приміщень межі XIX-XX ст. він містив рекреаційну зону для працівників броварні початку XX ст. та більш, ніж сторічний хмелевий сад [35]. До певної міри поталанило «вижити» одному з корпусів Ніжинського обозного заводу кінця 1920-х років [36].

1980-ті роки «відзначилися» руйнуванням останньої з оборонних споруд

Ніжинського Замку – колишнього «цейхгаузу», – на той час ветхої аварійної будівлі на території базару, що використовувалася в принципі за призначенням – як складське приміщення; а також порушення цілісності комплексу будівель Ніжинської поштової станції кінця XVIII ст. – при будівництві нового кінотеатру знесли один із флігелів. Від повного знищення унікальну пам'ятку врятував викладач місцевого педінституту історик та невтомний красзнавець Ю.С.Москаленко, якій довів приналежність цих будівель власне до Ніжинської поштової станції.

Здавалося б – демократичні зміни останнього десятиріччя XX ст., задеклароване відродження національної культури, пріоритет духовних цінностей тощо мали б сприяти виправленню ситуації. Дійсно – певні здобутки є: відреставровано кілька храмів [37], у стані перманентного ремонту і реставрації знаходиться ще кілька пам'яток як культової, так і цивільної архітектури; робляться спроби реконструювати міські парки. Але, загалом, в місті й далі йде нищення історичного середовища.

Упродовж попередніх півсторіччя руйнування визначали ідеологічні й вульгарно-прагматичні чинники, нині їх місце зайняли меркантильні, комерційні. Міська влада, декларуючи опіку над пам'ятками, в той же час віддає в оренду або приватизує їх без підписання охоронних угод, що призводить до самовільного і недолугого ремонту чи перебудування новими користувачами чи власниками. Усіма можливими шляхами робляться перепони щодо взяття нових пам'яток на облік, щодо включення їх як до національного реєстру історико-культурної спадщини, так і до місцевого; зміст останнього взагалі не розголошується. Від чого виникає справедливе запитання: а чи існує він узагалі?

Єдине, що залишилося незмінним упродовж останніх сімдесяти років – невігластво влади в пам'яткоохоронних справах, недолугість фактичних господарів пам'яток і брак відповідної кваліфікації та художнього смаку в архітекторів і будівельників при реставраційних роботах. Наслідком такого невігластва стало зруйнування охайної двоповерхової будівлі ремісничого училища А.Ф.Кушакевича і побудова на її місці забаганки керівництва агротехнічного інституту – чотириповерхового монстра з величезними колонами в дусі сталінської гігантиї 1950-х років. У історичному центрі міста, попри усталені протягом кількох сторіч містобудівні традиції і принципи забудови, зводяться невеликі прямокутні крамниці, досить влучно названі в місцевій періодиці «сараями» [38].

Це відносно втрати більш-менш значущих пам'яток міста. Загальний стан речей дозволяє говорити, що в Ніжині йде неконтрольоване *ніким* (sic!) нищення історико-культурного середовища, внаслідок якої кількома потворними «сараями» зруйновано практично всі існуючі на цей час ансамблі вуличної забудови; руйнується фонові забудова, що увібрала в себе дух певної епохи – основа основ того невловимого шарму, що притягує туристів, поціновувачів старовини тощо. Так, з метою

Свято-Троїцька церква, біля котрої в 1861 р. відбувся жалюбий мазебень над труною Т.Г.Шиченка

спрощення й здешевлення ремонту спотворено зовнішній вигляд ряду унікальних житлових будинків XVIII – початку XX ст.: відверто потворно й огидно виглядає, наприклад, типовий будинок середини XIX ст. зовні оббитий «вагонкою» або з прибудованою верандою із декоративної кольорової цегли, вкритою кольоровим синтетичним шифером... Кричущим фактом такого невігластва, що межує зі злочином, є пробиті під вікна стіни в цитадельній Богоявленській (замковій) церкві – пам'ятці початку XVIII ст. національного значення – і встановлені в ці проїми склопакети (sic!). Назавжди втрачено Іллінську церкву Введенського жіночого монастиря, яку нині перебудовано під двоповерхові келії [38]. Без відповідної експертизи знищено частину господарських будівель XIX ст. Благовіщенського чоловічого монастиря та зведено – без відповідного дозволу і проектної документації – примітивну цегляну огорожу довкола. Впритул до будинку аптеки XVIII століття

Успенська церква – за свідченням сучасників найкрасивіший храм Ніжина

прибудовано двоповерховий будинок, стилізований а-la бароко, який буквально «задавив» справжній пам'ятник. У аварійному стані перебуває єдиний в Україні автентичний будинок корифея національного театру Марії Заньковецької, в якому акторка провела більше 20 років свого життя, а на розташований при ньому мальовничий сад насуваються сучасні котеджі.

Внаслідок неконтрольованої будівничої і господарської діяльності в місті та його околицях на величезній площі знищено унікальний культурний шар X-XVII ст., що тепер не дає можливості дослідити головні етапи розвитку міста в найдавніший і найцікавіший період його історії. Наприклад, під забудовою дачного кооперативу лишається унікальне давньоруське городище XI-XIII ст. в урочищі Городок на околиці Ніжина. І хоча в 1994 р., завдяки втручання Міністерства культури та Інституту археології НАН України, вдалося призупинити будівництво, до цього часу статус пам'ятки лишається невизначеним, і вона все ще перебуває під загрозою знищення. Археологи стверджують, що таких городищ у всій Європі є лише з десяток... Що говорити, коли в місті досі не затверджено археологічні охоронні зони!

Подібні злочини проти історико-культурної спадщини в Ніжині можна ще перераховувати й перераховувати. На сьогодні є зрозумілим, що без цілеспрямованої державної підтримки, без участі цілого кола дослідників, археологів, архітекторів, фахівців-теоретиків містобудування, без створення відповідної юридично-правової бази і залучення централізованих коштів, вирішити проблему пам'яткоохоронні проблеми Ніжина силами місцевої влади і коштами місцевого бюджету буде неможливо. Конче потрібен концептуальний підхід до вирішення всього комплексу питань, пов'язаних із виявленням, дослідженням, реставрацією та використанням

об'єктів історико-культурної спадщини. Необхідно не тільки реставрувати окремі пам'ятки та комплекси, але й зберігати та відновлювати в первісному вигляді історичний ландшафт міста з його архітектурними домінантами, стилістикою фасадів, озелененням садиб, охоронними зонами довкола кожної пам'ятки, тощо. Внаслідок реалізації комплексу пам'яткоохоронних і регенераційних заходів щодо історичного ландшафту, місто могло би перетворитися на справжній музей під відкритим небом.

Перший у світі пам'ятник геніального Михайла Гоголю.
Автор бюсту – скульптор Паронія Забіла

Загалом, можна констатувати, що в Ніжині, починаючи з кінця Х ст., з певною динамікою формувалося пам'яткоємне середовище – на певній території, за певних умов, відповідно до певних принципів відбувався процес творення й акумулювання значимих для залишкової суспільної свідомості об'єктів – пам'яток, як складової історико-культурної спадщини міста. Відтак, накопичилася певна кількість археологічних, архітектурних, ландшафтних, некрополістичних, топографічних, топонімічних пам'яток, частина з котрих утворила певні комплекси й архітектурні ансамблі. Станом на кінець 1910-х років загалом викристалізувалися певні принципи, норми й особливості творення історичного ландшафту міста – цілісного сприйняття сукупності об'єктів історико-культурної спадщини, внаслідок гармонізації

останніх між собою, взаємодії з естетичними вимогами тогочасного соціуму та особливостей сучасної ретроспекції.

Верхня хронологічна межа – передреволюційний час 1910-х років – обраний не випадково, оскільки до 1917 р. в Ніжині в цілому склалася усталені компоненти

урбанізаційної структури: принципи, тенденції, пріоритети і особливості забудови, топонімічні традиції; склалося цілісне історико-культурне середовище, яке до цього часу практично не зазнавало масштабних руйнацій. Натомість, основною пам'яткознавчою характеристикою наступного, більш як півсторічного періоду є поступове руйнування історико-культурного середовища дореволюційного міста, при мізерній кількості новонакопичених пам'яток.

Сучасний вигляд колишньої Соборної площі. Зліворуч церква Іоанна Предтечі (перезбудована від будинку культурної та Михайлівський собор, праворуч – Троїцька церква, у центрі – колишній грецький квартал із Успенською (Іоаннороду) та Михайлівською (Іоаннороду) церквами)

Відтак, пам'ятка (як одинична характеристика), історико-культурне середовище (як кількісна характеристика) й історичний ландшафт (як цілісна структурна характеристика) Ніжина першої чверті ХХ ст. мають стати базовими при

подальшому дослідженні пам'яткоємного середовища міста, а також при творенні певних пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних схем. Останнє вкрай важливе, з огляду на постійне методичне руйнування пам'яток починаючи з 1930-х років і, також, з огляду деякі кроки – хоча й кволі і, здебільше, на рівні декларування намірів – до створення регенераційних і охоронних зон у Ніжині. Але всі ці потуги мають бути спрямовані передусім на збереження все ще існуючого пам'яткоємного середовища міста: розробки історико-архітектурного опорного плану – основи нового генерального плану забудови Ніжина та створення історико-культурного заповідника в межах історичної частини міста. В інакшому разі, за сучасного ставлення до пам'яток – через 10-15 років у Ніжині нічого вже буде рятувати...

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ ТА ЗАУВАЖЕННЯ

1. До державного реєстру Національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) увійшло тринадцять з них – усі, крім монументу В.І.Леніну, єдиною культурною цінністю якого є авторство відомого скульптора. Загалом, «держбудівський» реєстр по місту Ніжину містить 23 об'єкти (10 окремих пам'яток і 13 у складі комплексів трьох архітектурних комплексів) (див.: Пам'ятки України. – 1999. – №2-3. – С.171-172).
2. Див.: Сопілка В. Створити громадський центр сучасного рівня // Ніжинська старовина. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.68-70.
3. Найбільш повний на сьогодні перелік пам'яток Ніжина різного значення див.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVIII ст. – Ніжин, 1998. – С.92-99.
4. Про це та деякі інші аспекти «археологічної» частини історії Ніжина детальніше див.: Кірпічников А., Коваленко В. Орнаментовані та підписні клинки шабель раннього середньовіччя (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані) // Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.7-13; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина: 1.Археологічні старожитності Ніжина та околиць. 2.Чи існував Ніжин у XIV столітті? // Там само. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.13-26; Ситий Ю. До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа // Там само. – Вип.1(4). – Ніжин, 2005. – С.46-43.
5. Німчук В., Зінченко С. Походження та історія урбаніма Ніжин // Київська старовина. – 1998. – №3. – С.3-10.
6. Нині це колишнє передмістя Ветхе та осушене болото Смолянка на західній і північно-західній околиці сучасного Ніжина, де археологами знайдено рештки поселень другої половини XIII-XIV ст.
7. Новій замок (правильніше його називати Старий Замок, на відміну від НОВОГО ЗАМКУ, спорудженого на початку XVIII ст. на основі попереднього і зруйнованого упродовж другої половини того ж сторіччя) було збудовано на місці колишнього Ніжинського «городища», що знаходилося «на месці оборонном в валах»; відтак, на момент побудови з княжого часу мали такі залишатися якісь залишки попередньої фортифікації, в першу чергу – земляні. Тому, можна висловити гіпотезу, що контури польського замку загалом збігалися з контурами граду доби Володимира Великого. Враховуючи, що подальша забудова історичного ядра Ніжина частково зберегла обриси колишнього Старого Замку, межі колишнього граду можна уявно відновити за особливостями сучасного рельєфу і забудови цієї частини міста. Спробу реконструювати ніжинські фортифікаційні споруди зробив професор М.М.Бережков у своєму дослідженні «О земельных и деревянных укреплениях старого Нежина (17-18 век)» (Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.ХХІІІ, од.зб.66).
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф.679, оп.14, арк.5. У пояснювальній записці до опису цього фонду це стверджується категорично, вказуючи, що на місці костюлу було згодом зведено Богоявленську (замкову) церкву, спочатку дерев'яну, а при побудові Нового Замку – муровану в 1721 р. Щоправда, укладач пояснювальної записки своїх джерел при цьому не вказує.

9. При подальшому розгалуженні вулиць міста впродовж наступних двох сторіч принцип радіальності зберігся і назви топонімів відображали напрямок, направлений на певний населений пункт, здебільше на найближчі села – Таталаївська, Пашківська, Курилівська, Дорогінська, Липіврівська, Березанська, Бобрицька тощо.
10. Ймовірно саме в цей час на місці костюлу на території Старого Замку з'явилася православна церква: або на місці зруйнованого, або після перебудови існуючого. А щодо єврейських погромів у Ніжині цього часу, то досі документально засвідчених таких випадків не виявлено.
11. Морозов О. Миколаївський собор у м. Ніжині – унікальна пам'ятка доби «козацького бароко» XVII ст. (до проблеми датування заснування та будівництва) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні; збірка наукових статей. – Вип.13. – К. 2004. – С.206-214. Ця споруда згодом стала прототипом для мурованих п'ятибаних дев'ятидільних барокових храмів України (Катерининська церква в Чернігові, церква Всіх Святих на Економічній брамі Києво-Печерської Лаври та Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві, Георгіївський собор у Новомосковську, Спасо-Преображенський собор у Прилуках, Успенський собор Густинського монастиря біля Прилук, Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен тощо). На жаль, Миколаївський собор – це єдина пам'ятка XVII ст., що на сьогодні є в Ніжині.
12. Про цей собор, а також про деякі з ніжинських храмів і цивільних споруд – пам'яток історії та культури – можна знайти інформацію в чотири томних «Памятниках градостроительства и архитектуры Украинской ССР» (Т.4, К., 1986, Черниговская область) і енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» (К., 1994).
13. Більшість із дерев'яних ніжинських храмів, що перебудовувалися на муровані протягом XVIII ст., були зведені впродовж польської доби в історії міста – в першій половині XVII ст. (див.: Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.465-468).
14. За різними версіями спершу це був або римо-католицький костюл, або лютеранська церква, оскільки кладовище на Обжарівщині є змішаним православно-лютеранським, де поруч (можливо на той час тут-таки на цьому ж кладовищі) знаходилося й найдавніші католицькі поховання. Достеменно відомо, що римо-католицький костюл було збудовано в 1730-1740-х роках за Київською брамою Старого Міста, спершу дерев'яний, а в 1836 р. його перебудувати на мурований у готичному стилі (див.: Зозуля С.Ю. Католицькі поховання в Ніжині (у контексті дослідження Некрополя Старого Ніжина) // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.6. – К., 2004. – С.174-214; Симоненко В. Втрачена пам'ятка готики // Поляки в Ніжині. Серія «Ніжинська старовина». – Вип.1. – Ніжин, 2002. – С.51-53).
15. Залишки однієї з таких крамниць-комор проглядалися в будові більш пізнішої крамниці початку XX ст. з житловим другим поверхом. Але цю пам'ятку зруйнували зовсім нещодавно – на початку вересня 2005 р.
16. На сьогодні говорити про цю унікальну пам'ятку містобудування України можна лише в минулому часі, що зумовлено свідомим і цілеспрямованим руйнуванням окремих об'єктів забудови впродовж останніх 20-30-ти років, з подальшою забудовою відверто вульгарними і примітивними стилістично будівлями.
17. Див.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVIII ст. – Ніжин, 1998. – С.23-31. Говорити про дерев'яні пам'ятки цього періоду важко як через їх фактичну відсутність (пізніші перебудови, пожежі тощо), так і через брак фіксованої інформації про ті, що вціліли. В житловій забудові Ніжина кам'яні або цегляні споруди стали переважати лише в останній чверті XX ст. і досі становлячи ледве половину загальної їх кількості.
18. Цю особливість визначив у середині 1920-х років ніжинський професор І.Г.Турцевич, досить влучно назвавши грецький квартал міста «Ніжинським акрополем» (див.: Зозуля С.Ю. Сходознавча спадщина І.Г.Турцевича: невидані матеріали (передмова до публікації) // Східний світ. – 2003. – №1. – С.184-188).
19. Будинок Олександрійського грецького училища було збудовано на основі перебудованої кам'яниці другої половини XVIII ст., очевидно будинку якогось із місцевих греків. Для першої третини XIX ст. такі випадки були не поодинокі. Так, наприклад, сталося з будівлею генерала Пелопопова, перебудовану в Присутственні місця тощо.
20. Частини урочища, що в XVI-XVII ст. перебувала в ранговому (службовому) володінні ніжинського

- віята – Войтовщини, згодом названого за ім'ям цього полковника як першого власника – Обідовщина.
21. Детальніше про Магдебурзьке право в Ніжині див.: Морозов О. Біля витоків польської громади // Поляки в Ніжині: збірник статей і матеріалів. – Вип.І. – К., 2002. – С. 37–44; Петровський М.Н. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.301-314.
 22. Як приклад можна вказати на садибу поміщика Макарова, міського голови Ніжина в 1830-1840-х роках. Комплекс будівель із житлового та господарчого будинку розміщувався на розі Грецької і Лицейської вулиць, поза грецьким житловим кварталом.
 23. Про ніжинські синагоги детальніше див.: Мень М. До історії єврейської громади // Євреї в Ніжині: науковий збірник. – Ніжин, 2001. – С.24-50.
 24. До комплексу цієї будівлі входить також господарче приміщення, датоване приблизно тим же часом, що і сам будинок Пелопонова.
 25. Дерев'яні стіни і вежі було розібрано ще в середині XVIII ст. Див.: Бережков М.Н. О земельных и деревянных укреплениях старого Нежина (17-18 век) (ІР НБУВ, ф.ХХІІІ, од.зб.66).
 26. Шевченківський парк // Ніжинська панорама. – 2002. – 12 січня (№76).
 27. Звичайно, тим самим було порушено певні урбаністичні традиції міста. Однак, Ніжин отримав кілька нових і досить цікавих пам'яток садово-паркового мистецтва, які нині є невід'ємною частиною історико-культурної спадщини міста.
 28. Будинок власне магістрату було розібрано ще в 1830-х роках через його аварійний стан і відсутність коштів на його капітальний ремонт. Залишилися його бокові приміщення – торгові лавки (див.: Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – №1. – С.61-64).
 29. Із пам'яток науки і техніки кінця XVIII – середини XIX ст. в Ніжині, про які достеменно відомо, на сьогодні виявлені залишки будівлі свічного заводу на розі вулиць Василівської і Базарної (перебудованої під житловий будинок) та селітряних ям на окраїні Графського парку (засипаних сміттям і опалим листям місцевими жителями).
 30. Дещо про побудову останньої див.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Нариси культури Ніжина . – Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVIII ст. – Ніжин, 1998. – С.78-80.
 31. Про ці пам'ятки див.: Бережков М.Н. О земельных и деревянных укреплениях старого Нежина (17-18 век) (ІР НБУВ, ф.ХХІІІ, од.зб.66); Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – №1. – С.61-64.
 32. ВДАЧОН, ф.Р-61, оп.1, спр.1229.
 33. Цит. за: Симоненко В. Гірка доля ніжинських грецьких храмів // Греки в Ніжині: Збірник статей і матеріалів. – Вип.ІІ. – К., 2001. – С.187.
 34. Певну роль зіграло й розгортання пам'яткоохоронної роботи в межах культурно-освітніх структур місцевих органів влади, а також створення міського товариства охорони пам'яток історії та культури, – цікавої і на сьогодні цілком не дослідженої сторінки історії Ніжина.
 35. Онищенко Н. Новинки від ніжинського пивзаводу // Вісті. – 2005. – 18 червня.
 36. Якщо, звісно, з огляду на сучасний стан цієї пам'ятки, етично застосувати таке слово.
 37. Головною причиною нетривалої уваги до відновлення пам'яток у Ніжині на початку 1990-х років стала підготовка і святкування 1000-річчя Ніжина.
 38. Дін Е.Х. Раз сарай, два сарай... // Ніжинська панорама. – 2004. – 14 жовтня (№95).
 39. Керівництво нині діючого монастиря (підпорядкування УПЦ МП) це вчинило самочинно, без відповідного дозволу та проектної документації. Цим було порушено не тільки законодавство про охорону культурної спадщини, але й церковні канони, що забороняють використовувати освячене культове приміщення для житла.

Найбільш суттєві втрати пам'яткоємного середовища Ніжина
протягом 30-х років XX – початку XXI ст.

№	Пам'ятка (час утворення)	Час руйнування	Примітки
1.	Комплекс будівель та кладовище Ветхоріздвяного (Красноостровського) Георгіївського чоловічого монастиря (XVII – XIX ст.)	1930-ті рр.	Мав три храми, був обнесений валом і дерев'яною стіною. В 1920-х рр. будівлі були передані в користування колгоспу, який у 1930-х рр. розібрав монастирські споруди на будматеріали. Рештки кладовища в другій половині 1940 – 1950-х рр. розібрали на будматеріали місцеві жителі.
2.	Дзвіниця Благовіщенського чоловічого монастиря (початок XIX ст.)	1934 р.	Під час руйнування дзвіниці також зруйновано колонаду та портик вівтарної частини Петропавлівської трапезної церкви, над якою дзвіниця була надбудована. На дзвіниці містився міський годинник «з боєм», теж на сьогодні втрачений.
3.	Тепла церква Іоанна Предтечі (1842), дзвіниця, каплиця й огорожа (друга половина XIX ст.) Миколаївського собору	1934 р.	Тепла (зимова) церква Іоанна Предтечі (1842 р.), була перероблена на міський Будинок культури, при цьому розібрано купол та портики з трьох сторін храму.
4.	Успенська церква з дзвіницею та огорожею (1762 р.)	1934, 1957 р.	У 1934 р. церкву було зруйновано не повністю, – через міцність зовнішніх стін їх не вдалося розбити; наприкінці 1950-х років цю справу завершила вибухівка. Населенню ж лицемірно оголосили, що аварійна будова завалилася сама собою.
5.	Богоугодний заклад (1820 р.)	1941-1957 рр.	Спалений радянськими військами у 1941 р., рештки розібрані у 1957 р.
6.	Дзвіниця та тепла церква Спасо-Преображенської церкви (1881 р.)	1941–1957 рр.	У 1930-х рр. церкву прилаштовано під склад військової частини, який 1941 р. було спалено радянськими військами. Аварійну дзвіницю розібрано у 1941-1943 рр. окупаційною владою. Руїни теплої церкви було знесено в 1957 р. при реконструкції міста.
7.	Літній театр (1905 р.)	1942 р.	Будинок спалений радянськими підпільниками.
8.	Будинок дворянського	1943 р.	Будинок зруйнований під час

	зібрання (кінець XIX ст.)		відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
9.	Готель Благовіщенського чоловічого монастиря (середина XIX ст.)	1943 р.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
10.	Петропавлівський костьол (1836 р.)	1943 р.	За суперечливою інформацією або спалений під час відступу нацистами, або при вступі до міста радянськими військами
11.	Будинок бібліотечного технікуму (кінець XVIII ст.)	1943 р.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
12.	Церква Жінок-мироносиць на Троїцькому кладовищі (середина XIX ст.)	кінець 1940-х рр.	Дерев'яна церква була розібрана, згодом на її місці було облаштовано місце для громадських панаяид.
13.	Торгові лавки купця Чернова (перша половина XIX ст.)	1950-ті рр.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
14.	Міський магістрат (1771 р.)	1950-ті рр.	Центральний корпус – власне міський магістрат – було розібрано в 1849 р. У 1950-х рр. зруйновано ліве та праве крило – торгові ряди.
15.	Католицьке кладовище (1620-ті рр.)	1950-ті рр.	Недіюче з кінця 1920-х років
16.	Торгові лавки на розі Гоголівської та 1-ої Ліцейської вулиць (кінець XIX ст.)	1950-ті рр.	Будинок зруйнований під час відступу нацистських військ; руїни розібрані за радянської влади.
17.	Дзвіниця та огорожа грецьких храмів (перша половина XIX ст.)	1957 р.	Огорожу було частково зруйновано при відступі нацистських військ.
18.	Виробничі й адміністративні будівлі броварні Богдана Янси (кінець XIX – початок XX ст.)	1970-ті рр.	Нині залишилася одна з господарських будівель.
19.	Флігель поштової станції та частина каретника (1780-ті рр.)	початок 1980-х рр.	
20.	Цейхгауз на території Замку (середина XVIII ст.)	середина 1980-х рр.	
21.	Іллінська тепла церква Введенського жіночого монастиря (1814 р.)	2000 р.	Будівля церкви збереглася, але перебудована під келії для черниць монастиря.
22.	Будинок ремісничого училища	2002 р.	Будинок поки не зруйнований, але закритий стінами нової споруди.

	А.Ф.Кушакевича (1894 р.)		
23.	Житловий будинок у садибі графині Мусіної-Пушкіної (друга половина XVIII ст.)	2003 р.	За рішенням керівництва місцевого університету – нинішнього власника пам’ятки – будинок має бути повністю зруйнований, вже розібрано дах і внутрішні стіни.
24.	Крамниця-комора на вулиці Московській (кінець XVIII ст. – початок XX ст.)	2005 р.	
25.	Крамниця на Гоголівській вулиці (кінець XIX ст.)	2005 р.	Порушено цілісність пам’ятки - розібрано її праве крило. Щоправда, його знову відбудовано частково (фасад, частково бокову стіну й дах) у попередньому вигляді, навіть, з використанням оригінальної цегли розібраної пам’ятки.

*Олександр Коваленко (Чернігів)
Ірина Петреченко (Чернігів)*

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ОПИС НІЖИНА ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ XVIII СТ.

Важливим напрямком подальших студій з історії Ніжина залишається актуалізація джерельної бази, у структурі якої помітне місце посідають описово-статистичні пам’ятки останньої чверті XVIII ст. Дослідникам, зокрема, відомі присвячені Ніжину розділи «Черниговского наместничества топографического описания» О.П.Шафонського (1786 р.), «Сокращенного описания Черниговской губернии вообще и всякого города особо» (1787 р.) і «Топографического описания Малороссийской губернии» (1798-1800 років) [1]. Натомість, Опис Чернігівського намісництва 1779-1781 років, що містить цікаві відомості про історичну топографію, забудову, соціальний та національний склад населення, економічне життя Ніжина, і досі не запроваджено в науковий обіг.

Історію створення та інформаційний потенціал цієї пам’ятки слід розглядати в контексті інтеграційних заходів уряду імператриці Катерини II, який із метою остаточної ліквідації політичної автономії Гетьманщини у 1781-1782 роках здійснив реформу адміністративно-територіального устрою Лівобережної України [2]. Відтак, традиційний поділ краю на полки та сотні було скасовано, і на теренах колишньої Козацької держави постали три намісництва (губернії) – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.

Створенню намісництв передувала велика підготовча робота. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися в залежності від кількості

населення: в кожному намісництві мало мешкати від 300 до 400 тисяч, у кожному повіті – від 20 до 30 тисяч чоловік [3]. Задля рівномірного поділу території на намісництва і повіті, а також із метою з'ясування їхнього соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження.

Це завдання за наказом П.О.Рум'янцева виконала спеціально створена Комісія, яку очолив малоросійський губернатор А.С.Милорадович [4]. До складу Комісії останній залучив канцеляристів Малоросійської колегії І.Войцеховича, П.Левченкова, Д.Пашенка, І.Соболевського, П.Устимовича, І.Хорошкевича, капітана Чернігівського легкокінного полку М.Милорадовича, секунд-майора Орловського піхотного полку І.Марковича, бунчукових товаришів Я.Гамалію, І.Канєвського, Г.Ковалєвського, П.Милорадовича, М.Скаржинського та військових товаришів М.Кириака, Л.Лук'яновича і К.Нестелія, яких А.С.Милорадович в ордерах і рапортах часто-густо називав комісіонерами [5].

Робота Комісії А.С.Милорадовича по описуванню Лівобережної України тривала з середини 1779 р. до середини 1781 р. Обстеження краю було здійснено у два етапи. Перший етап розпочався в липні 1779 р. і завершився не пізніше квітня 1780 р. Натоді було описано східну частину Лівобережної України, а саме територію Гадяцького, Миргородського і частково Лубенського, Прилуцького та Ніжинського полків. Другий етап, упродовж якого була описана західна частина регіону в межах Київського, Переяславського, Стародубського, Чернігівського, а також частково Лубенського, Ніжинського і Прилуцького полків, тривав із квітня 1780 р. до середини 1781 р. [6]. На другому етапі, зокрема, було описано і один із майбутніх повітових центрів Чернігівського намісництва – місто Ніжин.

Аби уніфікувати роботу комісіонерів, А.С.Милорадович розробив і розповсюдив ґрунтовну інструкцію, в якій роз'яснював «каким образом и с каковым примечанием персонам, определённым для описания в сотнях сёл, деревень, слобод, хуторов, заводов всякаго малейшаго поселения, поступать» [7]. Оскільки першочерговим завданням Комісії А.С.Милорадовича було здійснення обліку людності, комісіонери, окрім інструкції, отримували ще й «форму», за якою вони повинні були «в описываемых селениях показывать число обывателей» [8].

Базові відомості щодо обліку людності А.С.Милорадович радив комісіонерам запозичити «ис описей по последней ревизии имеющихся» (ревізії 1764 р. – *авт.*). Ці дані в ході опису вони отримували від полкових та сотенних канцелярій, а також із Малоросійської колегії [9]. Однак є всі підстави вважати статистичні відомості, зібрані Комісією А.С.Милорадовича, більш повними і точними, адже запозичені з матеріалів ревізії 1764 р. дані стосовно обліку людності під час опису Лівобережної України 1779-1781 років перевірялися і доповнювалися. Окрім того, комісіонери описали населені пункти, що з якихось причин не були охоплені ревізією 1764 р., а також ті, які виникли після неї (це перш за все стосується хуторів), і водночас здійснили облік їхніх мешканців.

Між А.С.Милорадовичем та комісіонерами було налагоджено чіткий двосторонній зв'язок. Зокрема, в інструкції А.С. Милорадович вимагав від підлеглих через два дні на третій звітувати йому про те, що ними зроблено і де вони

перебувають. Після завершення роботи на відведеній дистанції комісіонери мали негайно з усіма матеріалами з'явитися до А.С.Милорадовича «для дальнейшого наставления». Останній, у свою чергу, давав знати своїм підлеглим, в якому населеному пункті він перебуває і де планує бути найближчим часом [10]. Аби уникнути дубляжу, А.С.Милорадович обов'язково повідомляв кожну партію про те, які населені пункти вже описані [11].

У своїх ордерах, що регулярно відправлялися до комісіонерів, як і в першому пункті інструкції, А.С.Милорадович рекомендував брати у сотенних правліннях «верные описи» або списки населених пунктів кожної сотні [12]. Разом із тим, у ордерах до полкових і сотенних канцелярій, міських магістратів та інших установ А.С.Милорадович вимагав без будь-яких затримок надавати комісіонерам усіяку необхідну допомогу.

Одночасно з порадою користуватися вже готовими списками населених пунктів, А.С.Милорадович застерігав комісіонерів «как значащиеся по оным ведомостям селения никакова не миновать, так и всех других без изъятия, каковы в ведомостях не показаны, не пропуститъ». Він постійно нагадував їм про необхідність персонального відвідання кожного населеного пункту, «ибо не может быть лучшаго удостоверения, как самоличное наше вообще свидетельствование» [13]. Наполягаючи на терміновому виготовленні описів, А.С.Милорадович водночас закликав комісіонерів: «Не спешите только, обстоятельно и акуратно сделайте, стараясь и проведивая всячески, дабы не миновать и малейшого поселения» [14].

Координуючи роботу підлеглих, А.С.Милорадович водночас особисто об'їжджав і обстежував територію майбутніх намісництв. Під час таких поїздок він передусім описував міста, містечка та великі села. Зокрема, А.С.Милорадович вимагав, аби комісіонери залишали для його «собственного освидетельствования» сотенні міста [15]. Очевидно, описування міста Ніжина також здійснювалося за безпосередньої участі А.С.Милорадовича.

Окрім опису великих населених пунктів, А.С.Милорадович на місці з'ясував, як краще здійснити поділ краю на намісництва, а останніх на повіти. Відомо, що 16 жовтня 1780 р. Катерина II наказала П.О.Рум'янцеву «для предполагаемого ... устройства в Малой России образа управления от 7го ноября 1775го года осмотреть на месте удобность разделения сего края на три губернии и оных на округи по числу жителей, назначить города губернские и уездные» [16]. П.О.Рум'янец виконання цього завдання, як і багатьох інших, переклав на малоросійського губернатора, якому він, схоже, цілком довіряв [17].

У середині 1781 р. Комісія А.С.Милорадовича завершила обстеження Лівобережної України. Після цього малоросійський губернатор разом із комісіонерами з числа колезьких канцеляристів згрупував увесь зібраний матеріал за територіальним принципом у вигляді трьох окремих описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

У вересні 1781 р. А.С.Милорадович «со всеми обстоятельными представлениями и донесениями относительно трех новых губерний, в Малороссии учреждаемых», відправився на аудієнцію до Катерини II [18]. 16 вересня 1781 р. імператриця наказала П.О.Рум'янцеву «в генваре следующаго 1782 года исполнить по учреждениям ... от 7

ноября 1775 года, в Черниговском наместничестве, составя оное из одиннадцати уездов, и именно: Черниговского, Городницкого, Березинского, Борзенского, Нежинского, Прилуцкого, Глинского, Роменского, Лохвицкого, Гадяцкого и Зенковского, в следствие чего местечки, по коим названы уезды, переименовать городами» [19].

Впорядкований комісією А.С.Милорадовича Опис Чернігівського намісництва 1779-1781 років у середині XIX ст., розбираючи архів Малоросійської колегії, виявив О.М.Лазаревський. На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та «Записок Черниговского губернского статистического комитета» він розпочав публікацію пам'ятки. Зокрема, побачили світ описи Чернігівського та частини Городнянського повітів [20]. Принагідно зауважимо, що автором Опису Чернігівського намісництва 1779-1781 років історик помилково, як з'ясувалося згодом, вважав Дмитра Пашенка [21]. О.М.Лазаревський повсякчас прагнув видрукувати повний текст Опису Чернігівського намісництва 1779-1781 років, однак здійснити цей задум вченому не поталанило.

Розпочату О.М.Лазаревським справу намагався продовжити П.Федоренко, який наприкінці 1920-х років за дорученням Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук розпочав підготовку Опису до видання [22]. Протягом 1927-1932 років дослідник виготовив машинописну копію рукопису Опису Чернігівського намісництва 1779-1781 років, який свого часу пройшов через руки О.М.Лазаревського і натоді зберігався в Центральному історичному архіві у Харкові.

Доля оригіналу пам'ятки на сьогодні невідома, а підготовлена П.Федоренком копія Опису, що нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, нараховує 551 сторінку машинопису [23]. П.Федоренко здійснив археографічне опрацювання тексту, скориставшись методом, що відповідає сучасному популярному методу передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. Щоправда, з незрозумілих причин частина Опису скопійована в форматі так званого дипломатичного методу передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. [24]. Водночас, порушивши проблему авторства Опису Чернігівського намісництва 1779-1781 років, П.Федоренко на противагу О.М.Лазаревському переконливо довів, що Дмитра Пашенка «в кращому випадкові ... можна вважати лише за редактора цього опису і ні в якому разі за автора» [25].

План Ніжина 1773 р.

Текст опису Ніжина друкується за машинописною копією мовою оригіналу (віповідно до норм сучасного російського правопису) із збереженням усіх лексичних, фонетичних і стилістичних особливостей пам'ятки.

ПОСИЛАННЯ

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – К., 1851. – С. 449-487; «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О.Коваленка та І.Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 89-90; «Топографическое описание Малороссийской губернии» (1798-1800 рр.) // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упорядкування і передмова Т.Б.Ананьєвої. – К., 1997. – С. 93-95.
2. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15227, 15228, 15229.
3. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XX. - № 14392.
4. Распоряжение графа П.А.Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернные ведомости (далі – ЧГВ). – 1888. – № 23. – Часть неофициальная. – С. 4.
5. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 2871, арк. 1; оп. 2, спр. 457, арк. 3, 5-5 зв., 7; оп. 3, спр. 13814, арк. 54; спр. 13819, арк. 49-49 зв.; спр. 14148, арк. 1-2; ф. 204, оп. 2, спр. 39, арк. 339; спр. 47, арк. 375-377 зв.; спр. 69, арк. 12, 20-20 зв., 44-46 зв., 57; спр. 135, арк. 284 зв.-286; спр. 186, арк. 21 зв.-22, 30 зв.-32, 78 зв.-80, 82 зв.-84, 117 зв.-118, 293 зв.-295, 297-298, 328 зв. – 329, 357 зв.-359, 386-387, 406, 898 зв.-899, 974 зв.-976, 978 зв.-982, 1055 зв.-1057; спр. 205, арк. 22-22 зв.; спр. 208, арк. 242-242 зв.; спр. 246, арк. 326-328, 732, 736-737; спр. 252, арк. 19-26; спр. 504, арк. 134 зв., 150 зв.-151; спр. 815, арк. 48, 56, 59, 60, 62, 75, 77-80, 83, 86, 87 зв.; спр. 820, арк. 7; ф. 736, оп. 1, спр. 693, арк. 118 зв.-123, 203 зв.-204, 225 зв.-226.
6. Петреченко І.С. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / К, 2005. – С. 49-52.
7. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 815, арк. 57-58 зв., 81-81 зв.; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. VIII-IX; Передмова // Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С. 5-6.
8. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 69, арк. 38 зв.-38 а; спр. 815, арк. 74 зв.-74 а.
9. Там само, ф. 204, оп. 2, спр. 815, арк. 1-5.
10. Там само, ф. 54, оп. 2, спр. 457, арк. 2 зв.; оп. 3, спр. 14148, арк. 3; ф. 204, оп. 2, спр. 69, арк. 20 зв., 39, 53; спр. 815, арк. 56, 60 зв.
11. Там само, ф. 204, оп. 2, спр. 815, арк. 48 зв., 59-60 зв., 62, 87-87 зв.
12. Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 14148, арк. – 2 зв.-3; ф. 204, оп. 2, спр. 69, арк. 15-15 зв., 20-20 зв., 41, 53-53 зв.
13. Там само, ф. 204, оп. 2, спр. 815, арк. 62-62 зв.
14. Там само, арк. 60 зв.
15. Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 13813, арк. 56, 60 зв.
16. Там само, арк. 285-286.
17. Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 12739, арк. 2-3; спр. 13818, арк. 50-52.
18. Російський державний архів давніх актів, ф. 16, оп. 1, спр. 742, ч. I, арк. 187-187 зв.
19. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15229.
20. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) // ЧГВ. – 1867. – № 44. – Прибавление. – С. 215-216; № 45. – С. 217-218; № 46. – С. 224-226; № 47. – С. 230-232; № 48. – С. 235-237; 1868. – № 1. – С. 1-2; № 4. – С. 21-22; № 6. – С. 29-30; № 7. – С. 31-32, № 9. – С. 37; (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.
21. (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – С. I-II.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. X, оп. 1, спр. 10765, арк. 1; Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми

- видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 94.
23. ІР НБУВ, ф. II, оп. 1, спр. 13697.
24. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. дипломатичним і популярним методом та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992. – С. 5-14.
25. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 14; Гапієнко А.А. До питання про участь Д.Р.Пашенка у створенні «Опису Чернігівського намісництва» 1781 р. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 22-23.

* * *

Город Нежин от Глухова в 133 верстах. Положение имеет на низком, ровном месте, по обеим сторонам реки Остра, на которой две плотины, на одной амбаров 4 о 10, а на другой 3 амбара о 7 колах. Сей город обнесен земляным валом и небольшою замком земляной же, которой однако ж обветшал совсем и осипался.

В том городе и замке церквей деревяных 7. Монастирь Благовещенской обнесен каменною оградою, в нем 2 каменные церкви и кельи каменные. Греческой каменною ж оградою обнесен, в нем 1 каменная церковь и четыре связи каменные, из оных в одной собирается суд греческого братства.

Публичного строения

Вновь строящийся каменной магистрат.

Деревяной магистрат о 3 покаях

Магистратских дворов 2 « 4 «

Каменных погребов 2, соляной амбар деревяной, две связи деревянные цейхавзны полковые, сотенного правления деревяной дом о 2 п.

Полковой канцелярии деревяной дом « 8 «

Земского суда деревянной « 5 «,

при нем кладовые и погреба каменные.

Лавки деревянные

Резницких 30, шинковых 44, кожевных 18, дробязнических 36, железных 25, с красными товарами 58, рыбных 11.

Каменных

Суконных 7, деревяных 6, бакалейных 20, дерев. 5, с красными товарами 10.

Партикулярные строения

Цеховие двory, отдающие отдающиеся в наем.

1. Ткацкой о 2 покаях

2. Шевский « 2 «

3. Калачничей « 2 «

4. Кузнецкой « 4 «

5. Кушнерский « 4 «

6. Резницкий « 1 «

Монастирские подворья, отдающиеся в наем

1. Троецкого Черниговского монастыря о 4 покаях

2. Печерского монастыря « 4 «

Благовещенского монастыря

3.	« 6 «
4.	« 7 «
5.	о 4 покоях
6.	« 2 «
7.	« 2 «
8.	« 2 «
9. Греческого монастыря	« 5 «
10. Того ж.....	« 2 «
11. Ерусалимского монастыря	« 5 «
12. Синайского монастыря каменных 2, деревянных 7 покоев. Церковных домов, отдающихся в наем 15 дворов.	
1.	о 3 покоях
2. Каменный	« 2 «
3.	« 2 «
4.	« 3 «
5.	« 2 «
6. Каменный	« 4 «
7.	« 2 «
8. Греческой каменной.....	« 10 «
9.	« 3 «
10. Греческой церкви каменной.....	« 5 «
11.	« 2 «
12.	« 2 «
13.	« 2 «
14.	« 2 «
15.	« 2 «

Дворы жилые разночинцов

1. Полковницы Разумовской каменных 4 покоя, деревяных 2 покоя в наем отдаются.	
2. Майора Пилипонова каменной	о 12 покоях
3. Лекаря Лыгды каменный	« 5 «
4. Доктора Горголия деревянной	« 5 «
да наемных	« 2 «
5. Выборного козака Орандаренка каменной	« 4 «
6. Бунчукового товарища и бургомистра Паскевича деревянной .	о 4 пок.
7. Полковника Тарновиота деревянной.....	« 4 «
8. Войскового товарища Каминского деревянной	« 7 «
9. Войскового товарища Строгова деревянной	« 8 «
10. Коллежского ассесора Гончарева деревянной	« 4 «
11. Руского купца Каблукова каменный	« 6 «
12. Войскового товарища Проченка каменной	« 5 «
13. Протопопа Валковского деревянный	« 7 «
14. Русского купца Скорнякова каменных 3, деревянных 2 покоя.	
15. Тайного советника Дарагана деревянной	« 4 «

16. Писаря Сечкарева деревянный « 4 «
 17. Русского купца Журавлева каменный 2, деревянных 4 покоя.
 18. Войскового товарища Строжинского деревянный « 5 «
 19. Судьи Базилевича деревянный « 6 «
 20. Значкового товарища Корнейчука деревянный « 5 «
 21. Судового писаря Велентея деревянный « 4 «
 22. Купца Масалцова каменных 3, деревяных 2.
 23. Мещанина Михайла деревянных « 5 «
- Греческих жилых домов каменных и деревяных
1. Лагутки каменных 5 деревяных 2 покоя
 2. Толия 2 6 «
 3. Стамулия деревянных 4 с камяницами.
 4. Мантия 4 3 «
 5. Садовникова 5 —
 6. Марешты 2 2 «
 7. Диамантия 5 —
 8. Дука 5 2 «
 9. Залява 5
 10. Янжуля 4 4 «
 11. Клоцы каменных 3, деревяных 3
 12. Баладими 5 5
 13. Швидкого 4 5
 14. Бабалекия 5 —
 15. Константия Кромиды деревяных 4 покоя с каменными погребями.
 16. Шляхты о 4 покоях
 17. Илиятов « 5 «
 18. Метвецкого « 3 «
 19. Моцовича « 4 «
 20. Януцы « 4 «
 21. Неохорита « 4 «
 22. Кромиды « 11 «
 23. Дмитрия Кромиды « 4 «
 24. Раля « 4 «
 25. Панталея « 4 «
 26. Крамалеи « 5 «
 27. Петрицы « 5 «
 28. Константия Кромиды « 6 «
 29. Мураита « 4 «
 30. Лазарева каменных 2, деревяных 2.
 31. Киряка « 7 «
 32. Гречинского « 5 «
 33. Калиора « 5 «
 34. Ботица « 4 «
 35. Рызы « 4 «

36. Тималейки каменных2, деревянных	« 4 «
37. Христофорова	« 4 «
38. Моцовита каменный о	« 5 «
39. Карачайсы	« 5 «
40. Стерия.....	о 4 покоях
41. Пантозулы	« 3 «
42. Тарновиота	« 3 «
43. Димитрия	« 4 «
44. Статия.....	« 4 «
45. Стефании	« 4 «
46. Шпана каменных5	« 5 «
47. Кампиона.....3	« 5 «
48. Зоева	« 4 «
49. Карлова.....10	« 4 «
50. Бошняка.....	« 4 «
51. Салаты	« 4 «
52. Карлова каменных8	« 5 «
где и шолковая фабрика заводится.	
53. Кундуры	« 7 «
54. Маркелия.....	« 4 «
55. Кирки	« 4 «
56. Стаматия	« 6 «
57. Лагутки.....	« 4 «
58. Фендулина каменных.....	4.
59. Пантазули.....	« 8 «
60. Станевича деревянных 4 с каменными кладовыми.	
61. Форматия.....	« 7 « каменный
62. Тухаева	« 4 «
63. Анастасия	« 5 «
64. Евантелия	« 4 «
65. Кумбурля	« 6 «

Худших греческих дворов

Каменных 6	покоев 14
Деревяных 68.....	148
Наемных каменных 6	покоев 16

Итого всех 145 домов.

Мещанских.....61 дв.,	в них 115 хат
Козаков подпомощиков11 «	« 20 «
Священнических	« 22 «
Разночинческих	« 47 «
Русских купцов.....3 «	« 7 «
Разночинческих подсосудков..9 «	« 9 «

Итого всех в городе 354 двора.

На форштатах

Церквей каменных 3, деревянных 2. Монастырь девичий обнесен деревяною оградою, в нем церковь каменная 1, деревянная 1, кельи деревянные. Артиллерийский двор с каменными погребями и деревянным сараем. Два сотенные правления деревянные, одно о 2, а другое о 3 покаях.

Партикулярные дома

1. Генерала порутчика графа Витненштейна деревянный о 7 покаях
2. Придворного камординера Станкевича деревянной « 5 «
3. Полковницы Разумовской « 9 «
4. Надворного советника Селецкого « 6 «
5. Подсудка Ливицкого « 3 «
6. Судьи Ливицкого « 6 «
7. Католицкой монастырь, каменная церковь и при ней 7 покоев деревянные.
8. Полкового писаря Романовского « 8 «
9. Полковника Жураковского « 8 «
10. Сотника Волотковского « 4 «
11. Полковника Жураковского « 7 «
12. Писаря магистратского Купенкова « 5 «
13. Коллежского ассесора Почеки о 6 покаях
14. Штап лекаря Занковского « 3 «
15. Полкового асаула Гордия « 5 «
16. Сотника Романовского каменный 1, деревянных 5
17. Значкового товарища Спалатбога « 8 «
18. Войскового товарища Андреевского каменный 1, деревянных ..2 покая.
19. Коллежского ассесора Сердюкова « 6 «

Церковных дворов 3, каждой по 2 покая.

Монастырских подворьев 3, каждой по 2 покая.

Заводов кожанных

1. Мещанина Артина о 4
2. Купца Каблукова « 3
- посполитых дворов – 26
- Двор цеховой шевской « 6

Греческих

1. Маркерия – деревянные « 3
3. Форматия « 6
3. Христофора « 5
- Козаков выборных 24 дв. в них 57 хат
- Подпомощников 456 « « 549 «
- Русских купцов 6 « « 11 «
- Мещан 524 « « 642
- греческих деревянных 22 « « 46
- разночинцов 29 « « 137
- священнических 17 « « 43

подсуседков разночинческих ..170 «.....» « 228

Строевой лес жители получают сплавливаемой рекою Десною из Брянска в Кладковку, где находится пристань, как лесу, равно камню, извести и разных родов железа, а дровяный привозится из окрестных мест.

Ярмонков бывает в год три, а торги еженедельно по два раза. 1 ярмонок 1 октября, 2 – в Троицын день, 3 – на Всеедной.

Торги в сем городе производятся как здесь живущими греками и русскими купцами, так и приезжающими из всех малороссийских и великороссийских городов. Здешние купцы торг производя в Данциг, Кенигсберг, Шлезию, Бреславль и в Вену, отвозят товары – воск, юфту красную, а оттуда привозят сукна, каламайки, шолковые и бумажные разные товары, из Австрии косы, в Константинополь и во всю Турецкую область отвозят мягкую рухлядь, и оттуда привозят кумачи, хлопчатую бумагу, расные бумажные набойки, жемчуг, шерсть турецкую, шолк сырец и крашеной; из Молдавии волоское вино, а чрез Крым разную бакалею и беломорские вина, сафян жолтой и красной и серые овчины; в Сибирь отвозят кумач, крашеную бумагу и жемчуг, и другие товары, получаемые из Италии и Романии, и вывозят оттуда пушные товары.

Мещане некоторые торги производят, а другие в ремеслах, а более в кожевном мастерстве, также портные, сапожники, рымари, столяры, кузнецы, серебряники и каретники, но и от зарабатывания пропитание имеют, некоторые из них извозничают в Крым, Молдавию и Польшу.

Вокзальне шосе другої половини XIX ст. – частина колишнього Санкт-Петербурзького поштового тракту. Саме цим шляхом – давньою Прилуцькою дорогою – з півдня до Ніжина везли товари з Криму, Молдавії, Туреччини. Звідси починався шлях на Запоріжжя... На початку XX ст. тодішню вул. Вокзальну об'єднали з вул. Київською, яка з 1921 р. стала називатися вул. Шевченка

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ НІЖИНСЬКОЇ

Максим Потапенко (Ніжин)

ВІД ШЛЯХЕТСТВА ДО ДВОРЯНСТВА: ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ НА НІЖИНСЬКОЇ В XVII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТТЯ (за матеріалами формулярних списків)

У сучасній історичній науці все більш активно починає досліджуватися історія вітчизняної еліти. Протягом останнього десятиліття з-під пера як українських, так і зарубіжних авторів з'явилася низка наукових праць, що присвячені цій тематиці [1]. Найбільшу дослідницьку увагу викликає історія української шляхти, козацької старшини та дворянства українських губерній. Проте, слід пам'ятати, що на сьогоднішній день історія цих елітарних станів українського суспільства різних епох лише починає набувати комплексного характеру. Оперуючи висновками дослідників цієї теми необхідно зважати на такі моменти. *По-перше*, абсолютна більшість праць з історії шляхетства, козацької старшини та дворянства присвячені регіону Правобережної України; еліта Лівобережної і Південної України залишається мало вивченою. Відтак, не слід інтерполювати висновки з історії еліти окремого регіону на всю Україну. Безсумнівним залишається твердження про регіональні особливості формування української еліти, на які й слід звертати особливу увагу. *По-друге*, своєрідною науковою традицією стало окреме дослідження з одного боку козацької старшини і шляхти, а з іншого – дворянства [2].

Такий стан речей не дає можливості з'ясувати всю багатогранність соціальної еволюції українського суспільства в цілому, особливостей міжстанових стосунків, формування корпоративних груп та інтересів, суспільних стереотипів і стереотипів політичної та культурної поведінки. Безперечно, написати всеохоплюючу історію української еліти неможливо, та й у принципі не потрібно, але «наведення мостів» між різними епохами, що дало б можливість побачити і відчувати протяжність історії еліти, в цьому відношенні є конче потрібною справою. *По-третє*, подолання у вітчизняній історичній науці «радянського забуття» історії соціальної еліти потребує від кожного дослідника постійного пошуку нового матеріалу, розширення й урізноманітнення джерельної бази, а також пошуку нових підходів і уникнення стереотипних суджень.

Указані вище позиції покладені в основу формулювання мети пропонованої

розвідки: дослідити історію окремої групи соціальної еліти Ніжинського повіту XVII – першої половини XIX ст., а саме представників польського походження, на матеріалах формулярних списків дворянства. Встановлення етнічних рамок і використання обмеженої джерельної бази цілком свідоме. Перш за все, це дасть можливість перевірити утверджені в сучасній історичній науці висновки про спротив польської шляхти процесам формування дворянства на території українських губерній Російської імперії, а також її контрелітарний характер. Окрім того, використання надзвичайно тенденційного і суб'єктивного матеріалу формулярних списків кінця XVIII – першої третини XIX ст., доби так званих нобілітаційних змагань, дає можливість дослідити не лише соціально-економічний і політичний аспект історії польських родин ніжинського дворянства, але й особливості їх етнічного самоусвідомлення та сприйняття своєї генеалогії, а також її значення при здобутті дворянства. Окремим завданням при цьому є з'ясування мотиву апеляції до польського походження при здобутті дворянства.

У фондах відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН) збереглася значна частина формулярних списків, а також їх копій кінця XVIII – першої третини XIX ст., котрі дають можливість відтворити склад повітового дворянства. В цілому, було виявлено 31 родину, у формулярних списках яких (або в супровідних документах, що надавались на підтвердження знатності роду) згадувалось хоча б раз про польське походження.

Таблиця 1. Дворянські родини Ніжинського повіту, що доводили своє польське походження при оформленні формулярних списків*

Дворянський рід	Представник роду	Чин	Дата складання формулярного списку
Аландаренко (Аландаренкови)	Іван, Іванов син	Корнет	29 січня 1812 р.
Бондаревський	Іван, Андрійв син	Поручик	15 березня 1805 р.
Вашенкевичі	Павло	Корнет	1812 р.
Галузевські	Яків, Прокоф'їв син	Губернський секретар	15 грудня 1811 р.
Галюнія	Іван, Яковлів син	Капітан	30 грудня 1812 р.
Гаєвські	Петро, Михайлів син	Секунд-майор	Грудень 1805 р.
Грищенко (Грищенкові)	Семен та Андрій, сини померлого губернського канцеляриста Петра	Чину не мають	10 травня 1812 р.
Гунки	Павло, Яковлів син	Сотенний хорунжий	Не раніше 1803 р.
Желязіни (Желязи)	Іван, Федора син	Чину не має	1802 р., 14 грудня 1811 р.

* Пропонована таблиця складена на основі формулярних списків фонду Предводителя Ніжинського повітового дворянства (відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 343, оп. 1, спр. 52, 53, 68, 86, 188, 191, 203).

Жураковські	Марія, дочка Афанасія, вдова бригадира Андрія Жураковського		?
	Петро, Яковлів син, брат померлого бригадира Андрія Жураковського	Прем'єр-майор	
Злотковські	Пелагея, Петрова дочка, вдова померлого військового товариша		26 лютого 1798 р.
Клименки	Ігнатій, син Степана	Колезький актуаріус	15 березня 1805 р.
Ковалевські	Павло, Яковлів син	Відставний корнет	Лютий 1803 р.
	Георгій, син померлого корнета Павла	Кадет	1811 р.
Красницькі	Іван, Лук'янів син	Підполковник	1803 р.
	Григорій, Лук'янів син	Колезький асесор	
	Проккоп, Лук'янів син	Військовий товариш	
Крижанівські	Іван, Микитин син	Корнет	26 лютого 1798 р., 26 січня 1803 р., 20 грудня 1811 р.
Лада-Богдановичі	Іван, Михайлів син	Поручик	2 грудня 1811 р.
Левченівські	Григорій, Кіндратів син	Священик	26 лютого 1798 р.
Лисючевські	Стефан, син Петра	Священик	16 грудня 1811 р.
	Самуїл, син Павла, померлого брата Стефана	Стихарний дячок	
Медовнікови-Самойловичі	Іван, Михайлів син	Священний намісник	Не раніше 1802 р.
	Яків, Михайлів син	Чину не має	
	Афанасій, Михайлів син	Лікар на статській службі	
Погорелки	Василь і Тимофій, сини померлого сотенного есаула Козьми	Чину не мають	25 грудня 1811 р.
Раєвські	Афанасій, син Василя	Колезький канцелярист	2 лютого 1803 р.
Рильські	Іван, Матвіїв син	Колезький канцелярист	17 березня 1805 р.
	Дмитро, Матвіїв син	Чину не має	
Соханські (1)	Платон, син померлого корнета Івана	Чину не має	23 січня 1812 р.
Соханські (2)	Йосип, Максимів син	Священик	21 січня 1803 р.
Степові	Дмитро, Іванів син	Поручик	1803 р.
	Іван, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Значковий товариш	

	Михайло, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Капітан-лейтенант	
	Павло, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	На статській службі	
	Олексій, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Кадет	
	Василь, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Підпоручик	
	Осип, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Чину не має	
Топольські	Стефан, Никифорів син	Протоієрей	22 березня 1805 р.
Федоренки	Олексій, син Єрофія	Колезький регістратор	20 березня 1805 р.
Федорцови-Малиши	Василь, син Павла	Корнет	25 березня 1805 р.
	Роман, Іванов син	Корнет	
	Василь, Тимофіїв син	Корнет	
Хоменки (Хоменкови)	Тимофій, Савин син	Колезький канцелярист	30 грудня 1802 р., 14 січня 1812 р.
	Леонтій та Іван, сини померлого корнета Сави	Чину не мають	
Шпаковські	Олексій, Леонтіїв син	Придворний кофішенок в ранзі сухопутного поручика	12 лютого 1803 р., 30 грудня 1812 р.
	Григорій, Леонтіїв син	Корнет	
	Яків, Леонтіїв син	Колезький регістратор	
	Федір, Леонтіїв син	На статській службі при земському суді	
Ярмоленкови (Ярмоленки)	Федір і Павло, сини Якова	Чину не мають	20 березня 1803 р.
	Іван (двоюридний брат Якова)		
	Степан, Федор та Ігнат, сини Петра		

Співставлення статистичних відомостей про чисельність дворянських родин у Нижинському повіті (на жаль, лише за 1850 рік [3]) дає досить цікавий результат – із 342 родин, представники 31 вважали себе поляками (9%). Це досить високий відсоток, оскільки спроби доведення німецького, угорського, грецького і російського походження є поодинокими випадками, які майже повністю губляться на фоні абсолютно домінуючого малоросійського самоусвідомлення місцевого дворянства. Окрім того, необхідно враховувати ще один важливий фактор – обрахунки чисельності дворянських родин у листопаді 1850 року велись на основі виокремлення

голів окремих родин. Якщо врахувати, що дворянські родини польського походження досить активно дробились, про що свідчить список збіднілих дворян 1843 року [4] (наприклад, династія Хоменків на середину XIX ст. становила 3 родини, Шпаковських – 2, Ковалевських – 4, Галузевських – 2), то безперечно їх відсоток значно зростає, мінімум до 11%, навіть без апеляції до фрагментарності відомостей із цього приводу!

Формулярні списки перелічених вище дворянських також родин дають можливість прослідкувати процес польського проникнення на територію не лише Ніжинського повіту, але й усієї Лівобережної України. Однак, нерідко ці документи не містять чіткої хронології і прив'язки до дат, що не дає можливості робити беззаперечні висновки. Безсумнівним залишається лише той факт, що польське проникнення розпочалось у першій половині XVII ст. Швидше за все початок цьому процесу поклало Деулінське перемир'я 1618 р. між Річчю Посполитою і Московською державою, за яким вся Чернігово-Сіверщина, в тому числі й Ніжинщина, відходили до складу першої. Новий стратегічно важливий регіон відразу ж почав освоюватися і заселятися збіднілою шляхтою. Так, на основі родоводів, уміщених у формулярних списках, з упевненістю можна твердити, що роди Красницьких, Хоменків, Галузевських, Аландаренків, Ващенкевичів переселились на територію Ніжинщини в період між 1618 і 1648 роками. В переважній більшості цих формулярних списків згадується про «предківські шляхетські володіння», які продовжують (але частково) зберігатись за цими родами і на початку XIX ст. Абсолютна більшість цих земель було пожалуваною за службу. Слід підкреслити, що лише в формулярному списку Ващенкевичів зустрічаємо натяк на купівлю маєтку [5]. Поряд із цим зустрічаємо явище безземельної шляхти. Так, родина Аландаренків, яка змушена була виїхати до Малоросії «по упалости фамилии», змогла отримати нерухоме майно лише в 1770 р., коли Іван Аландаренко – сотенний возний – придбав у полковника Тернавіюта маєток в селі Мала Кошелівка. Доречним буде підкреслити, що це було зроблено лише в третьому коліні після переселення до Малоросії! [6]. Загалом, зроблені на основі формулярних списків початку XIX ст. висновки, збігаються з думкою українського історика О.М.Лазаревського. Проаналізувавши величезний комплекс першоджерел, він дійшов висновку про визначальну роль польської шляхти першої хвилі міграції в освоєнні території майбутнього Ніжинського полку. Зокрема, в другому томі «Опису старої Малоросії» ми зустрічаємо документальні свідчення про заснування польськими шляхтичами ряду населених пунктів Ніжинщини – сіл Володькова Дівиця, Мала Веркіївка, Лосинівка [7]. О.М.Лазаревський твердить, що «... всім цим власникам довелось недовго користуватися новими їх маєтностями. ... До осені 1648 року територія Ніжинського полку була від поляків очищена зовсім і потім немає свідчень, щоб вони знов повертались і після Зборівського договору...» [8]. Проте, значна частина польської шляхти, незважаючи на війну Б. Хмельницького, залишилась у своїх маєтностях, не заперечує цього й сам О.М.Лазаревський – у його праці цитується документ про засвідчення кордонів володінь на території Ніжинської сотні польського шляхтича Михаловського від 1666 р. [9]. Це наводить на думку, що визвольна війна Богдана Хмельницького справді стала поворотним моментом у формуванні польської присутності на Ніжинщині: великі й заможні польські родини

Пясоцьких, Осолінських, Паців, Осишковських, Володьковичів тощо змушені були назавжди покинути ці щойно освоєні землі; натомість, збідніла польська шляхта, почасти – й безземельна, мала шанс залишитися, зберегти свої володіння і, більше того, покращити своє становище шляхом покозачення. Але слід звертати увагу на те, що «вигнанці» мали можливість повернутись назад: у 1654 році Богдан Хмельницький окрегим універсалом дозволив ніжинському полковнику Прокопу Шумейку і «всій шляхті до своїх маєтків і староств приїжджати і селитись» [10]. Не виключено, що цією можливістю скористалися. Принаймні в родословній книзі Чернігівського намісництва від 1790 р. згадується рід Паців [11]. Попри негативне ставлення до польської шляхти, гетьманська адміністрація, тим не менше, давала їй можливість покозачитись. Як зазначає у своїй праці В.Свербигуз «при Б.Хмельницькому шляхетська гідність не успадковується, а шляхтичам у козацькому війську гарантується лише те, що їхні землі не будуть негайно конфісковані» [12].

Друга, більш чисельна, хвиля притоку польської шляхти припадає на середину XVII – першої половини XVIII ст. Поштовхом до цього переселення стала війна Богдана Хмельницького, що викликала суспільно-політичну кризу в Речі Посполитій. Одним із важливих аспектів кризи стало поширення впливу магнатів на польську шляхту з поступовим її обезземеленням, яке нерідко супроводжувалось силовим тиском. Окрім того, значна частина польської шляхти просто-напросто розорилася в ході майже безперервних війн Речі Посполитої 1648-1717 років. Так, за матеріалами формулярних списків, можна припустити, що такі роди як Соханські (1), Соханські (2), Погорілки, Федорцови-Малиши, Геєвські переселилися в Лівобережну Україну «по отдании Малороссии под защиту Всероссийского престола». Під цим формулюванням, яке вживається в абсолютній більшості родословних, слід мати на увазі Переяславсько-Московський договір 1654 р. Лише в формулярному списку Федорцов-Малиш зустрічаємо оригінальне формулювання, яке проливає світло і на причини цих переселень: «... прадед же Федор, хотя и (сидел – *авт.*) на предковских его движимых и недвижимых имениях, но по случившейся в тогдашнее время в том крае польском великого замешательства и грабительства, оставил свое поместье и переселясь под всероссийскую державу за гетьмана Богдана Хмельницкого в малороссийский Прилуцкий полк в местечко Монастырище и тут возымел благоприобретением его шляхетскую свою оседлость...» [13]. У ході поглиблення кризи в Речі Посполитій, пік якої припадає на першу половину XVIII ст., посилюється приток польської шляхти на територію Ніжинщини. Цікаво, що на початку XVIII ст., крім шляхти, сюди починають переселятися й інші верстви суспільства Речі Посполитої. Зокрема, у формулярному списку Рильських не згадується жодне слово про їх шляхетське походження [14], а у списку Степових вказується, що засновник роду – Іван Степовий (батько Дмитра і померлого Гаврила) – «... был иностранный уроженец Польской области города Варшавы...» [15]. У формулярних списках цієї другої хвилі переселення зустрічаються вказівки на втрати маєтків. Яскравим прикладом є формулярний список роду Раєвських, в якому зазначається: «... прадед Николай, мечник Львовский Раевский имея свое поместье в воеводстве и повете Сандомирском в селе Малых Раевичах, по смерти своей вручил оно наследнику – сыну своему Ивану Раевскому, чесноку Сандомирскому, который под час бытности

своей в крае Польском великого замешательства и грабительства, лилась своего поместья и переселясь под державу Всероссийской империи в Малую Россию в губернию Черниговскую, возымел оседлость в городе Нежине...» [16]. Щоправда, в абсолютній більшості формулярних списків цих мігрантів другої хвилі взагалі нічого не згадується про втрачені маєтності як поштовх до виходу з Речі Посполитої. Очевидно, тут ми маємо справу з «голопузою шляхтою», яка розорилась. Лише в двох формулярних списках є вказівки на грабунки, – всі ж інші містять типові фрази на зразок «переселився в Малую Россию по отданию оной под державу Всероссийской империи». Таким чином, маємо підстави твердити не лише про інтеграцію до соціальної структури суспільства доби війн Богдана Хмельницького та Гетьманщини місцевого польського шляхетства Ніжинщини, але і досить активний притік її представників із інших регіонів – Правобережної України і польських етнічних земель.

Про неможливість цієї шляхти і початково низький соціальний статус її представників свідчать надзвичайно швидкі темпи їх покозачення. Шукання козацького старшинства стало по суті єдиним порятунком від повної маргіналізації. Цікаво, що з 24-х дворянських родів польського походження, яких можна віднести до другої хвилі міграції (5 родів з 31 належить до першої хвилі міграції, по роду Злотковських маємо обмаль інформації [17], формулярний список Жураковських буде розглянутий окремо нижче), 14 покозачилося, отримавши різні військові посади. Покозачення відбувалось надзвичайно швидко. Так, із цих 14 родів 9 покозачилося вже в першому коліні після приходу до Малоросії, ще 5 – в другому. Безперечно, представники збіднілої польської шляхти користувались «попитом» в козацькому середовищі – вони були знайомі з військовою справою, мали достатній рівень освіченості, яка, до речі, стала в подальшому невід’ємною рисою польських дворянських родин Ніжинського повіту (майже всі формулярні списки представників цих родів писалася власноручно, що досить відчутно контрастує зі списками нащадків малоросійського шляхетства, нерідко написаних однією рукою). Із зазначених 24 родів ще 4 (Грищенки, Клименки, Крижановські, Раєвські) пішли майже відразу на російську військову або статську службу. Ці роди вірогідно переселилися до Малоросії ближче до середини XVIII ст. – на завершальному етапі другої хвилі польської міграції (за виключенням Грищенків), принаймні на таку думку настановлюють наявні формулярні списки.

Окрім покозачення, значна частина польської шляхти, як не парадоксально, репрезентувала духовенство. З тих же 24 родів 5 з самого початку стверджуються як династії священників (Левченівські, Лисючевські, Соханські (1), Соханські (2), Топольські), а наприкінці XVIII ст. духовний сан отримує один представник з роду Медовників-Самойловичів, який теж покозачився в першому коліні. На жаль, наявні документи не дають жодного натяку на їх віросповідання (православ’я чи католицизм). Хіба що у формулярному списку Соханських (2) подається досить цікавий опис із цього приводу: «Дальнейшее происхождение предков моих покрыто неизвестностию, на прапрадед мой Иоанн Соханский, породы шляхетской польской, какой вышедши под державу Всероссийского престола, взял оседлость свою бывшего Прилуцкого полку в местечке Монастырище, вел жизнь благородную з дворянским

названием сходственную, по рассуждению тогдашнего древнего времени. По просьбе общества вступил в чин священника монастырского...» [18]. Якщо вміщений опис є правдивим, то освіченість в цій ситуації теж відіграла далеко не останню роль. У формулярному списку Топольських маємо лише натяк на католицьке походження частини представників цієї родини – при поданні родословної протоіерей церкви Вознесіння в Ніжині Стефан Топольський вказує, що його дід Іосиф помер «... при переходе из Польши в Малую Россию в чине честника венедикского (бенедиктського? – *авт.*)...» [19]. В цілому ж, надзвичайно цікаве питання віросповідання цього духовенства наприкінці XVIII – на початку XIX ст. залишається відкритим. Нез'ясованим залишається і питання віросповідання цих дворянських родів (обов'язковість вміщення у формулярних списках відомостей про віросповідання було санкціоновано імператорським указом лише у 1833 р.). Достеменно відомо що православного віросповідання були Лисючевські [20]. Певну інформацію додають метричні книги ніжинського римо-католицького костельуза 60-80 роки XIX ст.: майже за двадцять років на римо-католицькому кладовищі Ніжина була похована лише одна людина з числа перерахованих родів – Гаєвська (Геєвська) Катерина (1810-1874) [21]. Метричні записи подають значну кількість нових дворянських родин польського походження й римо-католицького віросповідання, які ймовірно з'явилися в Ніжинському повіті не раніше другої третини XIX ст. [22]. Це може свідчити про перехід у православ'я представників двох перших хвиль польської міграції на територію Ніжинщини, але проблема залишається відкритою і потребує ретельного вивчення. На думку сучасного російського історика Л.Горизонтова до середини 60-х років XIX ст. у суспільній свідомості понять «католик» та «поляк» були не ідентичними. Як синоніми вони почнуть сприйматись суспільством Російської імперії лише в ході імплікації у масову свідомість імперського етностереотипу «поляка-ворога», що сформувався як реакція офіційних кіл імперії на польське повстання 1860-х років [23]. Але можливість збереження католицького віросповідання не слід виключати повністю, слід пам'ятати той факт, що антикатолицька політика російського уряду проводилась лише на території Правобережної України – регіону постійної польської загрози, принаймні в свідомості офіційних кіл імперії.

Повертаючись до питання покозачення польської шляхти другої хвилі міграції слід припустити, що її представники втрачали і, цілком ймовірно, свідомо забували свій «шляхетський гонор». Яскравим свідченням цього може бути відсутність у родоводах формулярних списків відомостей про історію роду під час його перебування в Речі Посполитій – більшість родоводів починається з моменту їх переселення до Малоросії; не згадується в них і про можливих родичів у Речі Посполитій. Чи не єдиним виключенням в цьому відношенні є список колезького канцеляриста Афанасія Раєвського, де вказано зв'язки з родичами з числа польської шляхти на Волині, Поділлі та в Сандомирському воеводстві. При доведенні дворянства Афанасій Раєвський в першу чергу апелює до пожалування його родині польським королем Болеславом у 1102 році гербу, а також згадує про чин свого прадіда – Миколи Раєвського, який (про що вже була мова) був мечником Львівським [24]. Характерно, що переважна більшість зі згаданих вище 24 родин при доведенні дворянства,

навпаки, апелюють в першу чергу до старшинських посад своїх предків і не згадує про чини своїх предків до виходу з Польщі (у формулярному списку Федорцов-Малиш теж згадується про пожалування гербу в 1331 р., але основним аргументом при отриманні дворянства стає військова служба, яку на користь російського престолу виконувало три покоління Федороцових-Малишів «... чтоб не лишиться породы шляхетской, дворянского названия...» [25]). Рід Раєвських лише в 4 коліні після переселенню до Малоросії отримав чин статської служби. Загалом же, випадки збереження «шляхетського гонору» серед представників другої хвилі міграції були поодинокими – тільки у формулярному списку Грищенків спостерігасмо вживання терміну «польський шляхтич» по відношенню до представників двох поколінь після «виходу з Польщі» [26]. В решті випадків це означення вживалось лише при описі родоначальника. В родоводах-схемах це означення часто взагалі опускається, а вказується виключно соціальний статус набутий протягом життя в Малоросії – тобто вже після міграції.

На відміну від шляхти другої хвилі міграції, представники першої (Аландаренки, Ващенкевичі, Галузевські, Красницькі та Хоменки) зберігали почасти «шляхетський гонор». Так, Ващенкевичі, Галузевські і Красницькі апелюють до пожалування польськими королями гербів [27], Хоменки вказують на чини представників роду до виходу з Польщі – їх прадід Петро Хоменський був підчашим Добринським; Аландаренки і Галузевські повідомляють про засновників шляхетських династій в Речі Посполитій. У цьому, можливо, криється одна з причин порівняно повільної їх асиміляції в малоросійському суспільстві й покозачення, або, навіть, не участі в цих процесах (див. табл. 2). Процес асиміляції відображає еволюція прізвищ колишньої польської шляхти. Наприклад, у списку Аландаренків маємо надзвичайно цікаве свідчення: «Происхождение предков моих из польского шляхетства от Николая *Яранда** Збрузделя. Однако, по превратности времен и по упалости фамилии покрыто неизвестностию. Но прапрадед мой Иоахим, как возымел жительство в Малой России Нежинского повета в селе Черняховке, то тут простолюдинами переименован с *Яранда Аландаром*. По смерти же его, сын его, а мой прадед Петр *Аландар* продолжил Всероссийскому престолу военную казачью службу. А по смерти прадеда моего Петра, сын его, а мой дед Михайло, наименовавшийся *Аландаренком*, продолжал же воинскую службу...» [28]. Приклад модернізації прізвища маємо і у випадку Хоменків, родоначальник яких – Петро – називав себе Роменським [29]. Щоправда, слід пам'ятати, що в діловодстві Російської імперії прізвища до середини XIX ст. ще не набули сталості, частими випадками є додавання закінчення «-ов» (Аландаренко - Аландаренков), або зміна транскрипції (Желязи на Желязіни [30]).

Таблиця 2. Родоводи-схеми, вміщені у формулярних списках дворян польського походження першої хвилі міграції (1618-1648 роки)**

* Тут і далі в цьому посиланні курсив і виділення прізвищ автора статті.

** Пропонована таблиця складена на основі формулярних списків фонду Предводителя Ніжинського повітового дворянства (відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 343, оп. 1, спр. 68, 191, 203).

Коліно	Аландаренки	Вашенієвичі	Галузевські	Красницькі	Хоменки
Родоначальник	Згадується родоначальник – Микола Яранда Збруздел		При описі герба, який отримано 1320 року, згадує про родоначальника – Еріка Галузевського		
	Прапрадід Іоаким Яранда Збруздель, помер польським шляхтичем <i>(переселився до Малоросії)</i>	Прапрадід Микола, помер польським шляхтичем <i>(переселився до Малоросії)</i>		Прапрадід Мартин, помер польським шляхтичем Трецького (?) воєводства <i>(можливо отримав маєток в Носовці, але не переселився)</i>	Прапрадід Петро, польський шляхтич, підचाший Добринський <i>(переселився до Малоросії «... на предківські шляхетські маєтки...»!)</i>
	Прадід Петро, помер списковим малоросійським козаком	Прадід Василь, помер польським шляхтичем	Прадід Гаврило, помер в чині городового отамана <i>(переселився до Малоросії)</i>	Прадід Кіндрат, помер сотенним хорунжим <i>(переселився до Малоросії)</i>	Прадід Василь, помер без чину
	Дід Михайло, помер сотенною старшиною	Дід Петро, помер без чину	Дід Іван, помер в чині військового товариша	Дід Микола, помер отаманом Носівки	Дід Григорій, помер без чину
	Батько Іван, помер сотенним возним	Батько Фома, помер без чину	Батько Прокоп, помер без чину	Батько Лук'ян, помер військовим товаришем	Батько Сава, помер в чині корнета
	Іван, корнет	Павло, корнет	Яків, губернський секретар	Іван, підполковник; Григорій, колезький асесор; Прокоп, військовий товариш	Тимофій, колезький канцелярист; Леонтій та Іван чинів не мають

Польське походження вищеназваних родів сумніву не викликає. Очевидних

фальсифікацій у формулярних списках не виявлено, архівний матеріал з фонду предводителя Ніжинського дворянства з цього приводу теж не містить жодного натяку. Співставлення даних наявного корпусу формулярних списків ніжинського дворянства підтверджує правдивість такого твердження.

По-перше, у цих списках досить відчутним є протиставлення формулювання «польська шляхта» і «малоросійська шляхта». Безперечно, перше формулювання було більш давнім, воно закріплюється ще за часів Івана Виговського і розуміло під собою всіх представників різних за етнічним походженням (навіть українців/малоросів), що зберегли за собою титул, яким вони користувались до початку повстання і війни Богдана Хмельницького [31] (акцентуємо увагу на тому факті, що у Речі Посполитій вживались терміни «шляхтич», «шляхта», «шляхетство» без будь-яких етнічних уточнень, часто практикувалось регіональне означення). Поняття «малоросійська шляхта» широко почало використовуватися і закріпилося в суспільній свідомості лише за гетьманування Івана Мазепи [32]. В контексті доведення родоводу при отриманні дворянства, шукати початки свого коріння від польської шляхти було більш привабливим. На межі ж XVIII – XIX ст. поняття «польська шляхта» і «малоросійська шляхта», які початково виконували функцію означення соціального стану і його привілеїв, отримують етнічне забарвлення. Відтак, частина козацької старшини, що мала титули за польського володіння, починає уникати формулювання «польський шляхтич» різними способами. Так, наприклад, Федір Ілляшевич, військовий товариш, з приводу походження своїх предків зазначає в формулярному списку 1798 р., що він «сын сотенного атамана, произошедшего из прежде бывшего малороссийского сотника, породы древней малороссийской, еще от польской короны шляхетской» [33]; секунд-майор Стефан, надвірний радник Михайло і їх брати Романовичі у списку 1802 р. з приводу походження зазначають, що їх прадід Михайло Романович «умре полковником Уманским, служа польской нации...» [34]. Під польською нацією розумілася, в першу чергу, політична еліта Речі Посполитої і шляхта в тому числі, – Романовичі протиставляють свого предка польській шляхті, підкреслюючи тим самим, що він до її числа не входив.

По-друге, Герольдія при перевірці тверджень про походження з польської шляхти вимагає не лише доведення родоводу, але і надання документальних свідчень про шляхетські володіння, якими володіють або колись володіли представники роду [35]. Абсолютна більшість з тих, хто вказував на походження з польської шляхти такими документами не володіла. Показовим у цьому відношенні є випадок родини Галузевських. У 1788 р. Яків Галузевський отримав дворянство, не останнім аргументом при цьому стало представлене свідчення від польського родича з Речицького повіту (див. додаток №1). Проте, з 1790 р. він починає доводити своє і свого роду право на спадкове дворянство. В результаті перевірки тих же документів у 1791 р. (цього року розпочався процес виявлення «недостойних дворянського стану» [36]) Чернігівською депутатською комісією було постановлено: «... документи Галузевских вторично были рассмотрены помянутою комиссиею и оказались недостаточными на происхождение из польского шляхетства...». Надалі Галузевським пропонувалось надати докази володіння спадковими маєтностями і селянами [37]. Цей фрагмент розкриває ще один досить важливий аспект: доведення

походження з польського шляхетства давало гарні шанси отримати спадкове дворянство. Щоправда, з-поміж представників ніжинського дворянства випадків використання такої можливості не встановлено, навіть представники найбільш ранніх родів не змогли представити документи володіння маєтностями до 1648 р. Лише 8 з 31 роду були внесені до IV частини родословної книги, до котрої записувалися представники «іноземних шляхетських родів» (Ващенкевичі, Галузевські, Геєвські, Красницькі, Лада-Богдановичі, Топольські, Федорцови-Малиши, Ярмоленки) [38]. З 1791 року, в ході перегляду доказів, було призупинено запис до четвертої частини родословної книги, а значна частина вже внесених була переписана до перших трьох частин (I частина – шляхетства пожалуваного і шляхетства до 100 років; II частина – військове шляхетство; III частина – бюрократичне шляхетство), чим фактично була зрівняна в становищі з більшістю малоросійського шляхетства. З'ясовано, що принаймні до 1808 р. Чернігівське депутатське зібрання не могло вирішити кого і за яким принципом записувати до IV, V і VI частин родословної книги (відповідно – іноземців, володарів титулів і представників давніх родів) [39]. Але, не зважаючи на це, представники польських родів продовжували підкреслювати своє походження, хоча ніяких прерогатив воно вже не давало. Більше того, такі однозначні твердження у формулярних списках на початку XIX ст. свідчили і про відсутність меркантильних інтересів: з 1805 р. розгортається рух за підтвердження і збереження прав малоросійського шляхетства, юридичний статус якого був вигіднішим у порівнянні з російським дворянством (каталізатором цього руху стала заява Герольдії про недоречність визнавати чини сотенної і полкової старшини за докази шляхетства). На думку В.Свербигуза, цей рух був доволі відчутним і на території Чернігівської губернії, представляючи потужну суспільну силу [40]. За таких умов відмов від доведення походження з польської шляхти на користь доведень походження предків із малоросійської шляхти майже не було (лише Шпаковські в 1803 р. доводили своє польське походження, а в 1812 р. – малоросійське [41]; з певними зауваженнями Адасовські, які «пригадали» про своє польське походження лише наприкінці XIX ст., але у формулярних списках початку цього ж століття нічого про це не згадують [42]). Хоча представники 19 родин з 31 мали на це всі підстави, оскільки представляли козацьку старшину і володіли посадами бунчукових, значкових і військових товаришів. Випадки уникнення згадування про своє походження, які припадають на 1812 р. (Крижановські, Хоменки) слід відносити швидше за все до явища «нобілітаційної впевненості» – вони не боялись втратити дворянські титули і вважали свої докази достатніми. Показово, що Крижановські ще в 1790 р. були записані до I частини родословної книги, а Хоменки – до II частини, і це їх цілком задовольняло. Змінюється характер їх формулярних списків: у 1803 р. представники цих двох родин представили досить розлогі родоводи, в 1812 р. вони скорочуються, – родовід братів Хоменків (Тимофій, Іван та Леонтій) починається взагалі з їх батька Савви, який отримав чин корнета – найнижчий чин, що дозволяв здобути дворянство, хоча десятком років раніше вони доводили свій родовід до прапрадіда [43] (див. таблицю №2).

По-третє, у формулярних списках згаданих родин постійно згадується про «вихід з Польщі», а не з Речі Посполитої, що дало б свою чергу припустити можливість їх

походження з української шляхти Правобережної України. Безперечно, можливо певний відсоток і становила спольщена шляхта, але якщо це і мало місце, то маємо вести мову про досить глибоку полонізацію, яка в майбутньому унеможливила відмову абсолютної більшості від думки про походження з польської шляхти, хоча, як вже було з'ясовано вище, на початку XIX ст. всі передумови для такої відмови були сформовані. До речі, група малоросійського шляхетства з Волині, Київщини, Поділля й інших «українних земель» досить чітко простежується за матеріалами формулярних списків ВДАЧОН. То ж маємо всі підстави твердити, що представники дворян Ніжинського повіту, що мали польське походження, були вихідцями в більшості з етнічно польських земель – усі, крім Грищенків, згадують про «вихід з Польщі» своїх предків.

По-четверте, маємо підстави також сумніватись і у престижності твердження про походження з польського шляхетства під час підтвердження прав на дворянство. Ілюстрацією цього твердження є формулярний список Жураковських, складений не раніше 1802 р. О.М.Лазаревський та В.Л.Модзалевський вважають цей рід старшинським і зараховують його до одного з найбільш шанованих дворянських родів XIX ст.; родовід починають або з Якова, який за В.Л.Модзалевським у 1669 р. був глухівським сотником [44], або (за О.М.Лазаревським) з Михайла, який в 1649 р. значився як сосницький сотник. О.М.Лазаревський робить цілком логічне припущення що останній був батьком Якова [45]. Співставлення цих відомостей із виявленим формулярним списком (див. додаток №2) відразу виявляє протиріччя: дійсно родоначальником був Михайло, але у формулярному списку вказується, що він був полковником; окрім того ні О.М.Лазаревський, ні В.Л.Модзалевський не згадують про Максима, який теж був полковником. У формулярному списку маємо також свідчення про шляхетське походження, вихід з Польщі й родичів, які там залишились, але зв'язок із якими втрачено. Ще більш парадоксальним є те, що формулярний список гарно підкріплений супровідним документами та їх копіями, що виключає можливість фальсифікації родоводу [46]. До того ж навіщо Жураковським була потрібна фальсифікація? У 1790 р. вони були внесені до VI частини родословної книги; їх знатність підтверджується свідченнями О.М.Лазаревського і В.Л.Модзалевського; вони мають досить значні маєтності, отримані за вірність царю Петру I під час переходу Івана Мазепи на бік Карла XII. В цьому випадку швидше маємо справу з уникненням визнання факту польського походження, причому польського шляхетського походження і першої хвилі міграції (1618-1648 років). У формулярних списках при складанні родоводу завжди вказувалась найвища посада, яку займав пращур, – можливо посаду полковника родоначальник Михайло Жураковський займав до 1648 р., і через це її просто не згадували. Можливо також що посаду полковника на польській службі, до 1648 р., займав і Максим Жураковський, про якого взагалі немає жодних відомостей у списках козацької старшини і реєстрах. У формулярному списку Михайло, що вийшов з Польщі, називається просто шляхтичем, без уточнення «малоросійським» чи «польським». Це випадок поодинокий подібного характеру – на межі XVIII – XIX ст. при складанні формулярних списків вказівка на походження була обов'язковою, сама їх офіційно затверджена форма вимагала цього! Прослідковується також намагання довести

вірність російському престолу: у формулярному списку перераховані всі царі та імператори, за часів яких представники роду служили – це до речі, теж єдиний випадок у виявленому корпусі архівного матеріалу. Поряд із усім цим робиться наголос на втраті документів, що свідчать про шляхетство, і відсутність зв'язків з іншими гілками роду Жураковських, які залишилися в Польщі. Це виступає доведенням першості Михайла в родоводі, хоча жодного подібного прикладу обґрунтування виявлено поки не було. У родоводі-схемі не вказується й на посаду полковника, яку займав за поданим нижче розписом, родоначальник Михайло. Автор формулярного списку намагається не згадувати про своє походження, а також приховати історію роду до 1648 року.

Загалом, у ході нобілітації шляхетського стану Ніжинщини до дворянства представники польських родин не постраждали, а всі їх прагнення були задоволені в переважній більшості ще наприкінці XVIII ст. – з 31 роду представники 24 (крім Галюній, Гунків, Ковалевських, Крижанівських, Левченівських, Погорелків і Рильських) були внесені до родословної книги ще в 1790 р.* В ході цього процесу аргументи про походження з польської шляхти були фактично проігноровані Герольдією і Чернігівським депутатським зібранням, проте твердження про польське походження залишилися у формулярних списках як свідчення історичної і фамільної пам'яті. Їх не слід розглядати як результат фальсифікацій із метою задоволення меркантильних інтересів під час доведення прав на дворянські привілеї та як намагання покращити свої «стартові позиції» під час нобілітації. Польська шляхта Ніжинщини, ймовірно – й Малоросії загалом, не розглядалася Герольдією як окрема група «шукачів» дворянства, її представники були зрівняні від самого початку з малоросійським шляхетством хоча б з огляду на безсумнівний факт, що вони протягом двох століть майже повністю розчинилися в тогочасному малоросійському суспільстві.

Підсумовуючи дану спробу дослідження формування польської присутності на Ніжинщині, спробу з'ясування певних методологічних та фактологічних проблем її ідентифікації в регіоні, Лівобережній Україні загалом; слід зауважити, що розвідка виконана на вузькій джерельній базі – формулярних списках повітового дворянства, які як історичне джерело довгий час залишалися поза увагою дослідників і, відтак, вимагає більш ґрунтовного та всебічного опрацювання.

Вище сказане дає можливість твердити таке. Польське проникнення на Ніжинщину до XIX ст. мало дві хвилі, вододілом яких став 1648 р. – початок Національної революції в Україні середини XVII ст. Основним суспільним елементом польської міграції було шляхетство. Збільшення масштабу польської міграції з другої половини XVIII ст. слід пов'язувати з одного боку з суспільно-політичною кризою Речі Посполитої, в ході якої шляхта швидкими темпами збіднювалась, а з іншого – відсутністю протиставлення поляка малоросу/українцю, не зважаючи, навіть, на соціальний статус першого. Свідченням цього є швидке покозачення прийшлої

* Пізніші редакції цих книг, у яких можливо міститься інформація про надання дворянства іншим 7 родам, опрацювати змоги не було. Принаймні у формулярному списку Ковалевських вказується про внесення їх до родословної книги 1791 р. (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 191, арк. 40).

польської шляхти і органічне влиття її представників до елітарних прошарків регіону – козацької старшини та духовенства. Не менш органічно представники покозаченої польської шляхти інтегрувались і до російського дворянства. В цій ситуації Герольдія не виокремлювала їх як окрему групу нобілітаційних змагань.

Свідчення про походження з польського шляхетства, що наводились при здобутті дворянства, є цілком правдивими. Окрім того, ці свідчення чітко вказують на присутність поляків на Ніжинщині, оскільки на межі XVII – XIX ст. формулювання «польський шляхтич» перетворилося з поняття суто станової свідомості на явище багаторівневої самоідентифікації – станової, етнічної, територіальної. Показово, що ця самоідентифікація збереглась навіть після втрати меркантильного і прагматичного сенсу виведення родоводу з польської шляхти.

додаток I

Свідчення про шляхетську гідність роду Якова Галузевського (переклад із польської)*

Копія

*Выпись из книг земских в чистых повету Речицкого, тысяча семьсот
восемьдесят седьмого года, месяца июля осьмого дня*

Пред судом земским повету Речицкого ставши лично урожденный вельможный его милость господин Богуслав Галузевский, скарбник ошмянский, документ в чисто выводовой от себя именником своим данный, и служащий в нижеследующем способе писанный данный подал. Я ниже выраженный Богуслав Галузевский, скарбник ошмянский, сим моим свидетельством чим ведомо на отзыв урожденных их милостей господ Галузевских данным на то, что помянутые господа с давних часов зашедшы чрез прадеда своего Гавриила с Польской короны, воеводства Киевского и там же по заграничии края под Россию оставшись и тепере же по силе указов Его императорского величества доводного от себя немочи шляхетности родовитой учинить свидетельства, удались до меня Галузевского, на которых то отзыв зная точно за моих властных документов, что урожденные Галузевские произошли з Ерея (Эрика) и Казимира Галузевских – прапрадедов своих, а я третьего брата Михайла Галузевского – ловчего земли Добринской, от которого линия я, Богуслав Галузевский, родовитостию есть; а по сему и тие рождены Галузевские от прапрадеда своего Ерия порядком аж до найдущихся 3 линей правдиво Галузевских идуць, и дабы в теперишние и потомные часы з целым поколением своим разрожденным там же у Малороссии остающимся, то есть прадедом Гаврилом от которого Иван и Василь. Иван Прокопа, Прокоп Якова, Василь Семена, Семен двоих сынов – Максима и Андрея, товарищей войсковых разродивши, взяли оседлость в воеводстве Киевском в местечке Олишевка, действительно правдива родовита польска шляхта были, знаку и клейнот наданного гербу Голудова именны Галузевских: то есть три лилии в

* Переклад із польської автора статті.

блакитном поле, а половина другая в червоном поле означена, а на челе пять перьев страусовых, за военные услуги предков нашему Ерею Галузевскому от найяснейшего короля польского Владислава Локутки в року тысяча триста двадцатом наданного, и для тех же фамилий Галузевских утвержденного защищались для всяких прерогатив стану шляхетскому принадлежащих, пользоваться могли и вельможных ксендзов, за которых рассмотрения то дело означено будет найвернейшим моим свидетельством заверяю и для лутшего вероятия подписом моим и 12 вельможных добре ведомых подписали. Сие мое стверждаю дано року 1787, месяца июля 8 дня в Оржадах у которого свидетельство теперь выданного документа подписи рук самого автора, яко тех же господ вельможных сведков при вытиснении гербовых двенадцати печатей таковы: Богуслав Галузевский – скарбник ошмянский, Францишек Олехович, Алексей Ивашкевич – подचाший повету Речицкого, Павел Нахавча-Холецкий – ротмистр повету Речицкого, Якуб Барановский – ротмистр Его королевского величества, Захариаш Корецкий – наместник Его королевского величества, Давид Барановский – полковник Его королевского величества, Ян Тилковский – Его королевского величества наместник, Ян Довгало – ротмистр воеводства Новодруского, Михаль Дидвило – староста Вербовский, Михаль Пацина – милостивый воеводства Трацкего, Александр Казимир же Короткевич, таковой выводовой документ за подачею в суде до книг повету Речицкого принят и выписан, о которых и сия выпись под печатью того же повету стороне требуемой выдана.

*На подлинной тако
М.П.*

Сводил с книгами Александр Короткевич – земский повету Речицкого наместник.

відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 343, оп. 1, спр. 188, арк. 37-37 зв.
Рукопис. Оригінал.

додаток 2

Формулярний список Марії Жураковської

Чин, имя и прозвание дворянина, его лета и при какой должности, а будучи в отставке, то где пребывание имеет	Холост или женат, или вдов. Много ли детей мужского полу с показанием их имен и лет, и буде из них во службе, то в какой	Если имеет деревни, то сколько за ним по последней ревизии состоит крестьян	Имеет выписывать все в роде рожденные сыновья с показанием их имен (после утверждения во дворянском достоинстве)
Умершего доказавшего дворянство бригадира Андрея Жураковского жена удовствующая Мария Афанасьева		Во владении имеет записанных мужем ее духовным тестаментом повета Нежинского в селе Безугловке и Полтавской	Дочь, рожденная после доказательства София 7 лет

дочь Жураковская 30 лет		губернии повета Прилуцкого в селе Погребях крестьян мужеска пола 572 с принадлежащими к ним недвижимыми именными	
Брат умершего бригадира Андрея Жураковского премьер-майор Петр Яковлев сын Жураковский 67 лет в отставке, жительствоует Черниговской губернии Нежинского повета в селе Безугловке	Женат на дочери умершего бунчукового товарища Федора Корецкого – Параскевии, детей имеет: сыновей Павла, 30 лет, какой в отставке поручиком находится в доме, и Андрея, 26 лет, какой в отставке корнетом и находится в должности Черниговской губернии в Новомесном повете по выбору дворянства подсудком земским	По последней ревизии имеет за собою по наследству доставшихся крестьян Малороссийской губернии повета Нежинского в селе Безугловка мужеска 168 и повета Новомесного в селе Заваде мужеска 128, в селе Жовнице 41, в Ядуть мужеска 68, в деревне Андреевке мужеска 12, в деревне Полонь мужеска 248, да Полтавской губернии повета Прилуцкого в селе Погребях мужеска 181. Всего мужеска полу 846 душ	Не имеет

Дальнейшее происхождение предков моих покрыто неизвестностью. Родоначальник же наш, Михайло, вышел из Польши в [...] со времени подданства Малой России под Всероссийскую императорскую державу, природы шляхетской, но, по бытовавшим в тогдашнее время разным беспокойствам, отделен от оставшейся фамилии в Польше, вышедшего в Малую Россию предка, а не меньше и от древности дипломы на шляхетское достоинство утеряны, почему уже и доказывают от прописанного родоначальника Михаила, который служил за государей царей и великих князей Алексея Михайловича и Федора Михайловича полковником Нежинским, сын его Максим, прапрадед наш и сын Максимов – Яков, прадед наш же, служили за государей царей и великих князей Иоанна Алексеича и Петра Алексеича полковниками Нежинскими. Якова же сын Лукиан, дед наш, в то же время служил полковником же Нежинским, а отец Яков служил за государя императора Петра Второго, государыни императрицы Анны Иоановны и государыне императрице Елизавете Петровне бунчуковым товарищем и в продолжение таковой

их всероссийскому службы им [...] в них собственные добра до раздела оных в роде Жураковских, а именно: Крупичполе з его приселками, Вишневое из Сваричовкою называемые, Рожновку, Максимовку, Безугловку, Липов Рог, Девицу Володькову и перевод со всеми принадлежащими угодиями утверждены к спокойному владению универсалами гетьмана Ивана Скоропадского 1708 года сентября 28 дня и Данила Апостола 1727 года октября 14 дня, оным предкам данными. Которое имение по разделе между оставшимися в роде Жураковских наследниками и ныне в спокойном владении, что кому на часть досталось, находится. Каковы все документы в

Малороссийское Черниговское дворянское собрание от нас представлены и по рассмотрению оных признан род наш в дворянском достоинстве и назначен ко внесению в 6 часть дворянской родословной книги.

Показание всего сего извлечено из подлинных крепостей 1679 февраля 5 и 1681 годов февраля 28 числ, на купленные в городе Нежине двор жилой из селом Кошельовкой лес, прелкам данный да с подлинными высочайших великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича письма и грамоты 1708 году ноября 1 дня данных*.

відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 14-14 зв.
Рукопис. Оригінал.

ПОСИЛАННЯ І ЗАУВАЖЕННЯ

1. Див.: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор – К., 1996; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України – К., 2004; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1820. – К., 1996; Свербигуз В. Старосвітське панство – Варшава, 1999; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століть (Волинь і Центральна Україна) – К., 1993. Див. також розвідки В.Кривошеї та І.Кривошеї, що присвячені генеалогії козацько-старшинських родин. Окремо слід вказати на дослідження XIX – початку XX ст.: Ефименко А. Малороссийское дворянство и его судьба // Очерки, исследования и заметки по истории Малороссии – Т.1. – К., 1895; Лазаревський О. Описание старой Малороссии. – Т.2. Полк Нежинский – К., 1893; Маркевич А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии – Чернигов, 1894; Миллер Д. Очерки из истории и быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старовина – 1897 – Т.LVI. – №1; Модзалевский В. Малороссийский родословник (в 4-х частях) – К., 1908-1914.
2. Чи не єдиним виключенням в цьому відношенні є праці З.Когута та В.Свербигуза в яких зроблені

* Текст останнього абзаца має вертикальну орієнтацію з написанням зверху донизу, розміщений праворуч від основного тексту документу. Зображення родоводу також має вертикальну орієнтацію і розміщене ліворуч від основного тексту документу.

- досить ґрунтовні дослідження з історії інтеграції малоросійського шляхетства до російського дворянства. Окрему увагу слід звернути на працю Д.Бовуа, в якій розкривається процес нобілітації і декласації польської шляхти Правобережної України у першій половині XIX століття.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 665, арк. 10.
 4. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 558.
 5. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 203, арк. 98зв. У формулярному списку зазначено наступне: «Дальнейшее происхождение предков его Вашенкевича покрыто неизвестностию, но прапрадед его Николай Вашенкевич, будучи польской шляхетской породы, и вышедши од толь в Малороссию, воеводства Нежинского в Село Талалаевку, где жительствовавал на приобретенных своих шляхетских именах, продолжал службу всероссийскому престолу...»
 6. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 203, арк. 60.
 7. Лазаревський О. Вказана праця. – С. 89, 90, 117.
 8. Там само. – С. 3.
 9. Там само. – С. 89.
 10. Цит. за: Свербигуз В. Вказана праця. – С. 32.
 11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. VIII, од.зб. 533, арк. 246; од.зб. 534, арк. 246.
 12. Свербигуз В. Вказана праця – С. 32.
 13. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 86, арк. 10-10 зв.
 14. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 96.
 15. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 104.
 16. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 96.
 17. Справа в тім, що у формулярних списках за 1798 р. не подавались родоводи, існувала лише окрема графа про походження (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 53, арк. 137).
 18. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 113.
 19. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 86, арк. 15.
 20. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 679.
 21. Померла 27 серпня 1874 р. від запалення легень.
 22. Метричні книги вміщені у фонді № 679 (Чернігівське духовне правління) ВДАЧОН.
 23. Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше – М., 1999 – С. 53-68. Особливу увагу в цьому контексті слід звернути на цитовану ним статтю Н.Сушкова «Обрусение поляков и евреев», що була опублікована в 1866 р. в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских». Цит.: «... поляк не-католик – не поляк; что напротив того, русский, еврей, немец-католик – не русский, не немец, не еврей, а поляк. Это аксиома. Тут нет спора, нет сомнения...»
 24. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 96-96 зв.
 25. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 86, арк. 10-10 зв. У формулярному списку подається опис гербу «Герб при доказательстве дворянства, называемый ЛЕЛЕЯ отдан с подлинными документами в Черниговскую дворянскую комиссию, которого фигуры таковы – три копия золотых, уложенные на штол, звезды в поле червонные две по бокам, не все с концами до горы – средняя концом на низ. В челме из короны половину козла нибы заскочившего, той бородатый и с рогами вправо обращен». У Малоросійському гербовнику В.К.Лукомського і В.Л.Модзалевського цей герб не згадується, хоча наводиться схожий герб ЕЛПА, яким володіло 5 родів, цей останній герб визнано польським, пізніше на основі нього створюється цілий ряд малоросійських гербів.
 26. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 203, арк. 32.
 27. Формулярний список Ванкевичів має зображення гербу (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 203, арк. 98 зв); так само є зображення гербу Галузевських, повідомляються також умови його надання: за військові заслуги жалуваний польським королем Владиславом Лоскутним (Локеток) у 1320 р. Еріку Галузевському; зазначено, що невідомим залишається чи внесений цей герб до польського гербовника (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 191, арк. 147). Опис гербу Галузевських вміщений також у свідченні Богуслава Галузевського (див. додаток №1); у формулярному списку зустрічаємо опис гербу: «... в книге польского гербовника 2 тома, страница 700 тако явствует «Красницким герб – «Равич» – фигуры в оном гербе означают деву в короне с опущенными волосами, обе руки вверх

- поднятые, сидящую на медведе черном, в леву сторону бегущем в поле желтом, и над гербом между двумя оленьими рогами больше половины медведя обратившегося вправо сидящего, леву лапу опустившего, а в правой держит розу» при том и происхождение герба описано» (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 4), герб РАВИЧ подається у «Малороссийском гербовнике» як польський; крім Красницьких ним мали право користуватись Дергуни, Несмеяни, Щербані, Ярові-Равські.
28. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 203, арк. 60.
 29. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 130.
 30. Не слід плутати Желяз-Желязових-Желязіних із Залязами-Заляжами-Заляжинами-Залозними, останні за свідченнями О.М.Лазаревського були греками (Лазаревський О. Вказана праця. – С. 66, 90) і до того ж здобули дворянство (ІР НБУ, ф. VIII, од.зб. 533, арк. 246), згадуються в 1843 р. серед бідних дворян Ніжинського повіту (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 558).
 31. Свербигуз В. Вказана праця. – С. 37.
 32. Когут З. Коріння ідентичності... – С. 40.
 33. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 53, арк.127 зв.-128.
 34. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 88.
 35. 28 січня 1785 року Румянцев надіслав до Чернігівської комісії роз'яснення з приводу розгляду документів на дворянство, в ньому зазначалося: «Про шляхетним зем'ян або бояр, які мають від польських королів привілеї на різні дачі, які зобов'язані як і інша колишня шляхта відбувати військову службу; про їхні безсумнівні докази вказано відповідно до статті 88 6 і 9 відділів всевисочайшого проекту наступні пункти: 1) накази про пожалування земель або селищ, 2) накази або грамоти на жалування земель і вотчин, навіть якщо вони вибули з роду. Отже, вони мають право бути шляхтичами, тому і дворянами» (цит. за: Свербигуза В. Вказана праця. – С. 101).
 36. Про це більш детально див. у вказаних працях А.Маркевича, Д.Міллера, З.Когута і В.Свербигуза.
 37. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 667 (вся справа присвячена розгляду прав на дворянство Галузевських).
 38. ІР НБУ, ф. VIII, од.зб. 534, арк. 246.
 39. Свербигуз В. Вказана праця. – С. 167-168.
 40. Там само. – С.151-152, 166.
 41. Пор. формулярні списки Шпаковських (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 137-138 зв.; спр. 203, арк. 85-87).
 42. О.М.Лазаревський зазначає, що: «Адасовский по официальному родословию был сын «польского шляхтича» по имени Адама Адамовича, который в народе был прозван Адасовским и этот де шляхтич женился на дочери полкового хорунжего Зеленка и унаследовал после его смерти маестности...» (Лазаревський О. Вказана праця – С. 116); В.Л.Модзалевський у I томі своєї праці зазначає: «Родоначальник Адасовских по семейному преданию – польский шляхтич» (Модзалевський В. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908 – С.1). Показово, що обидва автори з сумнівом ставляться до польського походження Адасовських, очевидно саме з них слід починати поширення міфу про масові фальсифікації свідчень про походження з польської шляхти в період нобілітаційних змагань на межі XVIII – XIX ст., які, очевидно, сформувалися в руслі офіційної імперської політики.
 43. Пор. формулярні списки братів Хоменків (ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 129-130 зв.; спр. 203, арк. 84-85).
 44. Модзалевський В. Вказана праця. – Т.2. – К., 1910 – С. 46.
 45. Лазаревський О. Вказана праця – С. 10.
 46. Показово, що у формулярному списку вміщені копії листа Петра I, гетьманів Івана Скоропадського та Данила Апостола, присутні посилання на купчі грамоти 1679 та 1681 р. Посилання на купчі грамоти 1691 та 1714 р. присутні також у формулярному списку Федоренків.

Олександр Желіба (Ніжин)

ПРИВАТНА СИМВОЛІКА З ФОНДУ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТОВОГО ПРЕДВОДИТЕЛЯ ДВОРЯНСТВА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Повітового предводителя дворянства сама посада зобов'язувала контактувати із значною кількістю приватної символіки: то хтось бажає довести швое шляхетство, показуючи дійсний чи міфічний герб, то хтось бажає отримати вже існуюче підтвердження на використання герба чи прізвища, то хтось виступає позивачем, відповідачем, свідком у різноманітних конфліктах та звичайному листуванні, підкріплюючи свій автограф приватною печаткою.

Яка ж символіка побутувала серед ніжинського дворянства як органічної частини дворянства малоросійського? Звернімося до зображень.

Ада... Печатка поручника Григорія Ада... подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 08.01.1823, сургучева, червона, овальна, розмір 20×25 мм. Зображення: німецький щит (вертикальна штриховка поля) покритий лицарським шоломом із шляхетською короною і наметом (горизонтальна штриховка підбивки), в клейноді п'ять страусових пер, на щиті (вертикальна штриховка) три лемеша в зірку поєднаних трояндою [1]. Печатка відтворює герб «Роля». Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Адасовські. Печатка колежського реєстратора Івана Адасовського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 08.01.1823, сургучева, червона, овальна, розмір 21×26 мм, пошкоджена. Зображення: овальний щит у картуші покритий шляхетською короною, у клейноді хорт, оточений латинськими літерами «L» справа і «W» зліва, в щиті три балки (герб «Корчак») [2]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній. Цікаво, що картуш на печатці копіює картуш із герба Ніжинського козачого полку ХVІІІ ст.

Крім Івана Адасовського у документі згадано як поручителя прапорщика Василя Адасовського, але біля підпису останнього відсутня печатка.

Баричівки (?). Печатка Губернського секретаря Онисима Ба... подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 08.01.1823, сургучева, червона, восьмикутна, розмір 15×17 мм, пошкоджена. Зображення: німецький щит покритий лицарським шоломом із шляхетською короною, у клейноді ..., оточений арматурою, у щиті літера «Б» увінчана стрілою із перетинками («Лис» або «Юнчик») [3]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Бартовці (?). Печатка князя Бартовця подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817,

сургучева, червона, овальна, розмір 25×27 мм. Зображення: в центрі щит розсічений і пересічений, у першому чвертьполі рука із прапором, у другому – лук із стрілою і шаблею, третьому – два леви підтримують корони, у четвертому – штурмова драбина сперта на мур; композиція покрита мантиєю із князівською короною [4]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній, очевидно князь має неукраїнське походження.

Бокиї. Печатка колезького регістратора Степана Бокия подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, кругла, діаметр 20 мм, пошкоджена (?). Зображення: незрозумілий гілкоподібний візерунок [5]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Волевичі (Волевники). Печатка штабс-капітана Василя Волевича (?) подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, овальна, розмір 20×25 мм. Зображення: овальний щит покритий лицарським шоломом із шляхетською короною, оточений зліва левом на гарматі з колесом, справа – шаблями, прапором, гарматою, знизу – барабаном, литаврою, ядрами, на щиті аббревіатура «ВВ» [6]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Волховські. Печатка колезького асесора і почмейстера ніжинського Григорія Івановича Волховського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 19.11.1802, сургучева, червона, овальна, розмір 25×30 мм, пошкоджена. Зображення: німецький щит (горизонтальна штриховка поля) покритий лицарським шоломом із шляхетською короною і наметом (горизонтальна штриховка підбивки), в клейноді лев між крил, знизу – дві галузки, зображення на щиті не проглядається [7]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Гапочки. Печатка капітана Івана Гапочки подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, кругла, діаметр 25 мм, пошкоджена. Зображення: овальний щит покритий шляхетською короною, оточений зліва списом, рушницею, шаблею, прапором, справа – фігурою тварини на рослині, зображення на щиті не проглядається [8]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Головки. Печатка поручника Павла Романовича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 21×23 мм, пошкоджена. Зображення: в центрі палаюче (?) серце на підставці, що пронизане стрілою справа наліво, композиція покрита шляхетською короною, оточений замість намету мантиєю [9]. Зображення можна ідентифікувати як видозмінений герб "Приятель". Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Данилевські. Печатка губерньського секретаря Івана Лавріновича Данилевського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим.,

1817, сургучева, червона, овальна, розмір 25×27 мм. Зображення: на бароковому щиті з горизонтальною штриховкою аббревіатура «SM», знизу і зверху щита рослинний орнамент [10]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Жижі. Печатка ... Жижі подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, овальна, розмір 20×? мм, пошкоджена. Зображення: овальний щит покритий шляхетською короною із хортотом у клейноді, оточений шаблями і прапорами, на щиті герб «Равич» [11]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній. На печатці маємо оригінальне поєднання щита герба «Равич» і клейнода іншого герба («Корчак», «Лескі», «Побуг»?).

Жураковські. Даний герб у кольоровому зображенні у супроводженні опису розміщений серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту 1803 р. Опис: «Місяць золотий на щиті як ... рогами обома догори звернений, на кожному розі зірка о шести гранях (на малюнку, що супроводжує опис – зірки восьмигранні), в середині його стріла залізна просто догори вириштована в полі блакитному. Намет над короною ... хвоста (на малюнку – три страусових пера), котрий стріла прошиває з кожного боку ...» [12]. Даний опис підтверджує дані «Малоросійського гербовника» про герб Жураківських як видозмінений «сас» [13]. Варто додати, що знак питання авторів щодо кольору поля герба можна прибрати, оскільки опис однозначно вказує на блакитне поле щита. Неоднозначним є використання клейнода – у документі зображено три пера на протизагу п'яти перам «Гербовника».

Ігнат'єви. Печатка губерньського секретаря Лаонтія Ігнат'єва подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, восьмикутна, розмір 16×16 мм. Зображення: літера («Б», «Л» і «Г»?), на якій птах з розпростертими крилами, зображення оточена мотузкоподібною облямівкою [14]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній, очевидно через російське походження.

Лісмейч (?). Печатка колезького реєстратора Степана подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, овальна, розмір 28×35 мм, пошкоджена. Зображення: щит покритий лицарським шоломом (?) із шляхетською короною, оточений зліва шаблями, прапорами, справа – левом на гарматі з колесами, знизу – барабаном, литаврою, ядрами, на щиті аббревіатура «И» (?) [15]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Кивиченські (?). Печатка колезького реєстратора Володимира

Кивиченського (?) подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 08.01.1823, сургучева, червона, овальна, розмір 13×15 мм, пошкоджена. Зображення: під британською короною із одного кореня проростає справа троянда, зліва чортополох, посередині пуп'янок, вгорі півколом напис латинськими літерами «E... DEW» [16]. Складається враження, що дана печатка або скомпільвана у одного і британських власників, або «взята» під час наполеонівських воєн у Європі. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Кунцевичі (Кушевичі?). Печатка підпоручика Федора подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, кругла, діаметр 17 мм, пошкоджена. Зображення: круглий щит в оточенні пальмової (?) та лаврової (?) гілок [17]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Макаєвські. Печатка колезького протоколіста Івана Макаєвського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 11.04.1812, сургучева, червона, кругла, діаметр 20 мм. Зображення незрозуміле: корона, птах, картуш, гулки (?) [18]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Малатевичі. Печатка колезького регістратора Кузьми Малатевича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, овальна, розмір 19×24 мм. Зображення: літери «С» і «М» (в спадок від батьку?) [19]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Менепховські. Печатка благочинного села Плоске Михайла Менепховського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 19×24 мм. Зображення: літери «М» і «М» (Михаил Менепховский) в оточенні лаврових гілок зв'язаних бантом, над абрєвіатурою «всевидяще око» [20]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Наливайки. Печатка капітана Олександра Наливайка подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, восьмикутна, розмір 14×14 мм. Зображення: літери «Н» і «А» (Наливайко Александр), на якій птах з розпростертим правим крилом і згорнутим лівим, над яким гілка (лаврова?) [21]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній.

Наумови. Дане зображення супроводжене написом «герба не існує, печатка є, зроблена на службі в Ніжинському карабінерному полку» із супроводженням кольорового зображення розміщене серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту 25 березня 1805 р. [22]. Опис: В бароковому картішу на срібному тлі чорний вензель «ПН»; щит увінчаний малиновою митроподібною шапкою і оточений арматурою: чотирма малиновими знаменами, чорним списом та срібною шаблею із чорним руків'ям вістря догори; дане зображення накладено на коричневе поле у зеленому бароковому картуші.

Варто відмітити, що оскільки прізвище Наумових не згадане в «Малоросійському

гербовнику» і звучанням вказує на російське походження, можна вважати, що дана родина походить із заїжджих безгербовних російських дворян. Кольорова печатка близька за іконографією шапки, знамен, списа і шаблі до герба Тарасевичів, отже, можна стверджувати про малоросійські впливи на печатку Наумових і про певні традиції творення приватної символіки лівобережного українського дворянства.

Нестеровичі. Даний герб у кольоровому зображенні у супроводженні опису розміщений серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту 1805 р. Опис: «Підкова повинна бути плечем догори в полі блакитному срібна, або поліроване залізо, згори неї хрест позолочений, на шоломі хорт, до половини, ніби вистрибує з корони в правий бік з перев'язом на шиї і ремінцем...» [23]. На гербі окрім елементів опису ще зображено зелено-чорний намет. В цілому, опис і малюнок відповідають даним, що подані у «Малоросійському гербовнику» [24], окрім напрямку хорта: опис поданий геральдично правильно, а зображення – ні.

Романовичі. Даний герб у чорно-білому зображенні у супроводженні опису розміщений серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту 1802 р. «Правильне розташування в гербі фігур, а саме: підкови з хрестом на червоному, серця зі струлою, півмісяцем і зорею на білому, голубом із листям на стеблі в дзьобі, і кіраса на блакитному полях. Значення покриті невідомістю, але герб цей від початку знаності роду вживали предки мої і нині спадково я і весь рід на печатках вживаємо. До цього герба секунд-майор Стефан Романович» [25]. З малюнку дізнаємося про додаткові елементи герба, які не згадані у «Малоросійському гербовнику» [26]. Щит увінчує шолом (камінь?) із короною невизначеного типу, у

клейноді – три страусових пера; як щитотримачі виступають обернені єдиноріг та лев, що спираються на арматуру (прапори, барабан, литаври, гармату, шаблю, ядра) [27]. Поєднання щитотримачів єдинорога та лева є дивним в українській геральдиці. Звідки ж такі британські мотиви? Невідомо. Крім Стефана в документі згадані його брати: Михайло, Федір, Лев, Іван, Йосип.

Печатка поручника Павла Романовича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 25×28 (?) мм, пошкоджена.

Зображення: овальний щит покритий шляхетською короною, оточений замість намету мантиєю [28].

Печатка майора Стефана Івановича Романовича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 13×17 мм, пошкоджена. Зображення: овальний щит покритий лицарським шоломом із шляхетською короною і трьома страусовими перами у клейноді, щит оточений зправа шаблею та оливковою гілкою, зліва – шаблею та прапорами, знизу – гарматами, на щиті з горизонтальною штриховкою підкова кінцівками донизу у супроводі лицарського хреста зверху і в середині; дана композиція займає верхню частину печатки, у нижній – літера «Р» в оточенні рослин (?) [29]. Дана композиція відображає шляхетський герб «Любич».

Печатка надвірного радника Михайла Петровича Романовича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 20×25 мм, пошкоджена. Зображення: п'ятикутній (?) щит покритий лицарським шоломом із шляхетською короною і трьома страусовими перами у клейноді, наметом із горизонтальною штриховкою, щит оточений арматурою: прапорами, сурмою, рушницею, на щиті з діагональною зліва направо штриховкою підкова кінцівками донизу у супроводі лицарського хреста зверху і в середині [30]. Дана композиція відображає шляхетський герб «Любич».

Печатка майора Лева Петровича Романовича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 20×25 мм. Зображення: п'ятикутній (?) щит покритий лицарським шоломом із шляхетською короною і трьома страусовими перами у клейноді, наметом із горизонтальною штриховкою, щит оточений арматурою: прапорами, гарматами, рушницею, барабаном, на щиті з діагональною зліва направо штриховкою підкова кінцівками донизу у супроводі лицарського хреста зверху і в середині [31]. Дана композиція відображає шляхетський герб «Любич».

Печатка ротмістра Івана Федоровича Романовича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 19×23(?) мм. Зображення: абrevіатура «ІК» в оточенні гілок (?) [32].

Печатка підпоручика Федора Івановича Романовича подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, кругла, діаметр 8 мм. Зображення не зрозуміле [33].

Як бачимо, Романовичі мають зовсім різні підходи до створення власних печаток. Варто відмітити, що більшість із них, незважаючи на складний родовий герб, використовувало на них його елемент – шляхетський герб «Любич».

Роменські. Печатка Миколи Роменського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1

прим., 08.01.1823, сургучева, червона, овальна, розмір 22×25 мм, пошкоджена. Зображення: овальний щит у картуші покритий шляхетською короною, у клейноді хорт, оточений латинськими літерами «I» справа і «W» зліва, в щиті три балки (герб «Корчак») [34]. Герб даного роду в «Малоросійському гербовнику» відсутній. Цікаво, що картуш на печатці копіює картуш із герба Ніжинського козачого полку XVIII ст., а сама печатка схожа на печатку Івана Адасовського.

Салеманни. Даний герб у кольоровому зображенні у супроводженні опису розміщений серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту 1803 р. генерал-майора кавалера ордена Святого Великомученика і Побідоносця Георгія четвертого класу Карла Магнуса Салеманна. Опис: «В червоному полі дві риби лососі срібні в хрест головами догори, над гербом дві того ж роду риби головами додолу. Намет над шоломом і зі сторін блакитний з золотом» [35]. Зважаючи на німецьке звучання прізвища, можна передбачити походження його власника із балтійських німців. Таким чином даний герб, незважаючи на лаконічність і наближення до польських зразків не можна вважати типовим для українського дворянства.

Саханські. Печатка майора Костянтина Максимовича Саханського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 22×24 мм, пошкоджена. Зображення: щит (?) покритий лицарським шоломом із шляхетською короною (?), у клейноді три страусових пера, щит оточений арматурою: трубами, прапорами, гарматою, ядрами, литаврою, зображення на щиті не проглядається [36].

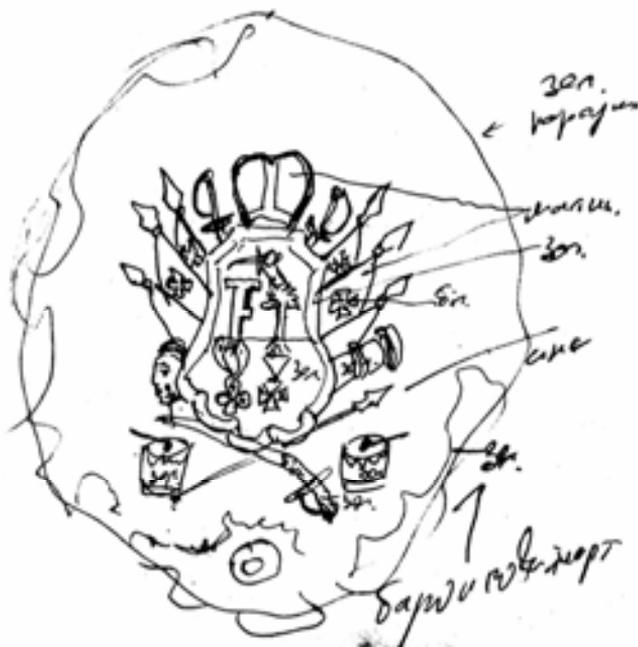
Печатка штабс-ротмістра Григорія Павловича Саханського подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 1817, сургучева, червона, овальна, розмір 25×28 мм, пошкоджена. Зображення: піраміда на постаменті у супроводі двох овальних щитів, в правому, покриту рослинами (?) аббревіатура «SS», в лівому покритому шляхетською короною із трьома страусовими перами і оточеному арматурою: рушницями, прапорами колона пронизана стрілами (?) в андріївський хрест [37]. Наявність піраміди може вказувати на зв'язки власника із масонами. Найближчий за звучанням рід «Малоросійського гербовника» Сахновські користувався гербом «Наленч» [38].

Сеничі (?). Печатка колезького регістратора Івана Сенича (?) подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 27.02.1814, сургучева, червона, кругла, діаметр 23 мм, пошкоджена. Зображення: літери «І» і «К» (чужа?) в оточенні гілок, на якій діадемоподібна корона [39].

Тарасевичі. Даний герб у кольоровому зображенні у супроводженні опису розміщений серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту 1803 р. Василя Івановича та Михайла Івановича Тарасевичів. Опис: «... герб ... тарча, який вживаний предками нашими, містить у собі фігури котрі хрестоподібн... дубом на твердій землі стоїть з ... верхом, над дубом рука з шаблею, а ... воєнною арматурою, зверху корона покладена (на малюнку вона схожа на малинову єпископську митру). Під низом цього герба з нас із Михайлом прибавлено два військових хреста: один Георгіївський, а інший

очаківський золотий знак, котрі до герба внесені від вищої влади» [40]. З малюнку дізнаємося про додаткові елементи герба, які не згадані у «Малоросійському гербовнику» [41]. Щит оточує військова арматура: шаблі, малинові прапори зі срібними лицарськими хрестами, золоті гармата, барабани, людська голова. Вся композиція розташована у бароковому картуші на зеленому тлі [42]. Очевидно, що нагороди на щиті є зайвими і не відповідають вітчизняній геральдичній традиції. Проте, вони є яскравим зразком намагань української старшини органічно влитися в лави російського дворянства.

Ярошенки. Печатка прапорщика Павла Ярошенка подана серед документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 11.03.1812, сургучева, червона, овальна, розмір 18×20 мм. Зображення: літери «П» і «Я» (Павел Ярошенко) в оточенні картушеподібного узору і колосків і увінчані витягнутою шляхетською короною [43]. Найближчі за звучанням прізвища «Малоросійського гербовника» Ярошенки-Шевельови і Ярошевські користувалися гербом «Заглоба» і «Яніна» [44].

Крім Павла Ярошенка у документі згадано Михайла Ярошенка, щодо якого підтверджується, що він син дворянина Єфима Ярошенка [45].

???. Печатка невідомого колезького реєстратора подана серед

документів формулярного списку дворян Ніжинського повіту – 1 прим., 08.01.1823, сургучева, червона, овальна, розмір 20×22 мм. Зображення: німецький щит покритий лицарським шоломом із шляхетською короною і наметом (горизонтальна штриховка підбивки), в клейноді пронизане стрілою крило вліво і літера «К», на щиті підкова пронизана шаблею в стовп [46]. Печать відтворює герб «Заглоба».

Як бачимо на початку XIX ст. продовжує існувати традиція XVII-XVIII ст. вживати на самобутніх гербах щити в оточенні військової арматури і на класичних польських – у поєднанні з шоломом, короною, клейнодом і наметом.

Приватні печатки можна розділити на такі групи за формою (почерговість за кількістю вживання):

1. Овальні.
2. Восьмикутні.
3. Круглі.

Приватні печатки можна розділити на такі групи за змістом зображення:

1. Абrevіатурні:
 - 1.1. абrevіатури (Кузьма Малатевич);
 - 1.2. абrevіатури з додатковими елементами (Леонтій Ігнат'єв, Олександр Наливайко);
 - 1.3. абrevіатура в оточенні гілок рослин (Іван Сеніч, Іван Романович, Михайло Менепховський).
2. Геральдичні:
 - 2.1. повний герб (князь Бартовець, Лев Романович);
 - 2.2. герб з ініціалами (Микола Роменський, Іван Адасовський, невідомий колежський реєстратор);
 - 2.3. геральдичні мотиви (Володимир Ковиченський).
3. Абrevіатурно-геральдичні:
 - 3.1. абrevіатура на щиті (Василь Волевич);
 - 3.2. абrevіатура на щиті разом із геральдичним зображенням (Онисим Баричівка);
 - 3.3. абrevіатура і герб на окремих щитах (Григорій Саханський).
4. Невизначені (Степан Бокій).

Варто відмітити про нові тенденції розвитку приватних печаток XIX ст. порівняно з попередніми двома століттями:

- практично не зустрічаються печатки, внутрішній простір яких займають гербові фігури;
- зростає поширеність вензелів;
- підпис ініціалів на гербових печатках став необов'язковим, абrevіатури посади не зустрічається;
- коловий напис зникає із вжитку(?);
- у вжитку існують переважно шляхетські корони, рідше невизначеного характеру або митроподібні;
- в оформленні печаток зменшується кількість рослинного орнаменту на користь арматури;
- як щитотримачі набувають поширення леви та коні (єдиногоги?);

- зростає кількість гербів із геральдичною штриховкою.

Цікаво, що схожі тенденції можна прослідкувати і у приватній символіці Правобережної України, на основі чого можна стверджувати про єдність символікотворення українських земель на початку XIX ст. [47].

ПОСИЛАННЯ

1. Відділ Державного архіву в Чернігівській області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 343, арк. 4.
2. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 343, арк. 4.
3. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 343, арк. 4.
4. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
5. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
6. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
7. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 86, арк. 70.
8. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
9. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
10. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
11. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
12. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 3.
13. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб, 1914. – С. 55.
14. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
15. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
16. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 343, арк. 4.
17. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
18. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 4.
19. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
20. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 52.
21. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
22. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 86, арк. 20.
23. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 86, арк. 36.
24. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Вказана праця. – С. 119-120.
25. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 83.
26. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Вказана праця. – С. 151-152.
27. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 83.
28. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
29. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
30. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
31. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
32. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
33. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 12.
34. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 343, арк. 4.
35. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 98.
36. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
37. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
38. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Вказана праця. – С. 160-161.
39. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 266, арк. 3.
40. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 115.
41. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Вказана праця. – С. 179-180.
42. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 115.
43. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 4.
44. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Вказана праця. – С. 212-213.

45. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 4.
 46. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 343, арк. 4.
 47. Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2005. – 100 с.

Олексій Лейберов (Ніжин)

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА НІЖИНСЬКІНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Одним із наслідків масштабних битв Першої світової війни 1914-1918 років стала велика кількість військових, що потрапили в полон. На жаль, тема військовополонених традиційно залишається другорядною для військових дослідників та істориків. Цілеспрямована пропаганда створила в уяві пересічної людини стійкий, але не завжди вірний, стереотип про жорстокість, нелюдське ставлення до полонених із боку всіх ворогуючих сторін. Разом із тим, ця проблема поєднує в собі два дуже важливі напрямки історичного дослідження – соціальний і регіональний. Саме тому дослідження архівних матеріалів може пролити світло на різні аспекти даного питання – кількісний та якісний склад полонених, їх етнічний склад, економічне та соціальне положення, ставлення до них місцевої адміністрації та населення, дотримання їх прав, використання їхньої праці тощо.

Військові невдачі 1915 р. на західному фронті поставили Російську імперію в дуже складне становище. Були втрачені Польща, Білорусія, Прибалтика, частина України. Армія зазнала величезних людських та матеріальних втрат. «Російські армії були розбиті й не мали змоги чинити опір німецькому наступу» – писав англійський прем'єр-міністр Д.Ллойд Джордж у своїх мемуарах [1]. Це змусило російський уряд провести в кінці 1915 та на початку 1916 років позачергові мобілізаційні заходи і «поставити під рушницю» ще близько 1,5 млн. чоловік [2]. Разом із тим починає гостро відчуватися дефіцит робочих рук як у місті, так і на селі. Особливо болючою ця проблема була для регіонів, де сільське господарство домінувало. Не стала винятком і Ніжинщина...

«Так я залишився сам із дружиною при 24 десятинах орної землі при відсутності моїх трьох синів-орачів, забраних на війну. Мені вкрай потрібні робітники...» [3]. Таких листів-прохань, як цей від П.Лук'яненка, мешканця села Переяслівка, до Ніжинської волосної управи надходило дуже багато. Розуміючи неможливість припинити мобілізаційні процеси і намагаючись захистити та надати допомогу сільському господарству краю, Головне Управління Генерального Штабу Південно-Західного фронту в травні 1916 р. дало дозвіл на залучення до робіт військовополонених. Одночасно створювалася міжвідомча комісія, яка повинна була розподіляти полонених Дарницького табору під Києвом між земськими управами губернії, а ті, в свою чергу, мали виділяти їх «замовникам». Від початку процес залучення і розподілу військовополонених на роботи знаходився під контролем Російського комітету допомоги військовополоненим, який слідкував за дотриманням

їх прав згідно з підписаною в 1907 р. Гаазькою конвенцією. На роботу направлялися лише ті особи, які виявляли бажання. Кожному з них видавалося посвідчення, що засвідчувало особу і привласнювало особистий номер для отримування посилок із Батьківщини [4].

Передбачалося використовувати працю військовополонених для потреб «сільських господарів, селянських організацій, земських та дворянських організацій, губернської та волосної адміністрації» [5]. Перші заяви в Ніжинську Земську Управу почали надходити від лісоторгівців і власників економій, що спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції для військових потреб, особливо цукрового буряку. Велика кількість замовлень надходила від дрібних земельних власників Ніжинської волості. Згідно цих замовлень військовополонені, сформовані в спеціальні робітничі команди, були відправлені до містечка Носівка, до сіл: Галиця, Лосинівка, Липів Ріг, Монастирище, Мала Кошелівка, Переяславка, а також до хутора Петрик, поблизу села Сального [6]. Але в господарствах селян військовополонених працювало небагато. Кількість полонених у них коливалася від одного-двох до восьми робітників. Більш масові замовлення робили великі економії. Так, у Дорогинській економії нащадків К.С.Троцини працювало 28 чоловік, у Занківській економії – 36 робітників, у Веркіївській економії Н.Терещенка – 40. Найбільш масове використання праці військовополонених задокументовано в економії графа Мусіна-Пушкіна: 80 чоловік [7]. Працю військовополонених використовувала і Ніжинська Міська Управа. Вони «виконували замовлення, викликані потребами державної оборони ... в галузі санітарних заходів, із влаштування казарм, бараків, заготівлі палива, фуражу, продовольства як для військових частин, так і для населення, ремонту доріг, каналів, прибирання базарних площ та інших невідкладних робіт» [8]. При цьому наказом військового міністра заборонялося використовувати полонених, направлених на сільськогосподарські роботи, не за призначенням – у якості кучерів, лакеїв, кухарів та домашньої прислуги. Адміністрація міста не була готова до прийняття військовополонених, і тому в місті не було побудовано жодного спеціально призначеного для їхнього утримання приміщення. Саме тому полоненим дозволили розміщуватися на квартирах без охорони, лише під наглядом поліції. В сільській місцевості вони жили по сусідству з місцевим населенням, яке, судячи з жандармських повідомлень, спокійно ставилося до «нових сусідів».

Робота військовополонених оплачувалася відповідно до встановлених волосним земством і господарями тарифів, підвищувати який суворо заборонялося. Так, військовополонений в Дорогинській економії за місяць заробляв до 12 карбованців, але на руки отримував тільки половину. Решта утримувалася за харчування та витрачалася на закупівлю зимового одягу [9]. У приватних селянських господарствах заробітна платня полонених була трохи меншою (приблизно 8 руб. у місяць). Оплата праці, тих, котрі працювали в Ніжині, була ще меншою. Мабуть, цим і обумовлюється небажання деяких полонених переводитися на роботу з села до міста. Для порівняння: державна допомога сім'ям фронтників складала від 20 до 50 карбованців на місяць і виплачувалося один раз на три місяці, а допомога біженцям – 4 руб. дорослому та 2 руб. 40 коп. дитині [10].

Ніжинська Земська Управа також слідувала за санітарно – побутовими умовами життя військовополонених. Лікування всіх робітників, що захворіли на роботах проводилося за рахунок роботодавців. Даний наказ чітко виконувався, бо контролювався з боку місцевих санітарних органів. За два роки перебування на Ніжинщині померло всього три військовополонені (восени 1916 р. в с. Липів Ріг помер військовополонений № 155 Яношь Больді, в Ніжині військовополонений № 737 Рурак Шклярій, у квітні 1917 р. в с. Монастирище від тифу помер прапорщик австро-угорської армії Георгій Журше). Але в цілому на території волості полоненим жилося непогано. Не було обмежено їх листування, вони могли вільно отримувати посилки та грошові перекази по лінії Червоного Хреста, їм дозволялося носити цивільний одяг, не обмежувалася свобода пересування. Військовополоненим навіть дозволялося

Австрійські військовополонені в дарницькому таборі під Києвом

вступати до шлюбу, якщо для цього не було заперечень з боку духовної влади [11].

Стосовно етнічного складу полонених, які працювали на території Ніжина та волості, то тут переважали піддані Австро-Угорської імперії. Відсоток німців та австрійців був відносно незначний, маляри складала приблизно 8% від всієї кількості, а решту складала хорвати, словенці, серби, русини, чехи, словаки та румуни (78%) [12]. Така ситуація була обумовлена рядом причин. По-перше, німців, австрійців і австрійських німців, яким не довіряли, намагалися відправляти в табори в глибинні губернії Росії – Казанську, Симбірську, Саратовську та Сибір, а в Дарницькому таборі переважали полонені з числа слов'янських підданих імперії Габсбургів. По-друге, полонені австрійські піддані з слов'янських земель були переважно за соціальним походженням селянами і тому придатними для використання в сільському господарстві. Не слід забувати, що під впливом агітації, симпатії місцевого населення

були на стороні вихідців із слов'янських народів Австро-Угорщини, як до «братів-слов'ян», та «єдиновірців-православних».

Але ситуація змінюється вже на кінець 1916 р. Розгром Румунії змусив російський уряд активно втілювати в життя ідею створення військових формувань зі слов'янських підданих двоєдиної монархії Габсбургів. Згідно з наказом військового міністра всі полонені з так званих південно-слов'ян мали бути відправлені до Дарниці, де знаходився збірний пункт для тих, хто виявив бажання вступити в такі формування. На той час у розпорядженні Ніжинської Земської Управи нараховувалося 468 військовополонених. Спочатку було відправлено 67 південно-слов'ян, а в жовтні-листопаді 1916 р. – ще 120 чоловік (40 % від всієї кількості) [13].

На початок 1917 р. кількість військовополонених у великих господарствах значно зменшилася. Так, на березень у Веркіївській економії залишилося 20 чоловік, а в Дорогинській економії – лише 17. Особливо ж постраждали дрібні селянські господарства, знесилені новими мобілізаційними компаніями. Вони знову забили «тривогу».

«За останні мобілізації минулого року, у вересні та жовтні, а також у достроковий призов цього року всі мої робітники призвані на військову службу ... найняти робітників із числа місцевих, незважаючи на встановлені високі ціни, мені ніяк не вдасться ... У мене було до цього п'ять чоловік військовополонених на роботі, але вони, як хорвати, відібрані від мене.» – скаржилась у своєму листі до земської управи мешканка села Галиця М.А.Дубова [14]. На це швидко відреагувала місцева влада. Голова Ніжинської волосної управи звернувся до Чернігівського губернатора з проханням, за можливості, забезпечити потреби місцевих землевласників у робочій силі [15].

Уряд відповів на ці скарги заміною військовополонених на вихідців із Туркестану, так званих сартів (частина осілих узбеків). Кількість «сартів-іногородців», яка перебувала в розпорядженні Ніжинської волосної управи, точно не з'ясована, але, мабуть, була незначною. У грудні 1916 р. прибула перша партія з 60 чоловік, яка була передана управою на сільськогосподарські роботи у Веркіївську (40 чол.) та Дорогинську (20 чол.) економії [16].

Але сарти виявилися нерівноцінною заміною... Так, на початку 1917 р. з маєтку Терещенків повідомляли, що «працюючі у нас сарти мало придатні до сільськогосподарських робіт, деякі з них зовсім не придатні, тому що вони зовсім незнайомі з цією справою, слабосильні, кволі, погано переносять холод. Не розмовляють російською мовою, тому їх важко вчити справі. Але в цілому народ смирний та невибагливий» [17]. Із Дорогинської економії в цей час повідомляли, що «... до праці та сільського господарства непридатні, ... до роботи з плугом зовсім не знайомі» і тому в січні 1917р. економія від роботи сартів відмовилась [18]. Пізніше від використання сартів відмовились і приватні селянські господарства. Селяни так само скаржилися на непридатність сартів до роботи «в наших кліматичних умовах», та на складність вимовляння їх імен та прізвищ таких як Салімінджан Мадрасулов, Джурабай Абдурахман Тагімаєв тощо. Після цього всі сарти були переведені до Ніжина, де і використовувалися на господарчих роботах [19].

Таким чином, сарти не розв'язали проблеми нестачі робочих рук і це змусило

міністерство оборони знову дозволити використання праці військовополонених, але вже в менших розмірах.

Революційні події лютого 1917 р. принесли відчутні зміни і в життя полонених. Революція паралізувала місцеві державні інститути, що відповідали за утримання та використання військовополонених. Користуючись послабленням контролю, вони починають втягуватися в революційний процес і проявляти політичну активність. Це виявилось в намаганні здобути для себе певних політичних прав, права проживання на приватних квартирах, вільного пересування в пунктах квартирування. Військовополонені вимагали свободи зібрань, професійних та релігійно-просвітницьких союзів. Але військовий міністр Тимчасового уряду О.І.Гучков відреагував на це дуже жорстко. Посилаючись на те, що положення російських військовополонених в країнах Четвертого союзу є дуже ганебним, він заявив: «оголосити військовополоненим всю неможливість їхніх вимог і вимагати від них беззастережної покори» [20]. Це викликало значний опір із боку військовополонених. Іншою причиною незадоволення стало швидке зростання цін, яке скоротило реальні прибутки полонених, адже їх господарям заборонялося підвищувати їм заробітну платню (в червні 1917 р. вона була встановлена на рівні 15 руб. на місяць) [21]. Саме на весну-літо 1917 р. припадає 80% виступів непокори. Вони вилилися у відмову від виконання робіт, підбурення до непокори інших, самочинного залишення економій і, навіть, прямих утеч. Випадки непокори були зафіксовані в селах Мала Кошелівка, Бобрик, в економіях П.Галагана та графа Мусіна-Пушкіна [22]. Це змусило місцеву владу швидко відреагувати. 12 червня 1917 р. була видана постанова «Про порядок утримання військовополонених», де наголошувалося на посиленні контролю за військовополоненими з боку поліції та самих хазяїнів, і на посиленні покарання військовополонених за порушення поведінки. Якщо раніше порушників тільки штрафували, то тепер «... у випадку відмови від виконання вказаних їм робіт або поганого їх виконання, порушників піддавати суровому арешту, строком на 5-7 днів, а самих затятих відправляти до табору» [23]. В цей час значно погіршується ставлення до них місцевого населення. Прагнучи заробити в поміщицьких економіях, селяни справедливо розглядали військовополонених як конкурентів і всіляко намагалися їх позбутися. В кінці липня 1917 р. Чернігівський губернатор барон Греневиць, щоб не допустити відкритого конфлікту, наказав усіх військовополонених вислати на Дарницький пункт «обов'язково при письмових списках та під вартою» [24].

Уряд Центральної Ради намагався скоріше повернути полонених додому, адже приводів для їх подальшого утримання не було. Після підписанням Брестського миру всі військовополонені повернулися до своїх домівок, але ще до підписання угоди значна їх кількість покинула місця ув'язнення, позаяк їх вже ніхто не охороняв. Пізніше, після встановлення гетьманату, коли Ніжинщина була окупована німецькими та австро-угорськими військами, з'явився наказ місцевої адміністрації про перепоховання померлих військовополонених на спеціальних кладовищах.

Підсумовуючи варто наголосити, що полонені не змогли повністю компенсувати нестачу робочих рук, не змінили соціального й економічного обличчя регіону, проте можна стверджувати, що вони зіграли помітну роль у забезпеченні продовольством місцевого населення й армії в скрутні воєнні роки. Разом із тим, їх перебування на Ніжинщині, стало однією з цікавих сторінок життя нашого краю, що чекає на своїх дослідників.

ПОСИЛАННЯ

1. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. В 2-х тт. – Т.2. – М., 1934. – С. 556.
2. История первой мировой войны 1914-1918 / Под ред. И.И.Ростунова. В 2-х тт. – Т.2. – М., 1975, – С. 12.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 16.
4. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 121.
5. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 30.
6. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 15, 35, 95, 126.
7. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 1, 3, 5, 6, 7.
8. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 55.
9. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 7.
10. Люкшин Д. Да за нашими бабами выются. Военнопленные в крестьянской России // Родина. – 2002. – №10. – С. 24.
11. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 84.
12. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 25.
13. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 129.
14. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 64.
15. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 39.
16. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 58.
17. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 20.
18. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 58.
19. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 107.
20. Телеграмма Черниговского Губернатора комиссарам // Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 17 апреля.
21. Постановление уездного продовольственного комитета // Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 17 июня.
22. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 34, 53, 54.
23. О порядке содержания военнопленных // Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 12 июня.
24. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 60.

Будинок Ніжинської міської думи (кінець XVIII ст.). Фото останньої чверті XIX ст.

Надбудовану в середині XIX ст. пожежну каланчу розібрали в 1930-х роках. У 1901 р. праворуч збудують двоповерховий будинок пожежної команди, який після II Світової війни з'єднають з будинком думи.

Нині тут один із корпусів Ніжинського медичного училища

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Григорій Самойленко (Ніжин)

ДМИТРО ГРУДИНА – ТЕАТРАЛЬНИЙ ДІЯЧ І АКТОР ІЗ ТВОРЧОГО ГУРТКА МАРІЇ ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

Видатна українська актриса М.К.Заньковецька 1902 р. купила в Ніжині будинок і постійно тут проживала після гастролей. Але її відпочинок був відносним, бо вона постійно збирала молодь і влаштувала в місті вистави. Наполегливість і щира любов до молоді давали свої результати. Вистави досягали професійного рівня. Тож не випадково, що значна частина ніжинських аматорів, підтриманих М.Заньковецькою та М.Садовським, пізніше стали професійними акторами: Єлизавета Хуторна, Марія Малиш-Федорець, Галина Ніжинська, Юхим Скороход та ін. [1]. Серед них був і Дмитро Грудина, який пройшов школу великої майстерності Марії Заньковецької та навічно закохався в класичну драматургію.

Дмитро Якимович Грудина народився у Ніжині 10 лютого 1893 р. в православній родині міщанина Якіма Кузьмича та його законної дружини Єфросинії Захарівни. Отримав початкову освіту у Першому парафіяльному Ніжинському міському училищі, яке закінчив у 1905 році.

Родина Дмитра Грудина мешкала у Ніжині на околиці міського передмістя Мигалівки – на Сучківці. Поруч із ними знаходилась садиба Заньковецької. І Марія Костянтинівна чула щебетання дівчоріччя, а їх було у Грудин аж шестеро. Одного разу, вставши навшпиньки, вона заглянула у двір сусідів і запитала Грудиниху: «А що то за соловейко там у вас виспіває?» А це співала старша дочка Грудин Женья. Так пройшло знайомство знаменитої артистки і майбутньої аматорки. Як згадує Євгенія Тарнавська (це прізвище Є.Грудини по чоловіку), коли трапилась пожежа у батьковій хаті, Марія Костянтинівна забрала її на деякий час жити до себе, дала їй свій одяг. Пізніше вона подарувала їй український костюм (сорочку, спідницю та плахту), в якому Женья грала в театрі Заньковецької. Цей костюм Є.Тарнавська передала в Ніжинський театр і нині він зберігається в експозиції М.Заньковецької у Ніжинському краєзнавчому музеї.

У своїх спогадах Є.Тарнавська відзначала простоту і доброту Марії Костянтинівни, відсутність у неї будь-якого чванства, зверхності, увагу до кожної людини. Все це, разом із її величезним талантом привертало до неї серця людей. Молодь її просто обожнювала.

За сестрою Женею до творчого гуртка – своєрідного творчого гніздечка М.Заньковецької попав і Дмитро Грудина. Так і залишилися надовго в аматорському активі актриси брат і сестра з родини коваля Грудини.

Після перших виступів на сцені Дмитро Грудина змушений був виїхати до Києва, щоб заробляти на кусок хліба, де вже працював його брат Іван. Він влаштувався у майстерню Фелікса Жолондковського. З часом Дмитро Грудина зближується з київськими соціал-демократами, включається в роботу організації. 30 вересня 1913 р., перебуваючи у Ніжині, Дмитро передав пекарю Онисиму Михелеву листівку Київського організаційного комітету РСДРП, в якій був висловлений протест київських робітників різних національностей проти ганебної антисемітської справи Бейліса, яка проходила в Києві. Листівка була наповнена гніву проти царського уряду, проти тих кривавих злочинів, які були здійснені ним протягом останніх років: кривава неділя 9 січня в Петрограді, ленський розстріл, татаро-арм'янська різанина, єврейські погроми тощо. Листівка закінчувалась словами: «В этот день мы заявляем: не Бейлису место на скамье подсудимых, а царскому правительству и его союзникам. На них, и только на них кровь народа. Пусть же день суда над Бейлисом будет днем суда народа над царизмом, днем нашего протеста против кошмарной политики. Долой царизм с его кровавой политикой! Да здравствует Российская революция, объединяющая всех без различия национальностей» [2].

Театральна труппа М.К.Заньковецької в Ніжині.
У верхньому ряду з квітами Марія Заньковецька.
Внизу сидить (третій зліва) Дмитро Грудина

Із протестами проти справи Бейліса виступили тоді багато представників української і російської інтелігенції, зокрема і професор Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька П.В.Тихомиров.

Про листівку, яку привіз до Ніжина Д.Грудина, довідалась ніжинська поліція, і ротмістр Малов викликав на допит братів Михайла та Онисима Михелевих, кондитера Гоппе. Останній під тиском жандарма приніс листівку. Ротмістр Малов дав розпорядження розшукати Дмитра Грудину і зробити у нього обшук, а також провести обшук на виявлення листівок на всіх заводах і промислових закладах Ніжина [3].

У перших числах жовтня 1913 р. Д.Грудина поїхав на цукровий завод Харитоненка у село Парафіївку Борзнянського повіту. Там 17 жовтня 1913 р. поліція і заарештувала його і зробила обшук [4]. Особливо турбувались жандарми тим, скільки листівок було розповсюджено серед робітників заводу. Під час слідства Д.Грудина знаходився в Борзнянській та Ніжинській в'язниці, а потім був відправлений до Києва.

29 квітня 1914 р. у Ніжин прийшло повідомлення про те, що ухвалою Київської судової палати Д.Грудина засуджувався на 8 місяців, які повинен був відбувати у Чернігівській в'язниці до 8 серпня 1914 р. [5]. Проте, як заявляв пізніше сам Д.Грудина, він сидів у Лук'янівській в'язниці у Києві 2 роки [6].

У 1916 році Дмитро Грудина повернувся до Ніжина і працював у майстерні ковалем. У цей час у місті активно діяла театральна студія під керівництвом Федора Проценка, тому студійців за поширення української культури називали «мазепинцями та шпигунами Німеччини».

Дмитро Грудина у виставі «Розумний і дурень» успішно зіграв роль Данила. Проте недовго йому довелось грати у виставах, бо у 1917 р. його призвали до діючої армії, яка знаходилась на західному фронті, бо ще продовжувалася Світова війна. Унтер-офіцер шостого гренадерського Таврицького полку Д.Грудина в цьому ж році вступив до УСДРП. На фронті він був головою ротного комітету і членом корпусного комітету солдатських депутатів. Пізніше, уже в 1937 р. на допиті в НКВС, він пояснював про свій перехід із партії РСДРП у УСДРП тим, що у військовій частині, де він служив, було багато українців. А будучи погано ознайомленим із програмою більшовиків, вважав, що між програмами РСДРП та УСДРП різниці немає [7].

Під час приходу до влади Центральної Ради Дмитро Грудина підтримує її і опиняється у Києві на з'їзді українських солдатів. Як згадує один із активних її діячів Дмитро Дорошенко у своїх спогадах, 17 грудня 1917 р. відкрився з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України. Центральна Рада провела через Селянську Спілку та військові українські організації роботу, щоб ті прислали на з'їзд якомога більше своїх делегатів. Кворуму не було, тому з'їзд виявився досить багатолюдним – понад 2000 учасників, але від більшовицьких організацій було всього 150 представників. Останні були потиснуті від столу президії. «Так чи інакше керування з'їздом опинилося в руках українських есерів. Вибрано було президіум. Від есерів вибрано Мик.Ковалевського. Арк.Степаненка, М.Панченка, М.Стасюка, Дм.Ісаевича, Курилку, В.Сланського, М.Полозова і Л.Ковальова, від соц.-дем. – М.Порша, А.Пісоцького, Грудину; від рос. меншовиків – Бердичевського, від Півд.-Зах. Фронту – Козака, від Чорноморського флоту – Петренка, від Балтійського – Ковальова. Від різних російських фракцій було ухвалено: обрати 7 членів президіуму аж на другий день, в тім числі 4 місця дати більшовикам» [8].

Д.Грудина, як сам він про це заявляв пізніше, був рядовим, але активним членом Центральної Ради (хоча в списку його прізвище відсутнє [9]), підтримує зв'язки з членами Центральної Ради Антоном Драгоморецьким, Євгеном Нероновичем та Михайлом Авдієнком [10]. Бував також на засіданні фракції УСДРП як співробітник газети «Наш голос» (орган Центральної Ради для військових).

Дмитро Грудина познайомився також із членом Центральної ради від Ніжина Іпполітом Ковалевським, який проводив значну роботу в місті щодо втілення її рішень у життя [11]. Як свідчать протоколи Ніжинського Громадського комітету – органа влади в Ніжині, 2 (15) березня 1918 р. Д.Грудина, як представник делегації в Центральну Раду виступив із доповіддю (протокол № 18). На вечірньому засіданні комітету (протокол №19) Д.Грудина вніс пропозицію: віддрукувати розпорядження і законопроекти Уряду Української Республіки і відозву Уряду Української

Центральної Ради. Ніжинський Громадський комітет прийняв рішення: «Надрукувати відозви Уряду Української народної Республіки терміново російською мовою, а також видати у вигляді газети уривки із київських газет (№ платний)» [12]. Ці ж протоколи підтверджують, що Ніжинський Громадський комітет звертався за військовою допомогою до Центральної Ради через начальника гарнізону Радченка 28 лютого (13 березня) 1918 р.

Після того, як у квітні 1918 р. владу захопив гетьман П.Скоропадський і була ліквідована Українська Центральна Рада, Д.Грудина у цьому ж році повернувся до Ніжина, працював ковалем, брав участь у виставах, які готувала М.Заньковецька. 1918 р. театральна рада при відділі Наросвіти з метою дати розвагу працюючим масам Ніжина запропонувала Ф.Д.Проценку організувати народний театр із двома секціями – українською та російською. До театру була запрошена М.К.Заньковецька, яка запропонувала викликати з Полтави талановитого актора Бориса Романицького, який погодився і став режисером цього театру. З ним приїхали також актори Т.Садовська-Тимківська, А.Ратмиров (Тимківський), А.Остерський, В.Сосницька.

Ф.Д.Проценко залучив до театру і місцевих акторів. Через деякий час була поставлена п'єса «Наталка Полтавка», в якій взяла участь М.Заньковецька, зігравши Терпелиху. Велика актриса захопила всіх своєю грою цієї ролі, бо увесь зал був «овіяний якимсь сумом і світився материнською любов'ю до дочки, ладної віддати своє щастя за теплий спокій для старої матері» [13].

Великим успіхом користувались також вистави «Суєта» (11 червня 1918 р.), «Гетьман Дорошенко», «Казка старого млина», «Молода кров», «Циганка Аза» (11 червня). Так, у «Суєті» Д.Грудина зіграв роль сільського учителя Деміда Короленка, а його сестра Є.Тарнавська – Явдоху, у «Гетьмані Дорошенко» – Івана Сірка тощо.

Збереглися світлини того часу. На одній із них Марія Заньковецька разом із ніжинськими акторами сфотографувалась після вистави «Молода кров» за п'єсою В.Винниченка. Серед акторів – Д.Грудина та Є.Тарнавська.

П.К.Саксаганський у листі до М.Заньковецької в Ніжин переконував її, що настав час зайнятися створенням нового Державного Українського театру в Києві. Ця ідея зацікавила Марію Костянтинівну, і вона 2 липня 1919 р. поїхала до Києва, бо в Ніжині було неспокійно. Влада переходила до рук різних воюючих армій, угрупувань: то до денікінців, то до німців, то до білих, а то до червоних.

Разом із М.К.Заньковецькою з Ніжина поїхали актори Б.Романицький, Т.Садовська, А.Ратмиров (в 20-х роках він був керівником Другого держжукртеатру) та інші. Поїхав з ними і Д.Грудина. З 1919 по 1921 рік він працював актором та помічником режисера Державного Народного Українського театру в Києві, який із 1922 р. носив ім'я Марії Заньковецької. Художнім керівником театру був П.Саксаганський.

У цей час Київ, як і Ніжин, переходив у 1919-1920 роках до різних військових угрупувань: то він був у руках радянських військ (починаючи з лютого 1919 р.), то петлюрівців (із липня 1919 р.), то денікінців (із серпня 1919 р.), то знову радянських військ (із грудня 1919 р.) а потім польських військ (із травня по червень 1920 р.). У другій половині 1920 р. у Києві встановлюється радянська влада.

Дмитро Грудина не тільки працював у театрі, а й виконував різні доручення

підпільної організації. У 1920 р. він вступив до Української комуністичної партії, яку на основі лівого крила УСДРП (незалежних) створили у Вінниці на Установчому з'їзді в січні 1920 р. Д. Драгомирецький, М. Авдієнко та ін. Саме вони й запропонували Д. Грудині вступити в її ряди. Партія проповідувала комуністичні ідеї з гаслом самостійної України, відмежування від більшовиків і спрямування в бік західноєвропейського робітничого руху. Під час допиту 1937 р. слідчий задав Д. Грудині питання, чому він був присутнім на банкеті на честь Петлюри під час приходу поляків. І Дмитро Якимович відповідав, що це було завдання члена ЦК УКП Юрія Яворського, який був у підпіллі. «Меня пригласили на банкет не как Грудину, а как председателя Союза сценических деятелей» [14]. Юрій Яворський був членом бюро УКП і в 1921–1922 р. секретарем Харківського губкому УКП і кандидатом в члени ЦК УКП.

9 вересня 1920 р. Д. Грудину заарештували у справі «Антирадянської організації «УСО». Винуватим він себе не визнавав. Слідство нічого не встановило, і через 6 місяців його звільнили.

У 1921 р. Д. Грудина повернувся до Ніжина і у другій половині 1922 р. вступив до КП(б)У. Всі свої сили він віддавав мистецькій справі, працював художнім керівником української трупи, створеної Ф. Д. Проценком влітку 1920 р. при Наросвіти з місцевих аматорів. А в 1922 р. створив і очолив у місті Драматичну студію імені М. Заньковецької, яка повинна була готувати кадри для «зразкового драматичного театру» з класичним українським та світовим репертуаром. Навчання проводилося протягом трьох годин увечері. Професори та викладачі Ніжинського інституту народної освіти В. І. Резанов, В. О. Заболотський, Ф. Д. Проценко, Н. Данчевський, Г. Козленко, актори Д. Грудина-Коваль, О. Олександров, Г. Шекун та ін. читали лекції та вели практичні заняття. Провідну роль у Державній драматичній студії ім. М. К. Заньковецької відігравали її директор Д. Грудина та активний діяч театрального й культурного життя в місті, керівник російської трупи О. Олександров. Саме він із колективом свого відділення підготував цікаві вистави з російського репертуару: п'єси «Без вини виноватые», «Женитьба Бальзамина» О. Островського, «Власть тьмы» Л. Толстого та ін. Секретарем студії був В. Крементуло.

У дворічний план навчання в Державній драматичній студії ім. М. К. Заньковецької входили предмети: історія театру, українознавство, історія культури, мистецтво актора, ритмо-пластика, художнє читання, дикція, теорія музики, психологія та ін.

Газета «Известия Нежинского уисполкома» 7 серпня 1922 р. сповіщала, що з 1 по 15 серпня був відкритий запис на всі відділення Студії – російської, української, єврейської. Тут же перераховувалися предмети та викладачі, які читатимуть лекції та проводитимуть практичні заняття.

У цій же рубриці газети повідомлялося, що наступного дня, 8 серпня 1922 р., відбудеться перший виступ Студії, яка була відкрита два місяці тому. В програмі зазначені уривки з інсценізації талановитого українського режисера Леся Курбаса поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» та інші номери. В цьому ж повідомленні говорилось, що ввечері буде брати участь «відома оперна співачка, артистка Львівської опери М. Ф. Шекун-Коломійченко, яка користувалась великим успіхом в Росії і на Україні та за кордоном. Останні концерти артистки в Харкові викликали великий успіх і нині

Шекун-Коломійченко здійснює концертне турне по Україні за рахунок Музтекема Наркомосвіти. В програмі співачки посмертні твори українських композиторів Стеценка, Степового та ін. « [15]. Дмитро Грудина, організувавши драматичну студію ім. М.Заньковецької, за рік її існування підготував декілька вистав, серед них «Сава Чалий», «Гетьман Дорошенко», інсценізацію Леся Курбаса «Гайдамаки» Т.Шевченка та інші [16].

У Ніжинському краєзнавчому музеї збереглася афіша, яка повідомляла, що в Літньому театрі ім. Т.Шевченка 28 серпня 1922 р. відбудеться вистава «Гетьман Дорошенко», в якій буде зайнята вся Драмстудія ім. М.К.Заньковецької. Підготовку спектаклю здійснили Д.Грудина та О.Олександров. Виконавцями ролей виступили як досвідчені актори, так і молоді. Назвемо їх тут всіх, бо вони продовжували утверджувати в Ніжині традиції М.Заньковецької. Це Левкович-Орленко (Петро Дорошенко), Д.Грудина-Коваль (Іван Сірко), О.Олександров (Іван Самойлович), Трактирський (Іван Мазепа), Шекун (полковник Яненко), Зеленевська (Прися, його дочка, дружина Дорошенка), Радошевич (Галя, вихованка Яненка), Крементулова (баба, господиня Яненка), Крементуло (полковник Шульга), Зубова (полковниця Шульга), Тарнавська (стариця Митродора, мати Дорошенка), Литовка (Роман, молодий козак), Сиротенко (бандурист), Остерський (посланець московський). Ф.Проценко (посланець турецький), Кобижча (Джура).

На жаль, відгуків на виставу не розшукано, тому важко говорити, як ніжинці впорались з досить складною п'єсою Л.Старицької-Черняхівської.

13 жовтня 1922 р. була поставлена комедія М.Старицького «Крути та не перекручай». У цій виставі Д.Грудина зіграв роль Грицька, сина селянина Вовка, а його сестра Є.Тарнавська – Присю, наймичку адвоката Храпо.

Студійці також показали ніжинцям вистави, створені на основі декламації революційних поем та ритмо-пластичних сценах. Хоча студія проіснувала лише один рік, проте, вона багато зробила для професійної підготовки молоді, яка пізніше стала осередком художньої самодіяльності в окрузі.

1922 рік був досить плідним у мистецькому відношенні. Газета «Известия Нежинского уисполкома», яка почала виходити з 18 червня 1922 р. після восьмимісячної перерви, надрукувала декілька рецензій на вистави у рубриці «Театр и искусство», відмічаючи, що театральне життя в місті активізувалося, запрацювали три драматичні колективи (російський, український, єврейський), які показали вистави «Євреї» за п'єсою Є.Чирикова, «На дні» М.Горького, «Учень Сатани» Б.Шоу, «Ревізор» М.Гоголя (укр. мовою).

Про виставу «Ревізор», яка відбулася в літньому театрі ім. Т.Шевченка 16 липня 1922 р., місцева газета сповіщала: «Якщо врахувати найсуворішу критику, навіть значні дефекти виконання, нарешті різношерстність костюмів, один факт постановки безсмертної Гоголівської п'єси є таким великим явищем сірого провінційного життя театру, що всі хвилини повинні взаємно скоротитись одним цим величезним плюсом... Постановка «Ревізора» заслуговує повного схвалення. Режисурою в особі т.т. Грудини-Ковалю і Олександрова проведена велика робота» [17].

Після від'їзду Д.Грудини з Ніжина його традиції продовжили В.Ратмиров та В.Карамазов, які 1923 р. відкрили при Ніжинському театрі студію-майстерню для

підготовку працівників мистецтва.

У 1923 р. Д.Грудина знову поїхав у Харків, тодішню столицю України, і поринув у бурхливе мистецьке життя. Він познайомився з письменником Василем Елланом-Блакитним, який був родом із Чернігівщини. Той залучив його до роботи в газеті «Вісті», які редагував, а потім познайомив із керівником літературного об'єднання «Плуг» Сергієм Пилипенком. З 1924 р. Д.Грудина працював у газеті «Селянська правда» (1924).

1924-1926 роках Д.Грудина керував Народним українським театром, в якому поставив п'єси «Гетьман Дорошенко», «Богдан Хмельницький» Л.Старицької-Черняхівської, «Вій» за М.Гоголем та інші. Видав книгу «Художнє читання» (Х., 1927).

У 1928-1930 роках він очолював Всеукраїнський комітет Спілки працівників мистецтва, а в 1930-1932 роках був секретарем літературного об'єднання «Плуг». У 1929 р. разом із капелою «Думка» Д.Грудина як представник Наркомосвіти, побував у Парижі, і розповів про це у кінці «Перший рейд» (К., 1930).

Це був харківський період діяльності Дмитра Грудина, досить складний і суперечливий, бо пов'язаний із пошуками шляху утвердження театрального мистецтва на новому етапі його розвитку.

Д.Грудина в практичній діяльності і у своїх виступах та критичних статтях відстоював принципи класичного театру, театру в якому він працював і який, на його погляд, потрібний був масовому глядачеві, робітникам і селянам. А тому виступав проти будь-яких новацій в театральному мистецтві. Не сприймав він і Леся Курбаса. Нині зрозуміло, що це були два підходи до функціонування театру, які знаходили місце, не тільки в українському, але й у російському та зарубіжному театральному мистецтві.

Театральні пошуки Леся Курбаса – це був крок уперед, бо митець думав не про удосконалення традицій дореволюційного театру, основаному, в силу соціальних причин, на побутовому матеріалі, а про створення нового за своєю естетикою і принципами відбору і аналізу життєвого матеріалу театру, нового напрямку в театральному мистецтві, який би вивів український театр на європейський простір. Леся Курбас був митцем-філософом, а тому під час постановки вистав він використовував нетрадиційні прийоми – прийоми експресіонізму та конструктивізму, залучав умовно-метафоричні засоби. Але це не було повторення знахідок західноєвропейських режисерів. Їх творив митець України, з українським світобаченням, який добре знав українські національні традиції, і створював новий, український стиль – необароковий. І це особливо проявилось на українському матеріалі при постановці п'єс М.Куліша «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929), «Маклена Граса» (1933), які були введені в репертуар «Березіля».

Пошук Леся Курбаса був настільки самобутнім і багатограним, що не можна не погодитись з російським поетом О.Мандельштамом, який бачив його вистави: «Театр українського режисера, театр «Жакерії», «Комуни в степах», «Гайдамаків» і «Шпани» – це не єдиний театр, а чимало поборюючих себе взаємно напрямків. Перед «Березолем» маячить почесний і благодотворний розпад: із нього вийдуть основні типи майбутнього українського театру і, продовжуючи нарізно, продовжать його діло»

[18].

Нині традиції Леся Курбаса можуть знайти свій розвиток у нових колективах, які втілять у життя те, що було започатковано у творчій лабораторії великого митця.

Проте, в кінці 20 – на початку 30-х років ці новації Леся Курбаса не сприймалися значною частиною творчих працівників, зокрема керівництвом театру ім. І.Франка, представниками літературного об'єднання «Плуг» С.Пилипенком, Д.Грудиною та іншими, зокрема, позаорганізаційним театрознавцем, поетом і драматургом Яковом Мамонтовим та ін. Видатний режисер Гнат Юра на всеукраїнському театральному диспуті 1928 р. доводив, що «маси вимагають від театру не головоломних побудов, а реальних виявлень життя і боротьби, які є єдиною можливою утилітарною виразністю» [19].

На жаль, різні естетичні погляди на розвиток театрального мистецтва, його напрямків, які мали право на існування, були переведені в політичне русло, яке переросло в грубе ідеологічне протистояння і безглузде звинувачення одне одного. Це ж повторилося і на диспуті 1929 р.

Неприятність Д.Грудини до театру «Березіль» та Л.Курбаса проявилася ще у 1925 р., коли березільці гастролювали у Харкові. Керівництво республіки доброзичливо поставились до театру і запропонувало Л.Курбасу переїхати до Харкова. Юрій Смолич, активний учасник театрального життя цього часу, згадував: «Пилипенко й Грудина, тобто «Плуг», а за ними й усі «кооператорські» кола проти переїзду Курбаса до Харкова заповзято воювали; під керівництвом Грудини з решток театру Сабініна, в приміщенні Тіволі, утворили побутово-етнографічний театр, старотрадиційного напрямку, найменувавши його «Народний театр».. Втім, знайшли вони собі й могутніх спільників. Наприклад, це був Мамонтов... Потім це був Туркельтауб – професор мистецтвознавства, театральний критик... Він ставився з повагою до Курбасових шукань, але здобутки «Березоля» вважав недостатніми для театру «виробничого». За Туркельтаубом йшли доволі-таки широкі кола місцевої інтелігенції – російської та української, з кола колишніх «меценатів» та театролюбів» [20]. Це протиборство завершилось тим, що при підтримці керівників партійного та державного апарату «Березіль» був з Кисва переведений до Харкова на становище центрального державного театру, а в іншому найбільшому театральному приміщенні Червонозаводському театрі під керівництвом відомого режисера О.Л.Загарова був створений новий театральний колектив (1927), який опирався на традиції українського побутового та російського психологічного театру. Цей театр взяли під своє крило драматург Я.Мамонтов та керівник Спілки «Робмис» Дмитро Грудина [21]. В ньому вперше була поставлена п'єса Я.Мамонтова «Республіка на колесах».

Д.Грудина опублікував у журналах «Мистецька трибуна», «Сільський театр», «Театр», «Культрабобник» статті на театральну та літературну тематику, зокрема і пов'язаних з творчістю Леся Курбаса [22].

Андрій Хвиля, який був у 1920-1930-х роках досить відомим партійним і державним діячем, входив до складу ЦК КП(б)У, був першим заступником наркому освіти і начальником Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР [23], користувався великою популярністю серед мистецьких кіл, схильно ставився до «Березіля» і Л.Курбаса. А тому не погоджувався з Д.Грудиною і намагався його

поправити. На допиті у 1937 р. про це Д.Грудина так говорив: «У 1931 році я написав критичну статтю про театр «Березіль» і його керівника Курбаса як про націоналістичний і здав у журнал «Критика». Після цього зі мною захотів поговорити Хвиля. Він сказав, що стаття в основному позитивна, але дещо однобічна. Як позитивне у діяльності Курбаса і його театру вказав на їх виставу «Гайдамаки». Тоді ж Хвиля дав мені пряму вказівку, щоб і я в інших своїх роботах висвітлював у націоналістичному дусі Курбаса і його театр «Березіль». Я написав дві статті про діяльність цього театру позитивні. Хвиля мене висунув на посаду секретаря організації «Плуг» [24]. Якщо зняти негативні у пізнішому сприйнятті слова «націоналістичні», то це твердження дає можливість з'ясувати деякі моменти відносин Д.Грудини і А.Хвилі, вплив останнього на зміну поглядів критика відносно театральних новацій Л.Курбаса і його постановок у театрі «Березіль».

Д.Грудина підготував книгу «Декларації і маніфести», в яку помістив свої критичні та театральні статті і виступи й видав її у 1933 р. Він багату уваги приділяв театральному життю. В 1932 р. у журналі «Критика» з'являється його узагальнююча стаття «Український радянський театр за 15 років».

У червні 1934 р. столицею України знову став Київ. Разом із установами до Києва переїхав і Дмитро Грудина. Працював заступником начальника Театрального відділу Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР, а також був редактором журналу «Мистецтво», продовжував займатись критичною діяльністю. Він задумав написати історію театру в Україні, збирав для цього матеріал. На цей час припадає його одруження зі студенткою Київської консерваторії Е.А.Ліфшиц, яка мала чудовий голос.

У 1935-1936 р. Д.Грудина працював над кіносценарієм «Наталка Полтавка». Але він не був прийнятий Київською кіностудією. Її директор М.П.Ткач на допиті 1937 р. стверджував, що сценарій мав політичні і художні недоліки, хоча А.Хвиля наполягав на тому, щоб його прийняли, бо необхідно було «підняти авторитет Грудини як корисної нам людини» [25].

Коло близьких друзів та соратників у 1934-1937 роках поступово зменшувалося, бо розпочалась ганебна сталінська «чистка», яка охопила людей від вищих керівних кадрів до робітників і селян. Страшно навіть уявити собі деспотизм і безглуздість цієї компанії. З сумом перечитуєш сьогодні справи репресованих, в тому числі і Дмитра Грудини. Його заарештували 29 травня 1937 року. На квартирі в Києві по вулиці Воровського, 48, кв. 26 був влаштований обшук, під час якого відібрали партійний квиток члена КП(б)У, а також листи.

На Д.Грудину була заведена слідча справа №817 про антирадянську націоналістичну організацію на Україні за ст. 54-8, 54-1 КК УРСР. Розпочато її було 29 травня 1937 р. – закінчено 20 жовтня 1937 р. Справа відкривається анкетною заарештованого:

« Грудина Дмитрий Акимович
10 февраля 1893 г. рождения.
Литератор. Член Союза советских писателей
Из рабочих. Образование – высшее
Член партии с 1921 года

В 1920 г. арестован УКВ в Киеве.

Находился в тюрьме 6 месяцев за участие в петлюровском движении».

Старший лейтенант держбезпеки Дітман, розглянувши справу Д.Грудина, визнав, що він є членом керівного центру української фашистської націоналістичної організації.

Мабуть під тиском, Д.Грудина написав 3 червня 1937 р. листа народному комісару внутрішніх справ УРСР тов. Іванову В.Т., в якому зазначав, що, проаналізувавши свою громадську діяльність, починаючи з часу вступу в КП(б)У в 1921-1937 роках, він прийшов до висновку, що значна частина цієї роботи, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, носила не комуністичний, а націоналістичний характер у душі тієї організації, яка довгі роки продовжувала і продовжує функціонувати на Україні і учасником якої він був, піддавшись довірі високих авторитетів, зокрема комуніста Хвилі. Він також вказує на те, що його використовували як колишнього члена Центральної Ради. Д.Грудина просить врахувати чистосердечне покаяння [26].

Протоколи наступних допитів свідчать про те, що слідчі намагалися як уточнити біографічні факти, які торкались вступу до УСДРП та КПУ, причетності його до Центральної Ради, так і добитись визнання, що Д.Грудина належить до фашистської націоналістичної організації, що він займався контрреволюційною діяльністю в рядах УКП, яка була резервом петлюрівських банд, займався формування повстанських груп тощо.

Використовуючи різні методи, слідчий Дітман добивався свого, про це свідчить уривок з протоколу від 2 червня 1937 р.:

«Грудина: Во второй половине 1922 года я вернулся в КП(б)У.

Вопрос: Как Вы сумели превратиться в коммуниста.

Ответ: Я шел в коммунистическую партию, чтобы освободиться от национализма».

І далі Грудина дає визнання:

«Мои националистические проявления. В 1923 году я вступил в литературную организацию «Плуг», которая занималась контрреволюционной деятельностью. Следуя указаниям Пилипенко, Штангея и Попова вел борьбу против советской власти.

Председатель «Плуга» Пилипенко занимался «просветительством» и тормозил развитие украинской литературы.

Работая в 1924–25 годах в Харьковском Украинском народном театре в качестве художественного руководителя, я недостаточно активно продвигал советский репертуар и допустил такие пьесы: «Богдан Хмельницкий»...

Я находился под влиянием Скрипника.

К рецидивам национализма отношу и свою рецензию на пьесу Ирчана «Плацдарм».

Мои националистические проявления протекали на протяжении многих лет, мне трудно об этом вспомнить. Но я вспомню.

Следователь: Вспомните сейчас.

Грудина: Мои проявления в своей книжке «На кордоні, на межі». Эта книжка

очерков о коллективизации. Но я сейчас не могу вспомнить ряда фактов.

Следователь: Вы хотите уклониться от ответов. Давайте показания о своей деятельности в «Плуге». 1 июня вы сделали заявление, что ваша деятельность не была антикоммунистической. Настаиваете?

Ответ: Нет, не настаиваю».

Після відповідної обробки в органах НКВС Д.Грудина 3 червня 1937 р. знову зробив визнання про вплив на нього А.Хвилі.

Слідчий не задоволений свідченнями Д.Грудини, вважав їх загальними і незадовільними. І тоді він додає:

«Я лично получил ... рублей в 1934 году авансом за книгу об украинском театре, и хотя сроки договора прошли, но от меня никто не потребовал аванса. Получил такие авансы художник Петрицкий Анатолий, директор Харьковского оперного театра Воробьев (арестован в 1937 году), композитор с Харькова Костенко. Составлялись предварительные списки на различные пособия, и они утверждались Хвылей.

Конечная цель организации – свержение советской власти, мы блокировались с народными массами. Мы стремились использовать многообразие методов, в первую очередь украинскую литературу, театр, кино, наполнив их националистическим содержанием. Мы стремились привить советской общественности сознание бессилия советских композиторов, писателей и художников.

Под влиянием Скрыпника я описал деятельность театра «Березиль» революционной. Больше пока я никого вспомнить не могу.

Следователь: Вспоминайте немедленно».

Ім'я Д. Грудини зустрічається в свідченнях М.М.Ялового, С.В.Пилипенка, В.З.Гжицького, Орла-Орленка, К.А.Довганя, Руліна, І.Ю.Сенченка, Є.М.Захарчука, М.П.Ткача та інших. І сьогодні бачиш, що всі ці свідчення – результат «роботи» слідчих, того вибивання фактів, яким так пишалось НКВС. Дуже боляче перечитувати ці документи.

Протокол від 19 жовтня 1937 р. зафіксував, що Дмитро Грудина як на останніх слідчих зустрічах, так і нині заявив, що він «ніколи не займався контрреволюційною діяльністю і категорично заперечує всі звинувачення».

23 жовтня 1937 р. був зачитаний заключний висновок, в якому сказано: «Обвиняемый Грудина виновным себя признал, но в процессе дальнейшего следствия от своих показаний отказался».

А 25 жовтня 1937 р. відбувся суд, на якому Д. Грудина визнав себе винним в контрреволюційній діяльності лише в період громадянської війни. Він відмовився від попередніх свідчень, заперечив, що Хвиля його вербував. «После гражданской войны я прекратил политическую деятельность и борьбу против советской власти и стал честным гражданином», – завершив своє слово звинувачений.

І тут же був зачитаний вирок: розстріл із конфіскацією всього майна. Це було 25 жовтня, а наступного дня 26 жовтня 1937 року вирок був виконаний у Києві у Лук'янівській в'язниці.

За три місяці до закінчення Київської консерваторії була заарештована дружина Дмитра Якимовича Е.А.Ліфшиц-Грудина і засуджена на 8 років таборів. Їх дочка Діна

Грудина писала автору цих рядків із Нью-Йорку: «Коли батька було заарештовано (в 1937, рік мого народження), мою матір разом зі мною було вислано до «Алжир'у» (Акмолинський лагерь жен изменников родины), звідки мене (в 3-х літньому віці) забрала на виховання сестра батька Женя (альтернатива: спеціальний дитячий будинок). З тих пір я жила в Ніжині довгі роки, вчилася в школі № 3, потім в інституті, потім ще й працювала в своїй рідній школі вчителем математики і музики, поки не настала нагода переїхати до мами в Київ (її життя після табору – безправне, принижене існування, зруйнована доля, знищене майбутнє (вона мала оперний голос і навчалась в Київській консерваторії, звідки була зразу ж відчислена). Маму Женю (я давно вже називала її мамою, тож – мала 2-х мам!) я забрала з собою в Київ.

Я ніколи батька не бачила, а він ніколи не дізнався, хто в нього народився – син чи дочка...

Довгий час ми нічого не знали про його долю. Мали лише брехливу довідку, що він помер від хвороби в 1942 р. в місцях ув'язнення. Тільки з часом, коли стало можливим дістатися архівів, по крупицях я дізнавалася про його загибель (час і місце) та про його життєвий шлях більш детально, ніж знала з розповідей обох моїх мам – сестри Дмитра та його дружини».

16 червня 1989 р. у ЦК Компартії була розглянута справа Д.Грудини. З свідченнями про Дмитра Якимовича виступили Т.О.Медведєв, Г.Ф.Овчаров. Була прийнята постанова: підтвердити членство в партії Грудини Д.Я. з 1921 року (№ 44773).

11 вересня 1989 р. Пленум Верховного суду УРСР, розглянувши питання про відновлення справедливості щодо жертв репресії сталінізму, прийняв постанову про реабілітацію великої кількості діячів культури, в тому числі і Дмитра Грудини.

Так, нарешті, правда про відомого діяча театральної культури та актора, якого цінувала М.Заньковецька, восторжествувала.

ПРИМІТКИ

1. Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і Поліський край. – Ніжин, 2004. – С. 45-77.
2. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею // Листівка.
3. Там само // Фотокопія розпорядження ротмістра Малова.
4. Там само // Фотокопія про результати обшуку.
5. Там само // Фотокопія постанови Київської судової палати.
6. Слідча справа НКВС №817.
7. Слідча справа НКВС №817.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Київ, 2002. – С. 167.
9. Верстюк В., Остапко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – Київ, 1998. – С. 206-237.
10. Слідча справа НКВС №817.
11. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 184-186.
12. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 341, оп. 1, спр. 1399, арк. 17 зв.

13. Дурилін С.М. Марія Заньковецька. – К., 1955. – С. 408.
14. Слідча справа НКВС №817.
15. Известия Нежинского уисполкома. – 1922. – 7 августа (№7).
16. ВДАЧОН, ф. 598, оп.1, спр. 665, арк. 241.
17. Известия Нежинского уисполкома. – 1922. – 23 июля (№5).
18. Мандельштам О. «Березіль» // Київський пролетар. – Київ, 1926. – 7 травня (№102).
19. Лягущенко А. Лесь Курбас: мистецтво художника у дзеркалі двох епох // Український театр. – 1996. – №2. – С. 3.
20. Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває. Частина друга. – К., 1969. – С. 52.
21. Там само. – С. 53.
22. Грудина Д. Декларації і маніфести. Про «шляхи» «Березоля» // Критика (Харків). – 1931. – Ч. 2. – Лютий. – С. 92-108; *Він же*. «Стаканчик» з «Березоля» // Радянський театр (Харків). – 1931. – Ч. 3; *Він же*. Рецидив – чи... «строга витримана лінія» // Критика (Харків). – 1931. – Ч. 4. – Квітень. – С. 78-90; *Він же*. «Стаканчик»... «воїнствує» // Радянський театр (Харків). – 1931. – Ч. 4-5. – С. 51–58; *Він же*. Про театральний диспут в будинку літератора В.Блакитного (9.ІІІ.1931) // Літературна Газета (Харків). – 1931. – Ч. 10; *Він же*. Досвід шевства ХПЗ над «Березолем» перенесемо на заводи країни // Театральна декада (Харків). – 1931. – Ч. 1. – С. 10–11; *Він же*. Український радянський театр за 15 років // Критика (Харків). – 1932. – Ч. 11. – С. 40–67; *Він же*. З приводу помилок «Березоля». Лист до редакції // Комсомолец України (Харків). – 1932. – 27 лютого; *Він же*. За високу культуру радянської естрадної драматургії // За марксоленінську критику (Київ). – 1934. – Ч. 8. – Серпень. – С. 82–97; *Він же*. Против Курбасовщины в театре // Театр и драматургия (Москва). – 1934. – № 6. – Июнь. – С. 30–36 та ін.
23. Табачник Д. І руйнівник і будівничий // Репресоване «відродження». – Київ, 1993. – С. 385-398.
24. Слідча справа НКВС №817.
25. Там само.
26. Там само.

Сергій Зозуля (Київ-Ніжин)

УЧАСТЬ КОБЗАРЯ Т.М.ПАРХОМЕНКА В КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОМУ ЖИТТІ НІЖИНА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Із-поміж «товарищества» співочого цеху межі ХІХ-ХХ ст. особа сліпого бандуриста Терентія (Терешка) Макаровича Пархоменка є досить помітною і неординарною: кому ще з українських кобзарів і лірників доводилося виступати в оперному театрі або на загальнодержавному науковому форумі; отримувати допомогу від професійних композиторів у підборі музики [5, С.448]. За ступенем виявленої цікавості до професійної діяльності і репертуару Т.М.Пархоменка в науковому світі свого часу, можна порівняти хіба що з проявами інтересу до постаті Остапа Вересая. Але, попри констатацію фінальних результатів етнографічних досліджень професійної діяльності Т.М.Пархоменка, не менш цікавими є епізоди його біографії, особливо – зважаючи на їх безпосередній вплив на розвиток культурно-мистецького життя в Україні.

Складно говорити чи вперше влітку 1901 р. Т.М.Пархоменко був у Ніжині. Швидше за все – ні, оскільки основні заробітки члени «гурту» співочого цеху отримували на ярмарках і базарах, які досить часто відбувалися по всіх провінційних містах і містечках Лівобережної України [6, С.13]. Однак, зазначений візит мав на меті не тільки заробіток. За спогадами ніжинського композитора, диригента, співака і культурного діяча Ф.Д.Проценка Т.М.Пархоменко спеціально завітав до Ніжина аби завести знайомства серед місцевої культурної публіки [7, С.23]. Такий візит, зважаючи на особу цього бандуриста, не є дивним: інтелігенція («пани») становили важливу – і найбільш щедру – частину його аудиторії [9, С.107]. Водночас, інтелігентна публіка була не тільки вдячним споживачем, але й, одночасно, постачальником репертуару бандуриста: спостерігаючи уподобання «панів», Т.М.Пархоменко виконував найбільш ціновані ними твори: думи й історичні пісні, які розучував за збірками народних пісень Б.Д.Грінченка, А.Метлинського, Д.М.Ревуцького [7, С.23; 9, С.136].

Про Ф.Д.Проценка він дізнався в Чернігові, коли навчався співу «в одного діди́ча і у двох студентів, які й послали його у Ніжен до Проценка». Ось як характеризує Федір Данилович народного співця: «людина років 30 ... грати на бандурі і співати він був добрий майстер ... помітив у Пархоменка незвичний музичний хист, побачив широкий репертуар козацьких дум, історичних, побутових та гумористичних пісень, часто запозичених з репертуару Остапа Вересая, і збірки козацьких дум Ревуцького. Він виконував їх артистично, з глибоким почуттям, гарним тенором лірико-драматичного характеру» [7, С.23]. Ф.Д.Проценка запросив бандуриста приїхати до Ніжина восени того ж року, коли почнеться навчальний рік, аби виступати перед студентською і гімназійною аудиторією. Також, ймовірно, порекомендував познайомитися з ученим-славістом і етнографом М.Н.Сперанським [про нього коротко див.: 3, С.178; 8, С.86-88]. Проте, наступні відвідини Ніжина відбулися лише наступного року.

Цікавим є факт, що після візиту до Ніжина Т.М.Пархоменко виходить за межі своєї, узгодженої з цеховим «гуртом», території професійної діяльності і дедалі більше набуває відомості (власне – виступає з концертами) в культурних центрах Лівобережної України. протягом наступного року він побував у Глухові, Чернігові, Ніжині, Києві, Харкові. Завів дуже корисні для себе знайомства: в Глухові спілкувався з О.Н.Малинкою, у Харкові – з Г.М.Хоткевичем, в Києві – з М.В.Лисенком, котрі вивчали його репертуар, манеру виконання і у котрих сам бандурист «багато чому навчився» [5, С.448; 8, С.23]. Останній допоміг Т.М.Пархоменку підібрати музику до одного з двох отриманих у Ніжині влітку 1901 р. від місцевої дворянки А.Ф.Полякової варіантів тексту «Пісні про Морозенка» [9, С.138]. Зважаючи, що Ф.Д.Проценка був гарно

Терентій Пархоменко. 1902 р.
 Фото зроблене М.Н.Сперанським у садбі
 Ф.Д.Проценка під час відвідин бандуристом
 Ніжина для виступу на засіданні НІФТ

знайомим і підтримував контакти з М.В.Лисенком, вірогідно – з О.Н.Малинкою також (він у 1885-1890 роках навчався в НІФІ і гіпотетично міг бути знайомим із Ф.Д.Проценком [5, С.383]), то цілком можливо, що до їх обох бандурист потрапив за рекомендацією свого нового ніжинського знайомого.

Ймовірно спілкування згаданих українських культурно-мистецьких діячів із Т.М.Пархоменком, котрий, у силу своєї природної обдарованості й досить непоганого освітнього рівня [див.: 9, С.107], міг зрозуміло охарактеризувати стан і умови професійної діяльності колег по співочому цеху; привело до влаштування українськими вченими на чолі з М.В.Лисенком на XII Всеросійському археологічному з'їзді в 1902 р. виступу із засудженням поліцейських переслідувань кобзарів і лірників на теренах Російської імперії [6, С.14]. Тут же, на з'їзді кілька спеціально запрошених бандуристів і лірників, серед яких був і Т.М.Пархоменко, виступили з концертом перед його учасниками [5, С.448].

Серед нових знайомств Т.М.Пархоменка на цьому з'їзді слід виділити професора НІФІ М.Н.Сперанського, а також його колегу історика М.М.Бережкова, який зробив відповідний запис у своєму щоденнику [5, Арк.28]. Ніжинські вчені підтвердили запрошення Ф.Д.Проценка і у жовтні того ж (1902) року Т.М.Пархоменко виступав у Ніжині [9, С.106].

Силами ніжинської інтелектуальної еліти виступи Т.М.Пархоменка вдалося перетворити в досить масштабну і помітну мистецьку подію. За сприяння Ф.Д.Проценка та М.Н.Сперанського спеціально з нагоди виступу Т.М.Пархоменка 21 жовтня 1902 р. було влаштовано урочисте розширене засідання наукового історико-філологічного товариства при НІФІ [1, Арк.1]. Серед «присутствующих членов [історико-філологічного товариства – *авт.*] и многочисленных гостей» були викладачі інституту, студенти, учні класичної гімназії при НІФІ, представники керівництва міста, міська мистецька еліта. Днем раніше у садибі Ф.Д.Проценка відбулося своєрідне прослуховування невеличкої частини з репертуару бандуриста М.Н.Сперанським та його колегою по НІФІ Є.І.Кашпровським. Пісні дуже сподобалися і вчені запропонували в згодом записати тексти і ноти репертуару Т.М.Пархоменка. Цього ж разу було записано лише кілька пісень і сфотографовано сліпого бандуриста разом із хлопчиком-поводирем [7, С.23].

Основні етнографічні дослідження над репертуаром і творчістю Т.М.Пархоменка були проведені в лютому 1904 р., коли бандурист певний час гостював у М.Н.Сперанського, котрий, відтак, отримав можливість «основательнее ... с ним познакомиться» [9, С.106]. Цього разу ніжинському професорові за допомоги чотирьох студентів НІФІ вдалося, наскільки це було можливим, зафіксувати текст і ноти всього репертуару Т.М.Пархоменка, записати зі слів бандуриста його ж біографію, особливості його виконавської манери, описати його музичний інструмент і прийоми гри на ньому; а також записати інформацію про соціальний склад, устрій, традиції й обрядовість співочого («нищенского») цеху на території Чернігівської губернії. Усе це дало можливість того ж року Михайлові Несторовичу оформити зібраний матеріал в узагальнюючу наукову працю «Южно-русская песня и её носители (по поводу бандуриста Т.М.Пархоменка)», – відому і ціновану як тогочасними, так і сучасними дослідниками [див.: 7, С.1,5].

Не переривалися стосунки з ніжинцями й надалі. Після неспокійних революційних 1905-1907 років Т.М.Пархоменко ще кілька разів бував у Ніжині, двічі гостював у

Ф.Д.Проценка, не гребував співом на храмовинах і базарах, але основною все ж залишалася інтелігентна публіка: виступав перед учнями і викладачами міських чоловічої та жіночої гімназій, у школах, двічі співав у Народному будинку, яким керував Ф.Д.Проценка; співав на виставах перед робітничою і селянською аудиторією [7, С.23]. Останнім документально зафіксованим фактом перебуванням сліпого бандуриста в Ніжині є згадка про ще один його концерт на засіданні того-таки історико-філологічного товариства 2 грудня 1907 р. Цікаво, що це засідання було першим після майже півторарічної «революційної» перерви в роботі цього товариства [1, Арк.1]. А зовсім скоро потому – за три роки – Т.М.Пархоменко захворів і в досить молодому віці (37 років) помер у рідних Волосківцях [5, С.448; 8, С.23].

Сам бандурист із великою шаною відносився до своїх ніжинських знайомих, відповідно до цехової етики [див.: 10, С.112-120] завжди дякував за теплий прийом і за можливість гарно заробити (наприклад, за концерт на засіданні історико-філологічного товариства в 1902 р. йому заплатили 5 руб. [2, Арк.23]), охоче розповідав – знову-таки: в межах цехових правил і етики – про свою професійну діяльність, про інших колег по співочому «гурту» [7, С.23; 10, С.106-107] тощо.

Загалом, можна говорити, що участь кобзаря (бандуриста) Т.М.Пархоменка, в культурно-мистецькому житті Ніжина, Українського Лівобережжя в цілому, початку ХХ ст. була досить помітною. Ніжин, власне – ніжинські знайомства, стали своєрідним шаблоном у професійній діяльності цього кобзаря, давши можливість вийти за межі традиційної аудиторії, зорієнтувавшись на освічену інтелігентну публіку. В такий спосіб Т.М.Пархоменко, не усвідомлюючи цього і не ставивши це за мету, пропагував українську народну поезію, українську пісенну культуру. З іншого боку – привертая увагу до проблем її побутування і збереженості; стимулював науковий і соціальний інтерес до української народної творчості та її носіїв.

У національній історіографії персоналія Т.М.Пархоменка досі, за винятком етнографічного дослідження М.Н.Сперанського, не була представлена. То ж на часі актуальним є питання про відповідне біоісторичне дослідження, що особливо цікавим і корисним може бути при розгляді життя і діяльності цього кобзаря через призму сучасних йому культурно-мистецьких подій і соціокультурних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1334, оп. 1, спр. 40.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1334, оп. 1, спр. 52.
3. Викладачі Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. Ч.1. 1820-1920 / Упорядник Гранатович Л.В. – Ніжин, 2001. – 243 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. ХХІІІ, спр.27.
5. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – 847 с.
6. Підгорбунський М.А. Кобзарський рух в Україні (ХVI-ХІХ ст.) / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2004. – 19 с.
7. Проценка Ф. Мистецькі спомини. 1880-1930. – Ніжин, 1993. – 59 с.
8. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – 288 с.
9. Сперанский М.Н. Южно-русская песня и её носители (по поводу бандуриста Т.М.Пархоменка) // Сборник Историко-Филологического общества при Институте князя Безбородько в Нежине. – Т. V. – К., 1904. – С.97-230.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

ІВАН ГРИГОРОВИЧ ТУРЦЕВИЧ (1856-1938)

Від упорядників

У цьому році виповнюється 150 років від дня народження Івана Григоровича Турцевича – вченого-античника, історика-медієвіста, дійсного члена кількох наукових товариств, співробітника українських академічних науково-дослідних інституцій, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, ніжинського громадського діяча. З нагоди ювілею незаслужено забутого за радянської доби ніжинського вченого редакція «Ніжинської старовини» пропонує читачам підбірку матеріалів, присвячених його непересічній особистості.

Народився «могиканин античного класицизму», як його назвав в одному зі своїх листів академік Д.І.Багалій, 4 квітня 1856 р. у с. Суховичи Речицького повіту Мінської губернії у сім'ї псаломщика місцевої приходської церкви Григорія Мартиновича Турцевича – людини з досить скромними можливостями, в першу чергу матеріальними; котрий, у свою чергу, також походив із сільського духовенства. На той час у Івана Григоровича вже був старший брат Олександр; через три роки народився молодший брат Осип, згодом – сестра Хіонія. Ймовірно були й інші діти, але до зрілого віку напевне дожили ті, про кого тільки-но згадали. Для тогочасної сільської сім'ї це було складно, а зважаючи, що всі хлопці здобули непогану освіту [Олександр і Осип стали вчителями, Іван – викладачем], батьки мали докласти чимало зусиль аби вивести своїх дітей «у люди».

Іван Григорович, швидше за все, отримав домашню початкову освіту. Потім навчався в Мозирській міській прогімназії, а після її закінчення – в міській чоловічій гімназії м. Шавлі Віленської губернії. Приналежність до духовного стану і природна

обдарованість дозволили вступити в 1874 р. до Санкт-Петербурзького Імператорського історико-філологічного інституту (СПБІФІ), але для проживання в столиці у батьків Турцевича-студента забракло фінансових можливостей. Крім того, вологий і холодний клімат російської Північної Пальмири негативно позначився на здоров'ї Івана Григоровича. Дуже доречно якраз у 1875 р. було реформовано Ніжинський юридичний лицей у Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька (НІФІ), більше того – з повним державним утриманням студентів. І.Г.Турцевич став слухачем відділення класичної філології.

За чотири роки отримавши вищу освіту в Ніжині і зарекомендувавши себе як наполеглива і лояльна людина, як один із кращих студентів першого випуску НІФІ І.Г.Турцевич отримав запрошення викладати в Києві. І хоч тодішній Київ був далеко не першорядним містом в державі й аж ніяк не кращим серед інших губернських міст, все ж давав непогані шанси для подальшого кар'єрного просування, наукового зростання тощо. За 13 років викладання у Києві майбутній професор досяг чимало. Відразу ж після зарахування до штату І Київської чоловічої гімназії влітку 1879 р. він отримав наукове відрядження до Німеччини й Італії, яке поклато початок його систематичним дослідженням римських старожитностей і античної археології. Наслідком цього стало опублікування кількох розвідок та монографії «Культ Весты в древнем Риме» (1887). Дебют Турцевича-науковця був більш, ніж вдалий: праці молодого вченого отримали заслужене визнання колег, монографія набула відомості в наукових колах не тільки Російської імперії, але й Європи; в 1889 р. він отримав друге наукове відрядження (впродовж 1889-1890 років І.Г.Турцевич побував у Берліні, Геттінгені, Лондоні, Парижі, Марселі, Флоренції, Римі, Неаполі); а в 1890 р. – став дійсним членом Історичного Товариства Нестора-Літописця. Крім цього, викладаючи в київській гімназії, Іван Григорович отримував максимально можливе жалування, мав подяки керівництва Київського учбового округу за службову дисципліну; дослужився до рангу колезького радника, отримав урядові нагороди: ордени Св.Анни та Св.Станіслава III ступеню.

Рік 1892 є переломним у подальшій долі І.Г.Турцевича, коли після відставки професора Р.А.Фохта, за рекомендацією одного з колишніх учителів – професора О.М.Фогеля, викладача давніх мов І Київської чоловічої гімназії запрошують на посаду екстраординарного (позаштатного) професора НІФІ. І.Г.Турцевич згоджується на пропозицію викладати в Ніжині: до 1909 р. він викладає римську словесність (історію й літературу Давнього Риму), спочатку як екстраординарний, а з 1903 р. – як ординарний професор кафедри римської словесності. Незабаром після затвердження на посаді, І.Г.Турцевич отримав ранг статського радника і грошове утримання в 2400 руб. в щорічно*, а з виходом у відставку в 1910 р. – ранг дійсного статського радника, з пенсією в 3000 рублів на рік. Загалом, І.Г.Турцевич,

* Для порівняння: ділянка землі площею в 0,5 га в провінційному місті типу Ніжина коштувала на межі XIX-XX ст. 300-600 рублів, невелика садиба з будинком – в межах 3-5 тис. рублів. А щодо рангів, то управляючі департаментами в міністерстві, наприклад, мали XII-VIII ранг, міське керівництво (міський голова, поліцмейстер, начальник жандармерії) за посадою X-VIII ранг. Професори ж за посадою отримували V та IV ранг – статського та дійсного статського радника, що ставило їх на найвищій соціальний щабель, в даному випадку – в Ніжині.

Будинок І.Г.Турцевича на вул. Безбородка (нині – вул. Гоголя) в Ніжині. Тут професор у революційні роки проводив заняття для студентів, а в 1920-х роках займався з аспірантами. У цьому будинку в 1929-1931 роках у ніжинського професора квартирував академік К.В.Харламович, а 12-13 квітня 1929 р. зустрівся разом зі своїм особистим секретарем і приїздом синам М.З.Левченком академік А.Ю.Кримський

перебуваючи у Ніжині з 1892 по 1917 р. стовідсотково реалізував свої соціальні потенції, які тільки можливо було задовольнити в повітовому місті. Досягнувши максимуму як у викладацькій роботі, так і в громадському житті, він завоював величезний авторитет і в інституті, і в місті: з 1909 р. був членом Попечительської ради Ніжинської жіночої прогімназії Г.Ф.Крестинської, в 1913-1917 роках – попечителем I Ніжинського земського міського народного училища, в 1909-1914 роках обирався гласним (депутатом за сучасними мірками) Ніжинської міської думи; отримав ще кілька урядових нагород...

На початку ХХ ст., незважаючи на прискорені темпи розвитку, Ніжин все ж залишався провінційним повітовим містом із неодмінною повсякденною рутинною, браком розваг, консервативністю міського соціуму тощо. В першу чергу, це позначалося на інтелектуальній еліті – професори, що не витримували тиску сірої буденності покидали НІФІ і від'їжджали з Ніжина. М.Н.Сперанський, І.І.Іванов, В.Г.Ляскоронський – це лише декотрі з них. І.Г.Турцевич зумів знайти власну протидію рутинності: він присвятив увесь вільний час науковим студіям, відмовившись від життєвих розваг, сімейного стану, віддавши науці своє здоров'я.

Від самого початку своєї наукової роботи, ще в Києві, Іван Григорович заявив про себе, як дослідник з надзвичайно критичним і скрупульозним підходом до предмету дослідження. Крім того, завжди обирав новий шлях або розглядав нові, до цього не помітні, сторони історичної події чи явища, керуючись життєвим принципом прагматизму: не має сенсу робити те, що хтось уже зробив до тебе. Його надзвичайна працьовитість постійно конфліктувала з такою раціональністю. Уже після виходу у відставку в 1909 р., а ще сильніше з часу обрання професора дійсним членом Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (ННДК) у 1922 р., І.Г.Турцевич відчуває наступ провінційної безперспективності – відразу до роботи «в стіл» надзвичайно пригноблювала, підсилена загостренням хвороби легень,

літнім віком і, особливо відчутно, матеріальним становищем і побутовими проблемами.

Наукові досліді, особливо робота з книгами, для професора були рівноцінні сенсу життя. У прошенні до керівництва НІФІ про дозвіл користуватися фондами Фундаментальної Бібліотеки інституту перебуваючи у відставці І.Г.Турцевич зазначає: «... для меня *vita sine litteris mors est* и дальнейшего пребывания в Нежине без доступа в Библиотеку Института почти не имеет *ration d'être*». Навіть будинок собі він придбав неподалік від будівлі інституту, що пояснюється прагненням за хворобливістю та похилим віком перебувати неподалік від книгосховища, інакше для нього ліпше було б купити садибу у менш вологій місцевості або взагалі виїхати з Ніжина

1917-1920 роки принесли докорінний злам життєвих цінностей і соціальних уявлень професора І.Г.Турцевича. Нівелювання інтелектуальної праці, відверте хамство і цинізм із боку влади, особливо більшовицької, привели до цілковитого матеріального зубожіння вченого і, в психологічному відношенні, до втрати хиткого відчуття життєвої перспективи. Впродовж наступних двадцяти років життя садиба І.Г.Турцевича постійно обкрадалася; найвідчутніше восени 1919 р., коли під виглядом обшуку солдати Добровольчої Армії генерала А.І.Денікіна реквізували навіть ті речі професора, котрими погребували злодії «під шумок» пожежі в будинку НІФІ влітку 1918 р. Після цього вчений так і не зміг оговтатись, постійно відчуваючи нестачу найелементарніших речей – спідньої білизни, теплового одягу, харчування. В 1918 р., за першого приходу до Ніжина більшовицьких військ, І.Г.Турцевича ревкомом було позбавлено права на пенсію, як домовласника («експлуататора») і накладено контрибуцію у 3 млн. руб.*. І хоч професор зміг довести безпідставність таких дій і контрибуцію було знято, поки йшов розгляд справи, І.Г.Турцевича змусили заплатити частину цієї суми. Після цих пограбувань (а дії більшовицької влади тут інакше не назвеш) починаються житлові поневіряння професора у власному будинку. З остаточним закріпленням Рад в Україні, місцева влада без кінця на власний розсуд розпоряджалась кімнатами в його будинку, підселяючи квартирантів, котрі своїм невіглаством і безвідповідальністю фактично довели помешкання до розрухи. Або ігнорувались заяви І.Г.Турцевича щодо хамських вчинків квартирантів, котрих брав на проживання сам професор, як правило – за доволі символічну плату і харчування. Професор І.Г.Турцевич цього часу дуже нагадує булгаківського професора Преображенського. Але літературний герой із «Собачого серця» зміг знайти хоч якісь важелі впливу аби захистити своє помешкання, а у ніжинського професора таких можливостей на було. Іван Григорович до кінця свого життя сподівався на відновлення елементарної справедливості, здорового глузду в житті соціуму, вірив, що будь-яка держава повинна мати соціальну обумовленість свого існування, намагався відновити хоч би частину цієї справедливості. Чотири роки поспіль він через суд намагався звільнити собі для наукової роботи бодай одну додаткову

* Визначити еквівалент контрибуції у скільки-небудь стабільній валюті дуже складно, оскільки рівень інфляції за 1918-1921 роках інколи за тиждень-два подвоювався, а то й потроювався, – це непогано ілюструє уривок щоденника І.Г.Турцевича, вміщений далі.

кімнату у власному ж будинку від чисельних (а їх у будинку та флігелі помешкання інколи проживало до 15 осіб) квартирантів, остання з котрих – А.С.Бондаренко – спочатку в 1923 р. змусила молодшого брата Івана Григоровича Осипа від'їхати з Ніжина на батьківщину у Мінську губернію, де він невдовзі помер від паралічу. Ця ж квартирантка після 13 років проживання в помешканні професора, намагалася оформити фіктивний шлюб з 82-річним І.Г.Турцевичем, щоб при відсутності законних спадкоємців*, заволодіти майном і будинком.

Відчутного удару – і морального, і матеріального – нова влада завдала І.Г.Турцевичу в 1922 р., коли після розформування факультету професійної освіти Ніжинського інституту народної освіти (НІНО) – так тепер називався колишній НІФІ, його було звільнено з посади професора. Щоправда, того ж року вченого було затверджено дійсним членом новоствореної ННДК, а з 1924 р. – І.Г.Турцевич став керівником секції історії античної культури цієї кафедри, але і як співробітника ННДК, і після виходу на пенсію в 1926 р. до самої смерті професора наприкінці 1938 р., продовжувалося завуальоване, цілеспрямоване приниження його як особистості і нівелювання як вченого. З 1919 р. І.Г.Турцевич не зміг опублікувати жодної зі своїх праць. А статей, нарисів, рецензій, судячи зі звітів, готових до друку щоразу за підзвітний період було до десяти. В останньому подібному документі – листі до Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ), орієнтовно за 1935 р. – він називає серед готових до друку 12 рукописів, 6 не закінчених робіт і найпершу свою працю про водопостачання давнього Риму, що з 1931 р. чекала на перевидання згідно плану ВУАН. Кожного разу, коли справа доходила до друку, постійною відмовою слугувала теза про неактуальність студій професора з точки зору утилітарності пролетарської культури. Однак написавши явного «паровоза» в 1924 р. на тлі тодішньої політики коренизації (українізації) – розвідку «Овідій та Шевченко на засланні» (теми самої по собі уже цікавої), усе одно її теж не випустили з-під друкарського верстата.

У 1926 р. професор І.Г.Турцевич відмовляється від будь-якої роботи з аспірантами. Сповідуючи дослідницький максималізм вчений бачив, що студентська молодь з лав пролетарської маси йшла в науку, як на комуністичний суботник, на заклик партії, а не за покликанням. А з іншого боку, ті обдаровані особистості, що все ж траплялися і прагнули реалізувати свої наукові здібності, могли це собі дозволити лише частково, викроюючи час зі своєї основної роботи, часто зовсім не пов'язаної з науковою діяльністю. Не бажаючи зрадити своїм науково-педагогічним принципам, коли неможливість передати ефективно і ґрунтовно знання неодмінно позначається на науковому рівні аспіранта і потягнуть за собою випуск

* Як уже зазначено – молодший брат помер у 1923 р. і теж не залишивши спадкоємців. Він перебрався з Вороніжу, де вчителював, до Ніжина в 1921 р. і був, за словами І.Г.Турцевича «класним художником Академії»(не зрозуміло – якої?). Старший брат Олександр вчителював десь на півночі Київщини, ймовірно в Чорнобилі; він також помер до середини 1930-х років. У всякому разі Іван Григорович з ним стосунків у 1920 – 1930-х роках не підтримував. Натомість досить тісно спілкувався з донькою своєї сестри Хіонії Хлебцевич, що проживала вірогідно також в Чорнобилі або в Мозирі. Але в 1935-1937 роках зв'язок ніжинського професора з небогою обірвався – через ізолювання квартиранткою А.С.Бондаренко листування між ними.

«усередненого» спеціаліста, професор свідомо полишає себе шляху передачі свого колосального досвіду і унікальних знань. А обставини провінційного існування, коли наукова і викладацька діяльність для вченого була фактично ототожненням власного існування, взагалі обертають цей крок на особисту трагедію. І, попри це, науковий вишкіл І.Г.Турцевича по секції історії античної культури ННДК до 1926 р. все ж пройшли такі аспіранти, як К.Т.Штеппа, Т.П.Алексєєв, В.К.Пухтинський, що згодом стали знаними науковцями.

У той же час Науковий комітет Головного управління професійної освіти Народного Комісаріату освіти УСРР (Укрнаука) майже 1,5 роки відкладав питання про підвищення кваліфікації і посадового окладу професора І.Г.Турцевича, котрому рішенням ННДК, де знали про його матеріальну скруту, на свій страх і ризик призначили максимально можливу по кафедрі зарплатню – оклад аспіранта, що не поєднує навчання з іншою роботою: 6-кратний аспірантський мінімум (59 руб.*). Така заробітна плата була настільки жалюгідною, що вченому доводилось жити в неопалюваній кімнаті, без достатнього харчування. До цього також слід врахувати потребу постійно поповнювати свою бібліотеку сучасною науковою літературою і чималі суми обов'язкових витрат (податки), котрі, варто сказати, ніжинський професор, через свою чесність і порядність платив завжди вчасно і, наскільки це було можливо, сповна, часто залазячи задля цього у борги, щоб не втратити єдине, що у нього залишилося – дах над головою. Суттєво не допомогло і клопотання Комісії ВУАН по вивченню Близького Сходу і Візантії (КДІБСВ), керівником Ніжинського осередку якої з 1930 р. він був. Дякуючи фактичному керівникові КДІБСВ К.Т.Штеппі, вчений отримав невелике підвищення пенсії, але на тлі різкого зросту цін під час колективізації і голодомору в 1932-1933 рр., Івану Григоровичу це мало допомогло. Під завісу свого життя професор, для забезпечення проживання, змушений був почати продавати власні речі, книги зі своєї бібліотеки і, навіть, вів переговори з ВУАН про її повний продаж. Помер І.Г.Турцевич у власному будинку наприкінці 1938 р. (судячи з листування – між 20 листопада і 20 грудня). Похований на Грецькому кладовищі на північній околиці Ніжина, де знайшли свій останній спочинок багато хто з його колег-професорів Ніжинської вищої школи: І.А.Сребницький, П.О.Заболоцький, І.І.Семенов, О.І.Покровський, М.М.Бережков тощо. Як і багатьох інших, надгробка на його могилі нині немає, відтак, навіть указати на місце де упокоївся І.Г.Турцевич сьогодні немає можливості.

До уваги читачів пропонуємо два рукописи, що належать перу професора революційної та післяреволюційної доби. Обидва були знайдені серед матеріалів його особового фонду відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.

Наукову доповідь «О зилотах Фессалоники и трактате Николая Кавасилы» вчений робив на засіданнях ННДК на межі 1925-1926 років, яка підсумувала майже десятилітню історіографічну й джерелознавчу дослідну роботу над історією соціальних рухів у Візантійській імперії XIV ст. Децю переробивши цю доповідь

* Ставку було підвищено згодом з 25 до 75 рублів, що все одно не покривало потрібних виплат І.Г.Турцевича. Тільки податків, як домовласник, він платив більше 600 рублів на рік, не рахуючи інших виплат: комунальних, обов'язкових грошових державних позик тощо.

восени 1929 р., І.Г.Турцевич знову повернувся до цієї теми на засіданні ННДК – чернетку останньої ї становить уміщений далі документ. Є всі підстави вважати, що віднайдені тези доповіді були покладені в основу просторої наукової розвідки, яку ніжинський вчений надіслав на початку 1930-х років до редакції празького часопису «Byzantinoslavica». Однак, нині, після перегляду комплектів цього видання 1930 – початку 1940-х років, можемо впевнено сказати, що за невідомих причин вона надрукована не була. При публікації залишено авторську стилістику ніжинського вченого, привівши до сучасних вимог орфографію й пунктуацію тексту доповіді. Всі підкреслення в тексті доповіді зроблені І.Г.Турцевичем.

Відносно щоденника І.Г.Турцевича – точніше, тієї його частини, яку вдалося

Уривок зі щоденника І.Г.Турцевича за січень 1925 р.

відишукати, – документ адаптовано не тільки до сучасних мовних норм, але ї зроблено «читабельним» – розшифровано ї подано в суцільному тексті чисельні авторські скорочення, в певних місцях за логікою реконструйовано окремі слова або фрази (вони подані курсивом); те, що не вдалося реконструювати (слово, кілька слів або закінчення щоденного запису), вміщено в квадратних дужках; позначення днів ліворуч залишено в авторській редакції: перша цифра – число за старим і новим стилем, друга –

день тижня у порядковій його нумерації («+» позначає неділю). В коментарях, наскільки це було можливим, визначено персоналії з тексту, але частину осіб встановити поки-що не вдалося.

Обидва документи друкуються мовою оригіналу.

Іван Григорович Турцевич

О ЗИЛОТАХ ФЕССАЛОНИКИ И ТРАКТАТЕ НИКОЛАЯ КАВАСИЛЫ

опубліковано:

Східний світ. – 2003. – №1. – С.186-188.

В 1925 году на трёх заседаниях Нежинской научно-исследовательской кафедры я прочёл моё обстоятельное исследование о политических и социальных междуусобицах в Византии XIV века; эта работа ещё не напечатана; я с тех пор не упускал из виду, а пополнял [её], и настоящий мой доклад является так же

дополнением к ней.

В ней я, между прочим, воспользовался монографией румынского учёного Тафрала «Thessalonique au quatorzieme siecle» (Paris, 1913), в коей говорится вкратце и о событиях в других городах Империи, но обстоятельно только о таковых в городе Фессалонике, именно о тамошних так называемых Зилотах и их, как автор выражается, демократической партии или организации, коммуне, революции и даже республике.

Идею этой книги дал автору его знаменитый учитель, профессор и membre de l'institute Шарль Диль; он же помогал ему при составлении её. В своей preface к ней Диль говорит между прочим: «Ce que fut la révolution des Zélotes, crize révolutionnaire redoutable me de l'aprete des haines sociales, pittores quiet presque unique exemples de la vie communale dans l'Empire byzantion, on la verra dans les pager qui suivent... Et sans deute ci mouvement populaire le temoiquage de ceux qui en furent les advarsairei on les victines: pourtant, sous leur plume meme, apparait quelque close intentions, souvent louables, qui animaient les amis du peuple (c'ent sent du mot Zélotes), tant qui les, ne se laitèrent point de border la feule sanquinaire et fêrace de leur partitans. Sur cette histoire oublieebien que des informations interessants dormaint encore dans la poussière des bibliothèque. M.Tafrali a eu le grand mérite, en étudiante toute une serie manuscrits, de nous révoles plus pleinement caractère de ces corieux événements ex de les mettre en un gour plus vrucci?»*

Мы видим, что Диль представляет себе зилотов Фессалоники такими же, как и Тафрала: в своём большом труде «Byzance. Standeir et Décadance» (1926 года), он говорит о Фессалоникийской «коммуне» и тому подобное.

Такая авторитетная рекомендация этой монографии Тафрала, вероятно [...] и рецензентов её слишком, [...] излишним доверием к нему и его учёности.

Бари (Bury) в «English Historical Rewiew» (Vol. XXXIX, №16) тоже высоко оценил высоко образ мыслей и деятельности фессалоникийских зилотов; согласно с Тафрала, превозносит их, но при этом отмечает некоторую неаккуратность в греческих цитатах – как увидим, эта неаккуратность у него весьма велика.

Рецензии на эту книгу Тафрала в «Byz[antischen] Zeitschraft» за 1915 год мне пришлось читать – за этот год этого журнала не имеется в библиотеке Нежинского Института.

В «Византийском Временнике» за 1914 год (XXI) имеется довольно обстоятельная на неё рецензия Яковенко. Он в особую заслугу ставит Тафрала попытку изложить политическую идеологию зилотов на основании неизданной речи Николая Кавасилы, но в деятельности этих зилотов усматривает больше

* Цит.: «Це була революція зилотів, суворя революційна криза суспільної ненависті, і майже єдиний приклад в комунальному житті Візантійської історії, котрий роздивився, хто слід... І без того, про цей народний рух свідчать ті, хто був ворогами-очевидцями: під одним і тим же пером оперують доволі приховані наміри, часто похвальні, котрі оживляють друзів народу (зилотів), як і ті, хто не відображає вогню кровожерності та горя роз'єднаності. Повідомлення про цю забуту історію ще сплять у бібліотечному пилу. Велика заслуга п. Тафрала в тому, що він, мов студент, переворувив ряд рукописів, розгорнув нам більш повну характеристику цих подій – чи не для того щоб зняти більш зашкарублі судження?» (франц.).

политических мотивов, чем социальных, где последнее представляется ему ещё и весьма неясным.

Васильев в своей «Истории Византии» (третий выпуск «Падение Византии») тоже находит возможным говорить о республике, даже независимой, зилотов Фассалоники и находит интересной попытку Тафрали выяснить политическую идеологию их на основании речи Кавасилы.

Я не отрицаю вообще, в целом, некоторых может быть и значительных достоинств этой монографии Тафрали, мои возражения направлены только против его революции и республики зилотов и характеристики их у него, то есть против главы II: «La révolution des Zélotes» и главы III: «Les causes de la révolution. Les idées, les principes et le gouvernement des Zélotes».

Мне показалось неубедительным, как я это отметил уже в читанном указанном выше моём докладе, утверждения о зилотах Тафрали и его рецензентов, особенно характеристики зилотов на основании произведения Кавасилы и я выписал из Парижской *Bibliothèque Nationale* фотографический снимок, соответствующий рукописи этого произведения Кавасилы «*Departament des Manuscript gres, №1213*», чтобы иметь возможность составить себе своё собственное прочное суждение и убеждение по этим вопросам и изменить таковые в названном исследовании.

Я нашёл, что Тафрали и сам не достаточно ознакомился с этим источником, неосновательно характеризировал зилотов [...] на основании его и других ввёл в заблуждение, поверивших ему.

Уже раньше Тафрали греческий учёный Сафос пользовался этим *λογος* Кавасилы и писал о нём в «*Monuments inédits*» (t. IV, s. XXIV-XXVI). Я не мог ознакомиться с изложением Сафоса, а упомянутый Яковенко говорит: «Тафрали, правда, имел предшественников в лице Сафоса, но дал более подробное изложение и притом свободное от архаизирующих тенденций Сафоса, желающего видеть в Солунских смутах XIV в. продолжение борьбы аристократии и демократии в Греческих городах до Христовой Эры. Может быть, это уже Сафос открыл у Кавасилы зилотов, как он открыл драматический театр у Византийцев» (см. Krumbaker, *Serch. d. Byz. Litteratur*. 2 изд. стр. [...]).

В 1341 г. началась в Византии продолжительная междуусобица, война из-за верховной власти. Это не раз бывало и в первом, и во втором Риме. Кто-то сказал, что Византийцы страдали порфироманией. Она вызывается, между прочим, отсутствием наследственной императорской власти, а это отсутствие. характерное для Римской империи в обширном смысле слова за всё время её существования, обусловилось, между прочим, этнологической разносоставностью её населения, было вредно, а иногда и полезно**.

Вероятно будет целесообразно [привести] здесь замечание о населении римского государства и императорской власти в целом. Пёстрому составу населения римского государства не хватало наследственности [власти]. Верховная власть [всегда] являлась основным вопросом в истории этого государства. Английский историк

** N.B. Может быть, целесообразно будет привести здесь прилагающуюся вставку о элементах населения Римской Империи и императорской власти? (авторська примітка І.Г.Турцевича в рукопису).

Базель (Busel) говорить: «Neither Rom nor Christian church, nor its rival Islam, recognized nationality to this equality, this ideal nationality that there should be no set as formal qualification to the chief place (Kaiserwürdes)»***. Сравним [у] Брюса (Bryce) [в его] «The Holy Roman Empire»: «Если бы на данный момент это [было] национальное государство [и] имело наследственную императорскую власть, то это не имело бы такого исторического значения», как и у датского историка Бари (Bury), который говорит: «Отсутствие [национального государства] и недостаточно строгая форма [власти] касательно верховного правителя, позволяет в этом государстве (Византийской империи) охотиться за властью по различным положениям, и если мы посмотрим на императоров от Константина Великого (I) в IV ст. до Мануила Комнена в XII ст., то должны отметить, за исключением «тёмных времён», устройство [империи, как] государства одарённо и энергично правящего императора, которое, думаю, не могло быть столь продолжительным в меньших государствах» (The Constitution of Later Roman Empire, s.43).

И упомянутый историк Базель находит в недостатке наследственной власти в Византии «постоянный источник опасности и беспорядка» и одновременно «резерв жизнеспособности».

Этот же вопрос поднимается и в статье «Krönung byzantinischer Koriser» (Byzant. Zeitschrift, VII). Однако здесь кое в чём наша современность ещё более близко ощутима! Теодор Моммзен писал [в] 1848 [году]: «Es mag sein, dass das erbliche Fürsten um die beste Staatsform für einen einfacheren Staat ist, dass sie es aber des halb auch für einen Bundesstaat sei, dies gestehen wir, nicht degreifen zu können... Mit der Natur eines Bundesstaates will sich das erbliche Kaisertum nicht verbunden lassen. Der Bundesstaat nicht nur eine Zentralgewalt, sondern auch eine Vertretung der einzelnen Staate. Die Einführung des erblichen Kaisertums kann aber, ohne denselben zu nahe zu treten, nicht bewerkstelligt werden» (но, кажется, Моммзен здесь не показал себя пророком...) (I.M.Hartmann, Th. Mommsen, s.192)****.

В данном случае особенно ярко сказалась связь политической борьбы с социальной; последнее вызвало, пробудило политическое соревнование, [...] конечно, центральное правительство Палеологов в Константинополе, поднимая повсюду низшие классы населения против Кантакузина и аристократии, знало, что его призыв найдёт живой отклик во многих местах, так как для этого были социальная и экономическая основа.

Эта междуусобная война очень напоминает Bellum Civile Юлия Цезаря и Помпея, а Кантакузин – последнего (Помпея) – и ungehenerer богатством, и [...], и военным и

*** Цит.: «Ні римська, ні християнська церква, ні конкуруючий Іслам, не зводили національність до такої теоретичної рівності, до такої ідеальної національності, котра мала бути головним офіційним визначенням головної (визначенням національності верховного правителя)» (англ.).

**** Цит.: «Можливо, спадкове князівство є гарною формою правління для простої держави; коли б вона була такою хоча би наполовину – також і для федерації; ми могли би з цим погодитися, але на могли би зрозуміти... Сутність федерації не може пов'язуватися зі спадковою імперією. Федерація – це не тільки центральна влада, але і представництво окремих держав. Запровадження спадкової імперії не може, однак, без того, щоб не здаватися федерацією» (нім.). Три попередні абзаци стосуються авторського посилення І.Г.Турцевича і відсутні в російськомовному варіанті доповіді; вони взяті з чорновика цієї доповіді німецькою мовою (ідентичного російськомовному, за виключенням наявності вказаних абзаців).

политическим опытом, и своей карьерою.

Описал эту войну Кантакузина и Григора. Замечательно, что Кантакузин по яркости и изложению напоминает классических греческих историков, но размерами, весьма большими, книга резко отличается от них у Григоры: История разделена всего на 4 книги, не есть ли это подражание *Bello Civili* Цезаря. Кантакузин знал итальянский язык, а следовательно, в некоторой мере, и латинский.

В этой междуусобной войне, по словам историка Григора, всё население империи разделилось на две враждовавшие части: значительных, богатых и образованных (интеллигенции) и, с другой стороны, бедных и необразованных, и выдающуюся роль в ней играли город Фессалоника и его так называемые Зилоты.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, оп. 1, спр. 364, арк. 3-6; спр. 307, арк. 1-3.
Рукопис, оригінал.

Іван Григорович Турцевич

ЩОДЕННИК

частково опубліковано:

Архіви України. – 2001. – №6. – С.111-116.

1919 год

Июнь старого стиля

- 27/10,4. Нездоровиться. Обильный дождь. А.Б.Фохт* [1] принесла мех от проданного манто. Ляскоронский [2] даёт за картошку ещё 700 р.; сообщил о подписке на сахар из Носовки [3]; сообщил кое-какие новости. Максимович [4] принёс моё жалование, выданное вперёд и подлежащее возврату в течение месяца. Женщина принесла 3 фунта сахару-песку за 105 р. Пуд ржаной муки уже 800 р.
- 28/11,5. Нездоровиться: тяжесть, утомленье. Ознакомился в библиотеке [5] с новым комплектом переводов. Купил с трудом, сходил за булками (30 р. фунт) к Спасу** [6], где кто-то *распускает* слухи о моих квартирах: «говорят профессору [...] остался должен Иржавецкой [7]». Уплатил сборщикам Козыревского [8] Совета деньги, наложенные 50 р. на Кр[...] [9].

* Короткі відомості у примітках про осіб, причетних до Ніжинського вищого навчального закладу подано за виданнями: Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820-1920. Бібліографічний покажчик. Ч.1. – Ніжин,1998; Викладачі Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. Ч.2, Ч.3. – Ніжин,2000; Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820-1990. – Нежин,1993; Українські архівісти. Бібліографічний довідник. Вип.І (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К.,1999.

** Відомості про історичні події, історичні місця тощо м. Ніжина переважно взяті з: Чернігівщина: Енциклопедичний словник (за ред. А.В.Кудрицького). – К., 1990; Нежин: Очерк-фотопутеводитель (автор текста Г.В.Васильковский). – К., 1986; Ніжинщина (короткий нарис історії). – К., 1967; Історія міста Ніжена мовою дат. – Луцьк, 2004. – 178 с.

- 29/12,6. Усталость, в центр не ходил. У А.Н.Фогель [10]: уже зреют помидоры и репа! [...] 63 р., кукуруза по 10 р., 2 ножа Полт[...] продала. Думал отдать ей топор. Красных партизан [11] у Бахмача [12] с 400 убито, у Конотопа [13] с [...]. Снова делов! – в событиях.
- 30/13,+ Слабый *заморожок* перед *утром*, а ледник не открыть! Сонливость, по обеде – спал. Яйцо 4 р.!

Июль старого стиля

- 1/14,1. На базаре 1 фунт пшеничного хлеба 92 р., [...] 40 р., соль 90 р., яйцо 4¹/₂ р., коржик 60 р., лимон 30 р. Заложники [14]. Опять дождь!
- 2/15,2. Полторацкая. Объяснялся с Невструевой [15] о квартире. Вечером в библиотеке. Электричества не было.
- 3/16,3. Заседание касательно употребления выданного вперёд жалования. Слышен пулемёт и ружейные выстрелы [16]. Тревожное сообщение Николая Михайловича [17]. Сегодня [...] галоши [...]. Купил на базаре 2 фунта пшеничной муки 64 р., 2¹/₂ ржаной муки – 52 р. Получено жалование 1000 р. (за ½ месяца).
- 4/17,4. Также тревожно. Сегодня повырывал всю репу [18]. Отправил в новобр[...] своё имущество. Сонливость до и после обеда. Сновидения: во Франции [19] в [...], а прежде бывал [...].
- 5/18,5. Сегодня: реквизируют работников для сбора хлеба предприятия; работнику платят 150 р. в день [...].
- 6/19,6. В библиотеке сообщение Ляскоронского и Семёнова [20]. Каталоги по переопределению высшей школы. В сообщении.
- 7/20,+ У Невструевой: не дал[...]. По площади ходят строем с речёвкой. У Шпаковича [21]. У А.Н.Соколовой [22]. Немного простудился, на ночь хинину ½, потел. Сновидения.
- 8/21,1. Нездоровиться, язык яркий, [...]. Салицилки нет. На ночь хинину ½. Написал письмо Невструевой.
- 9/22,2. Нездоровиться. Максимков о комнате. В III в[...] з[...] за старым стилем. На ночь хинина ½.
- 10/23,3. Нездоровиться. Полт[...] рекомендовала кухарку-хозяйку. Миндел[...] требует прибавку 10 р. (к 30 р.), а обед – плохой, второе блюдо без мяса. На ночь хинина ½.
- 11/24,4. Нездоровиться. Сегодня доложили, что в августе может устроить в Институте [23]. Щ. (губ[...]) продала две ручки (5) за 20 р. Собрание Института для установки комплексов предметов, имеющих преподавание в будущем высшем учебном заведении г. Нежина [24].
- 12/25,5. Вандализм у дома Жолнер [25]. Язык белый и покрасневший, давление в правом боку. Накануне Максимков – Таркон[...]: приходит будто полк, уже занимают квартиры! Госпожа Шпакович и Сольмако [26] – о квартире. Питанье, омовенье, глаза!
- 13/26,6. Июль месяц. Болезнь. Беспокойный сон; давление в правом боку и прочее;

- дурное настроение. Объяснил Николаю [27]. Два офицера новоприбывших осматривали квартиры. Шпакович. Как хорошо в саду и огороде! Колодезь не выкачан ни разу, помидоры не подпёртые, в «Столовой» [28] справку не дали, а принёс обед от М. (40 р.)!
- 14/27,+ У Бух[...]: о жене Тихомирова [29], Николай будто бы причина как раз, но в[...] з[...] м[...] за что? Максимович с сыном [30]. Опять дождь! Письмо Кора[...].
- 15/28,1. Расчёт с молочницею [31] по 13 нового стиля июля. Намололи уж хлеба для каждого хозяйства (30 фунтов); 40 тонн может для всех хлеба. Купил 4 яйца за 20 р. Дождь мешает убирать сено и хлеб. У Купича с Семёновым и т.д... В Комиссию по преобразованию высших школ [32]. Съел 4 яйца!
- 16/29,2. Электричество у меня не *работает*. Тяжелое пробуждение. В Канцелярии Института [33], Техническом Училище [34], в Жилищной Комиссии, Шевченковском Саду [35] (м[...е] зап[...]), на базаре. В библиотеке с Семёновым и Купичем (прекрасная комплекса). У Соколовой. Плоти зов об обеде. Плотно не обедав, но ночью что-то с животом не ладно – и утром. Сновидения: я приехал в Италию [36].
- 17/30,3. Дурное настроение (хворь). У Кириллова [37] и с ним за городом, на железной дороге. Сновидения: Саше предложили пост министра, какой-то совсем молодой [...] (Тхоржевской и Мой-Борода [38]).
- 19/1,5. Август. На базаре. Смирнов [39] заплатил за май, июнь и июль (300) – почему? Сообщил о смерти Чернивецкого. У Бережкова [40] и А.Б.Фохт. Кириллов *сообщил*, что Николай опять на службе! У Максима. Максимков в моём саду – он кухарке собрал в моём саду крапиву и траву – для поросёнка! – возмутительно!!! Вечер прошёл – хорошо, но немного [...].
- 20/2,6. Дурное настроение и насморк, и язык белесоватый. В библиотеке. На ночь немного хинину. Много сновидений, чтобы все записать. Опять дождь. Молоко не принесла.
- 21/3,+ Язык белесоватый. Купич о Кириллове – утомлён от [...] ([...] Купич). Непременно объясниться с Невструевой. Ещё 25 должна. Вечером у Ляскоронского, объяснился с Данько. Объяснение с Невструевой не давало долго заснуть.
- 22/8,1. На базаре: ржаной хлеб 22 р., пшеничный – 38 р. ([...] будто меловица). [...] по Гоголевской [41], как двор. «Известий». Разговаривал с Одисовской, племянницей генерала – о квартире, и с О.П.Абрамовой. Артём, зять Добиаша [42]. Нигде ни салицилки, ни хинина, так что остаётся одно – быть здоровым. Спал. Максим. Овцы и козы. Наглое состояние. Сновидения: морем возвращаюсь из Франции и Рима [43].
- 23/5,2. Дурное настроение. Сообщил сегодня Николай о Кириллове и Добиаше. Ляскоронский. Свеча 20 р. Газет не нашёл. Напоминание от Бюро Труда, что прислуги и рабочих не должно принимать без посредничества Бюро. В библиотеке: Резанов [44] и Грузинский [45]; сообщили, *что* страшно [...], весьма беспокоятся со мной. Снова, между прочим, с Иосифом на железной дороге. Тихомиров уехал в Киев.

- 24,3. Солдат (прибыли из Саратова [46]) просил ложку – из казарм [...]. На базаре – тоже [...] новые, тоже могли бельё на реке. ½ фунта пшеничного хлеба – 20 р.; ржаной – 22 р. Обновлённая конференция. У Михайловского и Демкова. Вспоминали Зинов[...] (весьма постаревшего) и Сампо. Новодворский [47]: словно работник в Конт [48] [...]. Говорил о предстоящей реквизиции домашних вещей. Весьма также тревожит госпожа Гринфельд: фрау Руд [49]. В Нежине убили или застрелили, к [...] привязал священника и драл.
- 25/7,4. Также тревожно. Институт заняли солдаты. Большой насморк, усталость (тяжесть, [...]) и сонливость [...].
- 26/8,5. Ноет [...]. Тяжесть в ногах, усталость и сонливость, но обедал с аппетитом. Было изготовлено 6 тарелок обедов; но мне не продали. Побывал в Институте, пришел [...] 100.
- 27/9,6. Нездоровиться: к прочему ещё резь живота ([...]). Тарко[...] сказал, что [...], – тоже Семён [50]. На Институтской площади солдат ок. 1010 человек, идёт кормление [...] киевской [...]ников [...] ушли в город – или на вокзал [51]? (Институт остался ещё не [...]. Милиция для порядка [...]!). Не здоровиться (хинин 33 р.).
- 28/10,+ Семён устроился в Институте. Письмо от сестры [52]. Дождь. Хлеб 40-45 р., да и нет! Был сам в Институте. Кириллов: у венгров [...], а очередная бомба английская. Живот весьма расстроен [...]. Нужно бы пшеничного хлеба. Требуется съестное. Нельзя больше идти к плотнику Семёну?
- 29/11,1. Весьма дурное настроение! Сегодня встретил Григория С. Плащ женщины, у коей ограбили заарендованный ею сад. Мучит и тревожит довольно: на площади лагерь или бивак с кострами; воровство; утренняя реквизиция вещей. Ночью много ушло; стало быть, что [...] близко. Тревожным сюрпризом было почтение Елизаветы Александровны Дмитриевской, учительницы в м. Иван-город [53].
- 30/12,2. Картофель [...], почти весь вырван, мои огурцы потоптаны [54]. Кириллов и Купич *ὄαυυίλος*. Невструева о квартире ничего определённого. Соколов отказался давать обеды! Дождь.
- 31/13,3. Прекрасное небо и облака. Кризис. Утром на Магерской ул. [55]: 1) беседовал с Семеном и 2) с прачкою, тещею Гончаренка [56], справлялся Абрамова. У Кирилловых: тётка у меня. Сообщил о заложниках Максимков: тревожит отношение Л.Гончаренко. Объяснился с [...] по поводу последней [...]. Солил огурцы, варил буряк, кяхи масло (¼ фунта 40 р.!). Веранда – за мною! [57] Сновидения кошмарные (обширная трагедия, блуждания). Жалование за ½ месяца 1000 р. Добавка.

Август

- 1/14,4. При пробуждении весьма тяжелое настроение; беспокоит вчерашнее повышение *давления*. Молочница рассказывала о [...] на Круче [58]. Дождь. Я опять в веранде! [59] Дебют кухарки-хозяйки. Семён перевозится и сдаёт

- вещи. На площади возле Института всё ещё значительное количество солдат ([...]). Вечером ушло с площади много солдат. Николай пришёл со своей [...]. Сновидения [...].
- 2/15,5. Дождь. Николай положил хлеб от б[...] р. Фунт крупы 40 р.; хлеб 30 р. Налив воды принеся ведро, почувствовал в правом лёгком [...] save! [60]. Наконец на площади у Института почти не видно солдат. Кошмар кончился?
- 3/16,6. 2 кувшина молока на 2 дня. Кириллов [...] Филиппову пилу [...] Учение небольшое [...].

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, оп. 1, спр. 372, арк. 138-139зв.; спр. 412, арк. 9-10зв.
Оригінал. Рукопис.

1919 сентябрь

- 6,5. Прекрасная погода. Базар наконец довольно оживлён, везли и дрова; хлеб 26-24 р. Купец увидел, что цены на него *стоят* и скоро понизятся. 1 небольшая пшеничная булочка 100 р., помидоры 10 р., сахар кусковый 70 р., сахар-песок 30 р., две моркови 5 р. Ключик к часам 15 р. Возвращаясь, слышал выстрелы на западе, не близко. Ю.В.Заболоцкий [61], измученный [...], сообщил, что пленённых, добравшихся подводой, следует остерегаться. Бюллетень: попытка бюллетень взять во что бы то не стало полностью не имела успеха. Среди дня, в пять вечера, пушечные выстрелы на западе. Смирнов [...], заходил и он. Разговаривал с пани [...] о них. Беляев в форме [...]. Немного простудился. Прошлой ночью-вечером в Ш.С. музыка при аккомпанименте канонады [...]. Майборода – о флаге. Аэропланы прекратили летать? Ночью, ок. 11 часов, казалось близко слишком стрельба; встревожился было совсем и читал Харикия [62], вот ночь не спал, и вот так [...].
- 7,6. Прекрасная погода. Хлеб 20 р. Ок. 9 – пушечная стрельба. В библиотеке почти опять *ничего не удалось сделать*; вышел на участвующую канонаду на западе – только тревога. Сухой ветер с юга. Невструева вернулась из Киева. К ней пришел командир. Обедал с аппетитом. Помидор на завтрак. Шпакович охотясь в 11 часов смотрел и слушал пушечную пальбу (по его соображениям верстах в 10 от нас). Бережков полагает, что это наступление бывших – и долго не мог заснуть. В событиях все чуть-чуть встревожены. Что-то неладное серьезно [...]. Мимо собора [63] на базар к нескольким [...]. Опять конница с леденящей музыкой.
- 8,+ В целом небо безоблачное. На Бородавкиной улице [64] дом *сгорел* от пожара (там, где были склады Йоффе [65]). Беспокоит сердце – перемена в воздухе? Бережкова не видно. Максим тревожит нас (всех мужиков задело; больше спорят [...]); в Чернигове близ 80-ти *вёрст* был Майборода: вероятно оставлено [...]; в виду *этого* надо будет совсем скоро сдать флигель. В.Фохт [66] *показывал* декларацию Добровольческой Армии. Нужно прийти спросить. Ф.С. об ограблении [...] вечером. В городе [...]

- обозы и артиллерия. Звёздная тёплая ночь, с юга зарницы: слышал гром; дождик. Сновидения: я в Лондоне, в [...].
- 9,1. Солнечно и ветрено. Вересочь [67] оставлено и 6 орудий, Веркеевка [68] захвачена была, а в Носовке сахарный завод; стихло наступление с севера. Максимович и Заболоцкий уехали. Жители спешно [...] постели и т.п. в центре города. Меня институт *направил* к коменданту на вокзале. Канонада на севере и западе. У Института пусто. С Фохтом и Майбородой беседовали в саду о злобе дня. К вечеру будто прибыло из Бахмача подкрепление (1000 человек). *Meditatis mortis...* Вечером зашел за [...] (Голобородько) [...]. В Киев идут через Бахмач, Курск взят. Шкур[...] в [...]. Спал не раздевавшись, встал в 3 часа, окончательно ок. 6. Небо укрыто тучами.
- 10,2. Канонада с запада, севера и востока. Дождь. У институтских тревога. Слова Дуброницкого [69] и Максима. Интересующее сообщение наконец [...] можно вопросы, кроме Института. Интересное сообщение Максима о новоприбывших воинских частях (много де оружия крупного). На вокзале почти пусто. № «Киевлянина», место про Рязань и Воронеж [70]. Под вечер частая канонада на западе. В библиотеке была дрожь от [...]. Сало было по 100 р. Ночью произвели тревогу коты с Магерок [71] – в передней (кладовке). Пр[...] - кор[...].
- 11,3. Хорошая погода, но мокро. Базар редкий; хлеб 20 р., сало 160 р., за молоко 30 р. На севере частая канонада началась ок. 12 пополудни и продолжалась часов до 4. Дома спрашивали о флигеле, сообщил, что это объяснение привычное и откровенное. У Смирнова. Сообщение о Курске.
- 12,4. Прекрасная тёплая погода. Хорошая погода. На базаре хлеб 25 р. [...] (не сильная – жидко отдельно везде); на западе – Винклер. У института справки о текущих событиях у Добиаша; [...] студента (офицера) увезли в Таганрог: будто красные партизаны навсегда *остановили* наступление Деникина, прибыло подкрепление. Перед обедом едва слышны на севере отдельные выстрелы. Кавалерист просил яблок (и спрашивал нет ли по близости содержащих корову...). Что это? [...], что обеспокоен; другой справлялся об Иржавской... Смирнов приходил утром. Взял от Семёна станок пилы и немного работал топором и пилой. Нашёл и [...] «Книгу [...]». Оказывается, взяли коридор у [...]. Что это? Разграбили доски [...]. Что это? [...] старух на базаре 1905 г. и недавно какой-то на Магерках. Смирнов несколько исправил эти [...] часов в 5 вечера. Канонада на севере, бои значительно ближе – длилась довольно долго. Около зари стреляли с вокзала на Синяки [72]. Еврейские праздники [73].
- 13,5. Пасмурно. За весь день слышно [...] от выстрелов. На базаре: хлеб 25 р., фунт подсолнечного масла 60 р., молоко 25 р. Максименко (сын молочницы) выкосил оставшуюся траву, а гонорар: с тестем спилили, распилили и порубили небольшой клён. Спрашивал солдат о Евреях. Грабежи: ограбили Майбороду. Молчат – определённо удружили?
- 14,6. Хорошая погода. С севера разборчиво слышен был пулемёт. Во время обедни пушечные выстрелы на западе – [...], казалось совсем близко, зажгли

- что-то в Женском монастыре [74] и ещё где-то. Дама, прятаясь на флигеле, сообщила, увидев офицера, что в событиях больше не видит Нежин, как своё убежище, а по словам Ю.В.Заболоцкого, они очень недовольны Нежином и пожары сделали его *невыносимым*. Утверждён приказ касательно грабежей. Трибунал. Вскоре [...] отрицательно, если от лица. [...] счастье [...] не заходил?
- 15,+ Прекрасная погода. [...] после от выстрелов на севере – как бы передвигали громоздкую мебель; а под вечер отдалённые выстрелы на западе. № «Киевского Эхо» и товарищество Солохненко [75]. Майборода. Пожар на складах Гольдина [76] ... Ржаной хлеб как вкусен и полезен! Лактуха с подсолнечным маслом тоже очень хорошо. Прекрасная погода днём и ночью. Для сосредоточённой работы *рах montis* [...]. Созерцанье звёздного неба...! Можно ли в чём найти [...] души успокоенье? Байрон.
- 16,1 До полудня было слышно выстрелы на западе и севере, взяли 54 бойца. Новодворский, со слов Полоскуна, добрый офицер. Веркеевка взята накануне. Хлеб 25 р., уксус 30 р., Тихомиров М.П. [77] о Евреях... Спал не раздевавшись.
- 17,2. Утром на погоде на западе. До обеда холодновато, к полудню солнечно – молодzik [78]. На базаре: хлеб 15 р. – 18 р., *oleum helifuthum num* 65 р. фунт; вообще оживление торга и падение цен. Бухгалтерия: вчерашний бюллетень был блестящий (в Нежинском районе не врач был вовсе), но сегодня на Авдеевке [79] [...]. Ночью заморозок, но салат и помидоры уцелели.
- 18,3. Хорошая погода. Хлеб 10 р. День без выстрелов... У Новодворского. Спал одетым нераздевавшись – не спокойно; как будто [...] в оконечностях. Пилили деревья и рубали дрова.
- 19,4. Хорошая погода. Ночью озноб и утром тоже при температуре 37,3, надо полагать – от пилки и рубки. Порошок хинина по указанию Максима Васильевича Малеванского [80], прописал горчичники, слабительное и пилюли. Ночью был горяч. Состояние к утру лучше, температура понизилась до 36,7. Хлеб 5 р. и т.п. Без выстрелов.
- 20,5. Припадок [81] [...]. К вечеру озноб, температура 37,4; ночью горячка; немного потел. Сновидения: [...] речь Сребк[...] [82], речь Лянгона; [...].
- 21,6. Язык белый. Температура 36,4. Хинина 6 грамм. Приходил врач Станкевич, сообщил о взятии Вересочи. Иржавской – о квартире. Ночью было немного легче предыдущего.
- 22,+ Температура 36. Принял хинина 3 грамма. К 12 часам температура поднялась, начался озноб, а вечером температура поднялась до 38. Ночью до 12 горячка, после 12 слабее.
- 23,1. Язык белый. Прекрасная погода. Температура 36,4; есть аппетит. Малеванский. Жалование за 2 месяца [...] близ 3700 р. Небольшая часть солдат [...] со знаменем проследовала главной площадью в городе [83].
- 24,2. Спал долго, под конец вспотел. Температура утром 36; язык [...]; чувствительность. Утром послышались [...] отдельные пушечные выстрелы. Прекрасная погода. Оказалось, что аэроплан бросил 2 бомбы на

- Обжаровщину [84] ... Температура ок. 5 часов вечера 36,5. Купил начатую пробирку хинина, уехал с тем на Чернигов [85].
- 25,3. Температура 1) 36,2, 2) 36,4, язык лучше, шум в голове; давление около ложечки. Хинина 3 грамма, мышьяк 2 р. [...] Кириллов: настоял на Чернигове. 3 харьковские газеты. Вернулись Заболоцкие и Максимович доселе. Воронеж заняла Добровольческая Армия, Моргун – поляками. Спал не раздевавшись.
- 26,4. Пасмурно, проснулся при пушечных выстрелах. Температура 36,7, шум в голове, большая чувствительность и тревожность настроения... Булка 2 сорта 17 р., яблок ½ фунта 10 р., лимон (малый) 16 р. Спал не раздевавшись, множество сновидений.
- 27,5. Пасмурно, холодновато. Температура 36,5. Хлеб ржаной 10 и 9 *рублей*, пшеница 2 сорта 15 р., но сало, масло дороги, олей – тоже (100 р.). Наконец-то дождь. Заметно ещё мало желтизны на деревьях; надо же, увяданье природы будет пышное. Вернулись Тихомиров и Ляскоронский. День, кажется, без выстрелов? Борис с [...] уездная коно[...]. Всё ещё нездоровиться; вечером температура немного выше 36; пульс и сердце не нормальные. Крайне исхудал; нужно усиленное питание.
- 28,6. Спалось плохо; сновидения. Температура 36,3. До обеда было потревожнее ([...] и сердце болело), а после обеда стало лучше.
- 29,+ Дождь и пасмурно. Кушал помидоры, но тошнило и прочее в 9 часов вечера. [...] негода (пасмурно), но [...] лучше. Ляскоронский: о Киеве и о диспуте Смирнова, о вакансии для Ляскоронского и ценах дня; Козятин взят. У нас де едва ли будет занято; картины возвращены – Борис с солдатами. Чернигов взят. Ряд сновидений: объяснения [...] при присутствии и каких-то ведут, и о квартире и квартирантах...
- 30,1. Язык лучше, лицо бодрее. Ночью был морозик. Температура утром 36,8 и беспокоит в [...] сердце; гудит в голове.

Октябрь

- 1,2. Сердце беспокоило. Бережков, Кириллов, Блин[...] М.П. Именины М.П.
- 2,3. Сердце беспокоило. Госпожа Сенюк о квартире. Фохт: тревожный слух о Киеве... Смирнов возвратился?! Добровольно. Сновидения: между прочим возвращено [...] как-то голову и поезда – кошмарно!
- 3,4. Солнечно. Студенты (пор[...]) сообщили о Киеве, что половину восстановлено. Сновидения: революция в Киеве.
- 4,5. Лактуха и квашеная капуста. Вечером граммофон; полночи почувствовал простуду (днём был в огороде); пропотел *на* солнце и согрелся.
- 5,6. Солнце ½ *дня*. Гриневич о квартире. Смирновы вернулись?! На конференции не было. Эр[...] с соотв[...] он[...].
- 6,+ Иней, солнечно. М.Э.Фохт [86] – сообщение о Деникине и о Киеве... Тревожно. Кто-то вернулся в Нежин из Киевской стороны пешком... Вышел в огород собрать помидоры, но оказалось, что поспело за несколько *дней*

всего 37; принял [...]. Максимов [87] о [...] за [...] сообщил, что поезд отошел в Киев-Пассажирский и завтра восстанавливается нормальное сообщение. М.Э.Фохт – сообщила *это* Смирновым. Эр[...] с соотв[...] он[...].

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, спр. 412, арк. 9-10зв.
Оригінал. Рукопис.

1925 год

Desiit annus vitae meae atrimus visi
17 qui Sequitur erit atroior

Январь

- 1, четверг Кириллов. Сновидения: 1) кошмар – я под выстрелами; 2) у меня какой-то молодой Турцевич с детьми (мальчиками).
- 2, *пятница* Оттепель. Справка об апелляции в Суде и милиции [88]. Купил воз дров за 2 р. 10 коп. Осталось в наличности ок. 2 р., не считая серебра. Анна Семеновна [89] заплатила за мои часы 2 р. *Idee fixe*, тоска, меланхолия. Сновидения: видел Иосифа в Мозыре [90]. Соб[...] читал с хоч[...] ... др.
- 3, суббота Оттепель. У подрайонного надзирателя – уже Гимназическая, №23 [91]: Попов перевёлся в Мрын [92], и теперь сдаёт должность. Скрипка – в Киеве на юридических курсах, а «Психологию масс» *изучает* в Мрыне, у учительницы. Жена Голобородька проиграла в лото 46 р., повергла нас А.Дмитриевна в плач и рыдания... Вечером в событиях наплакался. Общее давление в груди усиливается, когда шел в соб[...] канцелярию убрались. Пр[...] – ссад[...].
- 4, воскресенье Купил воз дров за 2 р. 30 коп. Грязь. Семашко о жилищных болячках – повесил замок на веранду, принял это за примирение. Е.П.Б. о похоронах жены О.Константиновича. Наличие кассы: 1 р. (серебром) и 50 коп. бумажных! Тяжело, тревожно.
- 5, понедельник Сновидения. У подрайонного надзирателя, дом Кроленка [...] у О.Р.Соколова [93] – за словесными слухами – С. говорила, что хотел купить 10 ёлок, что тут же просила пару веток на могилу отца...
- 6, вторник (Крещение, сочельник Рождества). Кириллов принёс пирожков. Фохт сообщил о ректовом дополнительном налоге. *Idee fixe* [...]. В событиях: пропов[...]. Регулярный кашель. Меш[...] веры мне добр[...] безвозвратно.
- 25/8, среда [94] В суде и Милиции – по два раза: разъяснена *необходимость* возместить небрежность канцелярии; копии апелляций вручены Божку и Замахаевой [95]. Заседание Научно-Исследовательской Кафедры [96]: конец реферата Грузинского [97]. Получил 2ой аванс

- за декабрь – 17 рублей. В Монастыре: один священник произнёс [...] возглас по-украински [98]. У ст[...] – забыться бы и заснуть.
- 9, четверг Сновиденья. Незн[...] таких дворовых Четверга сего. Галя. Розстр[...] реки. ([...]) 5 нар[...] – оттепель? 5 утра пришел и [...] и спрашивал *про* часы. 11 – сильный озноб.
- 10, пятница Разбирался с [...] переводом немного выше 34. Верёвка от Кириллова. В кишках что-то [...] не[...] продолжается.
- 11, суббота Сновидения: 1) Какой-то зоологический балет, 2) Что-то из Овидия [99], 3) Журавли.
- 11, воскресенье [100] Шмаровоз. Вечером доктор Жданов (3 р.). Вечером Штепа [101].
- 12, понедельник Открытое заявление в Губернский Суд [102]. Приняли иск.
- 13, вторник Полицейский Исправник [103]. Отправил письма Макару.
- 14, среда Бережков. В.Р.Фохт. Сновидения: я ехал в Америку с О.А.Гржимайло [104].

1925 старого стиля

- 15, четверг Написал заявление в Губернию на уплату ренты [105]. Коллизии и письма Е.Гр.Котлевич. Иосифу дать за молоток 1 р. 50 коп. Луначарский - Попутчик в Европе (по поводу пьесы Б.Шоу). Сновидения: 1) видел брата Сашу [106], 2) Студенты у меня на (ext[...]), 3) ?
- 16, пятница Idee fixe – чем это [...]?... Рекох от въздыханий сердцам моего... Совершенно невозможно ск[...] нормальное душевное настроение, кое было в 1923 и част еще в 1924...
- 17, суббота Вечером в событиях. Сновидения. Мухи ожили!
- 18, воскресенье Тепло, мухи проснулись! Вечером на собрании Месткома в Техниеском Училище [107].
- 19, понедельник Крещение. Требование уплаты за фонарь (3 р.) [108]. Сновидения. В Арсения Иосифовича.
- 20, вторник В событиях и библиотеке И в доплате прибавки мне отказано [...]

Овидий, Int. III, 13

Ecce supervacuis – quid enim fuit utile nosci ?
 Ad sua natalis tempora noiter ad est.
 Durs quid ad mosera reniebas exulis annos ?
 De[...]ueras illas impo[...] modum
 Sithicura mei velpuddor ullas ad esset
 Non netra patriam me sequerre meam.

 Titanum et aloquod nobis pac[...] potendum,

In locane redeas amplois ista, precur.

- О.К.Покровская [109]. (Воспоминания не пон[...]). Библиотека. Штепа. Покровский. Отец Иосиф и М.Гавриловна Кириллова [110] не удосужились. Жилянова. Idee fixe – [...] ...
- 21, среда Годовщина смерти Ленина. Чёрные флаги. Жалобное заседание в Институте. Марфа Данилова. Сновидения.
- 22, четверг Солнечно, небольшой морозец. Слесарь со станком. Сновидения.
- 23, пятница Сновидения: в событиях встречал Дамаск...
- 24, суббота Приходил дурка с тем, чем [...] не доход. Вечером в событиях: Лучи песней. – Боже мой, я его уже не увижу!!! [111] Unum – locpedom!
- 25, воскресенье Татьянин день. Тревожно думать о 2 тысяче [112] – требуют [...] и пр. Администрация утверждает меня Заведующим Секцией Античной Культуры [113]. Аванс жалования за январь 17 р. Сновидения (кошмары): 1) мама умерла и затеяла истязать кого-то понемногу полов[...] в Суховичах [114] дома, 2) в мару [...] или огонёк, 3) собака и свинья (корова) хотели [...] сидящих на заборе за ноги...
- 26, понедельник Савченко-Бельский из Черниговской [115], п.28 уплатил на фонарь 3 р. Вечером на лекции Язловского. Стеник.
- 27, вторник Стеник опять не пришел! Тяжело, тревожно, досадно! Рекох от въздыханий [...]... Язловский кое-что получил Христа ради, на существование.
- 28, среда В Заседании кафедры читал мимов и отрывки, чуть зацепил Харикия [116]. Вечером читал газеты [...] и горькие слёзы. Сновидения: 1) ?, 2) моё блуждание в Риме под вечер [117].
- 29, четверг У комиссара 19 полка. Бутко [118], красный инспектор социального воспитания.
- 30, пятница Снег и туман. Комиссар не пришел. Бондаренко [119] уехала в Носовку. Исход процесса неизвестен [120]; из Мозыря нет известий.
- 31, суббота Оттепель! Сновидения: [...] и пр. похороны брата [121]. Вечером в событиях и у Ф.П.

Февраль

- 1, воскресенье Дома. Отец Иосиф. Костя взломал замок кладовки!!! Сновидения: сн[...] и др. две [...]?
- 2, понедельник Работал, а душевная тревога и тоска [...] живее и находчивее – ужас! На собрании Союза работников Просвещения – явка обязательна. Ограбление моей квартиры – с [...] замка [122].
- 3, вторник В Милиции. Милиционер составил протокол. Фохт принёс одеяло. Кое-что из украденных вещей найдено.
- 4, среда Моё чтение в заседании Кафедры [123]. Штепа принёс одеяло.

- Утешал насчёт Бондаренко. Тяжело, тревожно, нервы... Барылова [124] уехала за [...].
- 5, четверг Нервозность в знобе продолжительная и тревожность. Читал [...]. Ночью тревожно.
- 6, пятница Оттепель. Павловский [125].
- 7, суббота У Сталина [126]. Агенту сыска [127]. В событиях: много плача.
- 8, воскресенье После сновидений заболевший встал с тяжелым настроением и тоскою... Все [...] он встанет... Тяжело, тревожно, тоска – погр[...] страшно, что не справлюсь с меланхолией... Переписал анкету и программу для Кафедры.
- 9, понедельник Сновидения зареж[...] с тоски. Из комхоза [128] не пришли, от Макара вести нет. Письмо – Ляментации Анны Семеновны усилили моё нервное возбуждение. Стук в окно – кто? – взволновал.
- 10, вторник Подал докладную записку Куэсу [129]. Письмо Макара. Кириллов и Шмаровоз (виды на амбар). Потребовали к надзирателю за 1 р. Во всём таблица метрических мер с [...]. Утомление весь день.
- 11, среда С утра тоже утомление [...] (шуба тяжела). Наконец получена копия апелляции. Моя лекция не состоялась [130]. Получил жалование за январь еще 17 р. Приступил к [...] и сл[...]; [...], что его уже нет не увижу у [...] [131]. [...] ныне дам со многими слезами... Пр[...] со ссадинами – от...
- 12, четверг Кашель. Регулярный [...] раз. Кошмарные сновидения: конь бросился на меня. Я упрекнул Кириллова, что он меня не защитил, а потом Кириллова бросили в колодезь... [...] Rounе des Rounе и Самочувствие дурное, кашель не проходит за воспалением. Об Иосифе мучительно тревожно...

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, оп. 1, спр. 460, арк. 1-2зв.
Оригінал. Рукопис.

КОМЕНТАРІ

1. Можливо з родини професора Р.А.Фохта (1834-1911), доктора класичної філології, професора НІФІ з 1875 р., на місце котрого, після виходу останнього у відставку, було обрано І.Г.Турцевича екстраординарним професором НІФІ по кафедрі римської словесності. Або з родини В.Р.Фохта (1862-193?) – науковця й архівіста, одного із засновників архіву в Ніжині, згодом наукового співробітника по секції історії античної культури Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930), де також у 1922-1926 рр. працював І.Г.Турцевич. Родинні зв'язки Р.А.Фохта і В.Р.Фохта поки не з'ясовані.
2. Ляскоронський В.Г. (1859-1928) – український історик, археолог, нумізмат; магістр російської історії, професор НІФІ (ННПІ) з 1909 р., співробітник ННДК у 1922 р., з 1921 р. – переїхав жити до Києва, де викладав у КІНО та КАІ.
3. Носівка – населений пункт і залізнична станція за 28 км від Ніжина на шляху до Києва. Носівський цукровий завод засновано 1866 р., котрий діє і донині.
4. Викликають певні труднощі встановлення цієї особи. Справа може стосуватися відразу п'яти осіб.
1) Максимович Г.А. (1877 – біля 1970) – український вчений-історик, доктор російської історії, професор НІФІ (ННПІ, НІНО) з 1909 р., колега І.Г.Турцевича по ННДК; з 1924 р. – переїхав за

станом здоров'я разом із сім'єю жити до Сімферополя, де працював в університеті (педінституті) до 1933 р., згодом переїхав до Середньої Азії, а після війни – на Північний Кавказ; 2) О.Г.Максимович (1902-1954) – син Г.А.Максимовича, також історик, у 1922-1924 роках аспірант ННДК та викладач НІНО; переїхавши до Сімферополя через півроку після батька, він працював у структурах НКО Кримської АРСР (в 1932-1934 роках – начальник відділу), в середині 1930-х років зазнав репресій, із 1937 р. почав викладати в Сімферопольському педінституті (згодом – університеті), певний час був деканом історичного факультету; 3) Малеванський М.В. (у щоденнику І.Г.Турцевича називає його по імені – Максим) – мешканець Ніжина, протягом кількох передреволюційних років працював на посаді лікаря НІФІ, гарний знайомий І.Г.Турцевича; 4) особу четвертого – Максимкова – достеменно поки не з'ясовано; швидше за все від був або одним із ніжинських знайомих професора, або одним із його сусідів; 5) те ж саме стосується і п'ятого – Максименка – сина сусідки професора, що продавала йому молоко. Відтак, тут і далі при реконструюванні тексту документа буде даватися найбільш вірогідний варіант розшифрування, відповідно до обставин.

5. Відставний професор, не зважаючи на вік, проблеми зі здоров'ям і матеріальні нестатки, продовжував постійно за можливості працювати в інститутській бібліотеці, яка, навіть, попри епізодичні новонадходження в революційні роки, непогано забезпечувала ніжинських учених матеріалом для досліджень. Знаходилася вона в приміщенні інституту (нинішнього Гоголівського корпусу НДУ імені Миколи Гоголя), поруч із оселею І.Г.Турцевича. Власне, він і купував будинок поруч із інститутом, щоб мати можливість користуватися її фондами після виходу у відставку.
6. І.Г.Турцевич має на увазі торговий майдан у Новому місті (історичний район міста на правому березі р. Остер, що формувався з першої половини – середини XVII ст. як ремісниче передмістя), неподалік від оселі професора, біля Спасо-Преображенської церкви (1757 р.), котра знаходиться на колишній Московській дорозі (сучасна вул. Московська) [на Північ від Замку і Старого міста, що разом із Київською дорогою – аналогічно Московській, але на Південь – утворює зручну транзитну магістраль через місто, поділяючи його на дві частини – східну і західну].
7. Одна з квартиранток І.Г.Турцевича.
8. Козирівка – один із історичних районів Ніжина на правому березі р. Остер; аграрне передмістя, що орієнтовно з II половини XIX ст. ввійшло в межі міста; розташоване на Схід від Московської дороги та на Північ від Вороб'ївки (іншого історичного району Ніжина, розташованого на Північний-Схід від Нового міста).
9. Можливо І.Г.Турцевич мав на увазі частину штрафів та контрибуції, накладених місцевими радянськими органами в 1919 р. на «експлуататорів» (професор таким вважався, бо мав власний будинок і здавав кімнати, щоправда за символічну плату або за скромне харчове утримання).
10. З родини А.М.Фогеля (1852-1898), професора римської словесності НІФІ з 1883 р.; вчителя І.Г.Турцевича, котрий давав рекомендацію на переведення останнього працювати до Ніжина в 1892 р.
11. Мається на увазі загони червоних партизан, що діяли на Ніжинщині та Носівщині на чолі з М.Г.Кропив'янським у 1918-1919 роках.
12. Бахмач – населений пункт і залізнична станція за 65 км від Ніжина в московському напрямку.
13. Конотоп – населений пункт і залізнична станція за 98 км від Ніжина в московському напрямку.
14. Можливо професор мав на увазі військовополонених, можливо – заручників із числа місцевої еліти, яких брали для гарантування лояльності при ствердженні в місті кожного нового політичного режиму, цим прийомом не гребувала жодна з політичних сил революційного лихоліття.
15. Колишня квартирантка І.Г.Турцевича. Предметом розмов з нею була заборгованість з оплати проживання в будинку професора.
16. Мається на увазі наближення до Ніжина військ Добровольчої Армії А.І.Денікіна.
17. Особу не встановлено. Можливо, хтось зі знайомих або сусідів професора.
18. Відставний професор працював на власному городі поза будинком – збирав урожай ріпи.
19. І.Г.Турцевич був на науковому стажуванні в Німеччині, Франції та Італії протягом 1879-1880 та 1889-1890 рр.
20. Семенов І.І. (1865-1924) – вчений-античник; професор НІФІ, ННПІ, НІНО з 1905 р.; згодом колега І.Г.Турцевича по ННДК, керівник секції історії античної культури в 1923-1924 роках.
21. Тут і далі І.Г.Турцевич згадує родину Шпаковичів – його знайомих, мешканців Ніжина.
22. Швидше за все мається на увазі хтось із родини відомого вченого-славіста, професора НІФІ з 1881

- р., Соколова М.І. (1854-1906) або одного з його синів Соколова Б.М. (1889-1941) чи Соколова Ю.М. (1889-1941), згодом відомих українських вчених у галузі філології та мовознавства.
23. У 1918 р. І.Г.Турцевича було поновлено в званні професора після відставки за вислугою років з 1909 р. і він протягом 4 років викладав грецьку словестність у НІФІ та ННПІ; після реорганізації останнього в НІНО для професора-античника викладацької роботи не знайшлося.
 24. Мається на увазі підготовку до реорганізації в 1920 р. НІФІ в ННПІ.
 25. Знайомий чи сусід І.Г.Турцевича. Вірогідно, професор вказує на прояви побутового антисемітизму.
 26. Швидше за все – «Стельмашенко». Можливо, хтось зі знайомих або сусідів професора.
 27. Ймовірно, Микола Михайлович. Див. коментар №18.
 28. Тут під «їдальнею» І.Г.Турцевич розуміє родину, де давали приватні обіди і де він харчувався останнім часом.
 29. Тихомиров П.В. (1868-?) – професор НІФІ (ННПІ) з 1906 р.; директор НІФІ (ННПІ) в 1918-1921 рр., перший керівник ННДК. У 1922 р. разом із родиною переїхав до Одеси, де працював у місцевому ІНО (згодом – університеті).
 30. Див. коментар №4.
 31. Мати сусіда І.Г.Турцевича Максименка. Див. коментар №4.
 32. Див. коментар №24.
 33. Ніжинська гімназія вищих наук (у 1875-1920 роках – Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородько (з 1918 р. ім'я засновника закладу з назви інституту виключено)) засновано в 1805 р. та відкрито в 1820 р. за клопотання і на кошти братів І.А.Безбородька й О.А.Безбородька, а також їх племінника О.Г.Кушелева-Безбородька. Будинок інституту (нині – Гоголівський корпус НДУ імені Миколи Гоголя), побудований на правому березі р. Остер в урочищі Обідовщина (на Захід від Нового міста), виходив фасадом на Інститутську площу (або площу Безбородька), де знаходився приватний будинок професора. І.Г.Турцевич вчився (1875-1879) і працював у НІФІ (1892-1909, 1917-1920) та ННПІ (1920-1921). Також див. коментар №23.
 34. Ніжинське ремісне (з 1900 р. – технічне) училище А.Ф.Кушакевича – відкрито в 1895 р. на кошти фабриканта, золотопромисловця і мецената Андрія Федоровича Кушакевича та при дієвій і фінансовій участі його небожа, тодішнього Ніжинського міського голови, Павла Федоровича Кушакевича. Готувало слюсарів, столярів, ливарників і машиністів сільськогосподарських машин. Знаходилось на початку колишньої Київської дороги, біля Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. (зараз вул. Шевченка, біля пл. Леніна). В приміщенні училища в 1920-х роках знаходився місцьком, куди І.Г.Турцевич ходив у власних справах. Після кількох реорганізацій училище функціонує донині як Ніжинський агротехнічний інститут Національного Аграрного Університету (з 1999 р.).
 35. Миколаївський (з 1917 р. – ім. Т.Г.Шевченка) Сад (парк) закладено в 1894 р. на честь тодішнього спадкоємця російського престолу цесаревича Миколи Олександровича на місці давнього Нижнього ярмаркового майдану біля Горбу – історичного району міста XVI – I половини XVII ст., що в II половині XVII ст. увійшов до Старого міста) (на той час – Богдано-Хмельницької площі), яка знаходилася на початку колишньої Київської дороги, біля Київської Брами Ніжинського замку XVII –середини XVIII ст. відразу за будинком Ніжинського ремісного училища А.Ф.Кушакевича (зараз вул. Шевченка, біля пл. Леніна).
 36. Див. коментар №19.
 37. Кирилов А.М. (1876-?) – викладач НІФІ (ННПІ, НІНО, НДПІ) з 1910 р.; в 1934 р. зазнав репресій.
 38. Швидше за все – «Майборода». Особу не з'ясовано. Як і особу Тхоржевського. Швидше за все, знайомі або сусіди професора.
 39. Квартирант І.Г.Турцевича.
 40. Бережков М.М.(1850-1932) – російський історик; професор НІФІ (ННПІ, НІНО) з 1882 р.; колега І.Г.Турцевича по ННДК і один із його найбільших приятелів. М.М.Бережков вийшов на академічну пенсію одночасно з І.Г.Турцевичем у 1926 р. і квартирував неподалік.
 41. Гоголівська (нині – вул. Гоголя) – центральна і одна з найдавніших вулиць міста, до 1881 р. – Мостова, ще раніше – частина Московської дороги; починається від колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. (сучасна пл. Леніна), де з'єднувалася Московська та Київська дорога; названа на честь найвідомішого з випускників вищого навчального закладу в

- Ніжині – М.В.Гоголя, одночасно з закладенням однойменного скверу та відкриттям у цьому сквері першого в Україні погруддя визначному українському та російському письменнику.
42. Вірогідно з родини Добіаша А.В. (1847-1911) – доктора класичної словесності, професора НІФІ з 1878 р.
 43. Див примітку №19.
 44. Резанов В.І. (1867-1936) – учений-літературознавець, організатор науки та громадській діяч; співробітник ВУАН з 1920 р.; член-кореспондент РАН (згодом АН СРСР) з 1923 р.; викладач (з 1907 р. – професор) НІФІ, ННПІ, НІНО, НІСВ, НІП, НДПІ з 1907 р.; в 1922-1930 рр. був керівником секції російської й української мови та літератури (з 1924 р. – секції історії російської та загальної літератури) ННДК, з 1923 р. – також керівником кафедри загалом.
 45. Грузинський О.С. (1881-193?) – український літературо- та мовознавець; співробітник ВУАН з 1922 р.; професор НІФІ, ННПІ, НІНО з 1913 р.; дійсний член ННДК протягом усього час її існування. У 1925 р. переїхав працювати до Харкова; зазнав переслідувань через перебування в окупованому німецькими військами, після війни працював у Києві.
 46. Мається на увазі резерв Червоної Армії, перекинтий із Поволжя для зупинення наступу Добровольчої Армії генерала А.І.Денікіна в напрямку Ніжина в серпні 1919 р. Полк розташувався табором на Інститутській площі (до 1921 р. мала також назву площа Безбородька), що прямо перед будинком професора. На цій площі, з огляду її розмірів та не торгового призначення, а також близькістю до будинку інституту, де зазвичай розміщувалися командування; розташовувалися військові кожної з армій, що на той час захоплювала Ніжин. Незалежно від політичного забарвлення, солдати «грішили» на реквізиції майна місцевих жителів, в першу чергу, тих, хто жив на площі та поблизу. І.Г.Турцевича було пограбовано невідомими в червні 1918 р., а потім солдатами Добровольчої Армії, під час їх відступу в листопаді 1919 р.
 47. Судячи зі свідчення знайомого І.Г.Турцевича, що висловлені далі в щоденнику, – один із офіцерів, що приймали участь у боях на чернігівському напрямку в серпні 1919 р. Швидше за все, на боці Червоної Армії.
 48. Вірогідно частина якоїсь назви від count (двір).
 49. Квартирантка І.Г.Турцевича. Стосунки професора з нею були досить напружені. В 1924 р. він спромігся її виселити зі свого будинку лише через суд. Очевидно зневажливо називаючи її «фрау Руд» І.Г.Турцевич намагався підкреслити якісь риси її характеру чи зовнішності.
 50. Квартирант професора, що жив певний час у флігелі біля його будинку та працював в НІФІ теслею. Один із не багатьох квартирнаймачів, з котрими І.Г.Турцевич підтримував добрі стосунки. Особливо після переселення від професора.
 51. Мається на увазі залізничний вокзал, що розташований за 5 км від сучасного центру міста на тодішній південній окраїні Ніжина.
 52. Від початку навчання в Санкт-Петербурзі, потім у Ніжині і до часу своєї смерті І.Г.Турцевич постійно листувався зі своїми рідними, що гарно відображено в епістолярній частині його особового фонду у ВДАЧОН. Серед листів від родичів чимало листів від сестри Хіонії Хлебцевич та її доньки Віри з Мозиря.
 53. Особу не з'ясовано, за винятком того, що вона була вчителькою з с. Івангород, як вказує сам професор. Івангород – населений пункт за 42 км від Ніжина неподалік від м. Ічні.
 54. Професор вказує на покражу родини на власному городі. Через постійні дрібні крадіжки, здебільше дітьми, І.Г.Турцевич постійно конфліктував із сусідами. В умовах безладу громадянської війни побутові крадіжки стали звичним і повсякденним явищем.
 55. Магерська вулиця (або Широка Магерська, Широкомагерська) проходила неподалік від оселі професора; з'єднувала собою Московську дорогу та Кручу (один із історичних районів міста на правому березі р. Остер). Див. також примітку №60.
 56. Сусід І.Г.Турцевича.
 57. Радість із приводу повернення в користування професором одного з приміщень власної оселі можна зрозуміти, зваживши, що радянською владою частину цих приміщень було передано для «тимчасового» проживання осіб пролетарського походження, багато з котрих вперто не бажали ані платити за проживання, ані виселятися, навіть після закінчення терміну квартирнаймання. Самому ж ученому було залишено дві кімнати та кухню. І він безрезультатно протягом наступних 20 років намагався повернути собі бодай одну кімнату у власному ж будинку.

58. Круча – один із історичних районів міста на правому березі р. Остер; аграрне передмістя на Північ від Обідовщини (урочища, на території якого розташовано будівлі вищого навчального закладу в Ніжині), що кінця XVIII ст. ввійшло до території міста.
59. Див. коментар №59.
60. І.Г.Турцевич страждав на катар легень з кінця XIX ст.
61. Можливо з родини П.О.Заболоцького (1877-1918) – викладача НІФІ з 1900 р., з 1912 р. – директора Ніжинської чоловічої гімназії.
62. І.Г.Турцевич наприкінці 1910-х – в першій половині 1920-х років досліджував історію масових (громадських) видовищ в елліністичному Римі за «Апологією мимів» римського автора II ст. н.е. Харікія.
63. Миколаївський собор (1658-1663) розташований на центральній торговій площі міста, що розташовувалась поруч із Ніжинським замком XVII – середини XVIII ст. на території Старого Міста (сучасний Старий Ринок, сквер ім. М.В.Гоголя, пл. Марії Заньковецької та вул. Подвойського). З його побудовою від єдиної торгової площі виокремилася її західна частина, яка отримала назву Соборна (перетворена на паркову зону частково наприкінці XIX ст., остаточно – після II Світової війни). Східна частина – власне Торгова площа – зберігала статус торгово-економічного й адміністративного центру міста до 1926 р., коли до будинку готелю Ніжинського чоловічого Благовіщенського монастиря (на розі Гоголівської та Київської вулиць) було перенесено окружний виконком. Адміністративний центр, відтак, змістився до новоствореної пл. Франка (на місці колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. (нині – пл. Леніна)).
64. Бородавкіна (Бородавчина) вул. (нині – Таращанська) починалася від Магерської (Великої Магерської) вул. неподалік від оселі професора.
65. Один із ніжинських підприємців початку XX ст., що належав до досить сильної у Ніжині єврейської общини.
66. Див. коментар №1.
67. Вересоч – населений пункт за 44 км від Ніжина на шляху до Чернігова.
68. Веркіївка (з 1945 р. – Вертіївка) – населений пункт за 10 км від Ніжина на шляху до Чернігова.
69. Вірогідніше, Доброніцький І.М. – гарний знайомий І.Г.Турцевича; його колега по НІФІ.
70. Зацікавленість І.Г.Турцевича до подій на Північному фронті Добровольчої Армії генерала А.І.Денікіна пояснюється тим, що у Вороніжі проживав до 1921 р. (у 1921-1923 рр. він проживав у Ніжині) молодший брат ніжинського професора Осип Григорович, вчитель і художник, із котрим ніжинський професор підтримував тісні стосунки, на відміну від старшого брата Олександра Григоровича, котрий вчителював на Київщині (вірогідно в Чернобилі).
71. Магерки – один із історичних районів Ніжина на правому березі р. Остер, ліворуч від Московської дороги та на Північ від Нового міста; відомий як ремісниче передмістя з XVI ст.
72. Синяки (з 1939 р. – Григоро-Іванівка) – населений пункт за 6 км від Ніжина на шляху до Києва.
73. У Ніжині традиційно чисельною була єврейська громада, що бере свій початок з XVII ст. І.Г.Турцевич згадує про початок у 1919 р. новорічних свят за єврейським календарем, небезпідставно побоюючись можливих єврейських погромів з боку солдат Добровольчої Армії.
74. Введенський жіночий монастир у Ніжині був заснований у сер. XVIII ст. (за іншими відомостями – в XIV ст.) і діяв до початку 1920 років. Знаходиться неподалік від колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст., на території купецького кварталу (на місці колишнього фортштату XVIII ст.). Зараз знову діючий.
75. Приятель І.Г.Турцевича, до 1917 р. працював у Ніжинському відділенні казначейства, на початку 1920-х – касиром у НІФІ, ННПІ.
76. Див. коментар №67.
77. Вірогідно, син П.В.Тихомирова (див. коментар №31).
78. Можливо – білорусизм. Маєтьсь на увазі місяць-молодик.
79. Овдіївка – один із історичних районів міста на лівому березі р. Остер на Захід від колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. Знаходилася за купецьким кварталом (на місці колишнього фортштату XVIII ст.).
80. Див. коментар №4.
81. Вірогідно, цього дня у І.Г.Турцевича було загострення хронічної хвороби легень.
82. Можливо І.Г.Турцевич мав на увазі І.А.Сребницького (1850-1903) – викладача історії та географії

- НІФІ та в Ніжинській жіночій гімназії П.І.Кушкевич із 1872 р.
83. Див. коментар №65.
 84. Обжарівщина – один із історичних районів Ніжина на лівому березі р. Остер ліворуч від Київської дороги і на Південь від Бабичівки (іншого історичного району міста, котрий розташовувався південніше від купецького кварталу (на місці колишнього фортштату XVIII ст.)) на південній околиці міста. Більшу частину Обжарівщини займав комбінований поховальний комплекс: змішане православне й лютеранське Іоанно-Милостиве (або Богословське) кладовище (на місці більш ранішого Воскресенського православного козацького кладовища) та Католицьке кладовище.
 85. Про поїздку І.Г.Турцевича до Чернігова наприкінці літа чи восени 1919 р. достеменною інформації не має.
 86. Див. коментар №1.
 87. Швидше за все, мова йде про Максимкова. Див. коментар №4.
 88. Очевидно, справа стосувалася проблем професора зі своїми квартирантами.
 89. Бондаренко А.С. – одна з квартиранток І.Г.Турцевича, що жила в його будинку найдовше – з 1921 по 1936 р. (з перервами); їх відносини то розхолоджувалися, то пом'якшувалися. Своїми діями квартирантка в 1923 р. спонукала полишити квартиру професора його молодшого брата Осипа, а впродовж останніх двох років квартирування намагалася оформити фіктивний шлюб з Іваном Григоровичем, щоб заволодіти професорським будинком.
 90. Іван Григорович свого часу навчався в Мозирській чоловічій прогімназії; згодом майже щорічно навідувався до рідних місць – на шляху через Мозир; зокрема, в його особовій справі є кілька документів щодо поїздок І.Г.Турцевича до знайомих на полювання саме в мозирських краях.
 91. Вулиця Гімназійна (нині – Дзержинського) починалася з Інститутської площі, як і вулиця Чернігівська (про неї згадується далі); на розі цього роз'їзду знаходилася садиба І.Г.Турцевича. «Подрайонним надзирателем» за аналогією до дореволюційних понять Іван Григорович називає новоутворення радянської доби – голову вуличного комітету (вуличкома).
 92. Мрин – населений пункт за 20 км на Північний-Захід від Ніжина. В 1922-1933 роках у Мрині працював технікум механізації сільського господарства, де знайомий І.Г.Турцевича або отримав посаду, або навчався.
 93. Див. Коментар №22.
 94. Можливо, засідання було навмисне призначено на Різдво, з антирелігійних міркувань. Щоправда, воно й випало на середу – день кафедральних засідань. В усякому разі з огляду на збіг із релігійним святком за тогочасного політичного режиму ніхто переносити засідання не наважився б. Цілком можливо, що через це І.Г.Турцевич збився у датах, «перескочивши» через день. Але вже за чотири дні виправився – з 12.01.1925 р. датування щоденника знову правильне.
 95. Ймовірно, колишні квартиранти І.Г.Турцевича.
 96. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови, відкрита в лютому 1922 р. і ліквідована восени 1930 р. У її складі було кілька секцій, дійсним членом однієї з них – античної культури – І.Г.Турцевич був у 1922-1926 роках. Протягом останнього року також обіймав посаду керівника цієї секції.
 97. Наукова доповідь О.С.Грузинського «Щоденник Шевченка як нове джерело до історії його життя, світогляду та літературної творчості», виголошена ним на спільних засіданнях ННДК 31.12.1924 р. та 07.01.1925 р.
 98. Благовіщенський чоловічий монастир у Ніжині було засновано на початку XVIII ст. клопотаннями і на кошти митрополита, місцєблустителя російського Патріаршого Престолу Стефана Яворського. В 1920-х роках службу в головному монастирському храмі – Благовіщенському соборі – відправляли представники автокефальної української церкви.
 99. Крім викладання римської словесності, що передбачала обізнаність з давньоримськими авторами, І.Г.Турцевич вивчав творчість Овідія професійно.
 100. Див. коментар №94.
 101. Штеппа К.Т. (1896-1958) – український вчений-античник, суспільник, організатор науки, політичний діяч; випускник НІФІ, один із аспірантів ННДК, учень і послідовник, а згодом – колега і близький друг І.Г.Турцевича. Єдиний, провінційний учений, хто в довоєнний час в УСРР отримав ступінь доктор історії культури. В 1930-х роках, після ідеологічних переслідувань в Ніжинському інституті виїхав до Києва. Був репресований. Під час окупації Києва нацистами співробітничав з окупаційною

- владою, намагався налагодити наукове життя в Києві. З наступом Радянської Армії емігрував до Німеччини, а потім до США. В еміграції продовжував наукові студії, в т.ч. й українознавчі.
102. На той час губернії вже ліквідували, замість губерній і повітів було утворено округи, які в 1930 р. змінила сучасна схема «область-район». І.Г.Турцевич за звичкою «губернським судом» називає вищу за окружний суд апеляційну інстанцію в Чернігові.
103. Див. коментар №91. Ймовірно, так професор називає дільничного міліціонера.
104. Представниця ніжинського дворянського роду. Чоловік О.А.Гржимайло служив у Ніжинському окружному суді, був – як і І.Г.Турцевич – гласним міської думи, можливо його сім'я товаришувала з Іваном Григоровичем.
105. Вчений все ще не полишав спроб добитися скасування принизливих й непомірних щодо його прибутків податків.
106. Старший брат Олександр Григорович Турцевич вчителював або на Північній Київщині (в Чорнобилі), або в Мозирі, на відміну від молодшого Осипа, його стосунки з Іваном Григоровичем не були дуже тісними.
107. Див. Коментар №34.
108. Мається на увазі якась постанова місцевої влади про встановлення вуличного освітлення за рахунок жителів. Виключно радянське нововведення – в дореволюційний час це робилося виключно за рахунок міського бюджету.
109. Покровська О.К. – дружина колеги по НІФІ та ННДК О.І.Покровського (1868-1928), вченого-античника, співробітника кілької академічних установ; смерть перешкодила закінченню процедури обрання його на академіка ВУАН. У 1918 р. Олексій Іванович із сім'єю перебрався до Києва, але вже за чотири роки повернувся до Ніжина, де отримав роботу в НІНО та ННДК.
110. Див. коментар №37. Швидше за все хтось із його родини.
111. Предмет подібного емоційної сентенції не встановлений. Можливо, І.Г.Турцевич дізнався про смерть молодшого брата Осипа або старшого Олександра.
112. Борг І.Г.Турцевича за накладеними радянською владою податкам.
113. Завідуючим секцією спільне зібрання ННДК обрало І.Г.Турцевича 31.12.1914 р., 17.01.1925 р. на цій посаді його затвердив Науковий комітет НКО УСРР.
114. Рідне село І.Г.Турцевича в Речицькому повіті Мінської губернії.
115. Див. коментар №91.
116. Наукову доповідь І.Г.Турцевича «Русский перевод «Апологии мимов» Харикия» розглядали впродовж двох засідань ННДК 28.01. та 04.02. 1925 р., потім упродовж наступних двох засідань (18 та 25.02.1925 р.) розглядали нову доповідь професора «Остання глава з історії грецької драми».
117. Див коментар №19.
118. Бутко Г.Д. (1889-?) – випускник НІНО й аспірант ННДК, займався педологічними проблемами та питаннями соціального виховання; в 1924-1927 роках був інструктором соціального виховання Ніжинського окружного відділу народної освіти, потім отримав посаду директор Тульчинського педтехнікуму, в 1929-1930 роках викладав у Кам'янець-Подільському ІНО. З 1930 р. його сліди губляться на Північному Кавказі.
119. Див. коментар №89.
120. Не зрозуміло якого саме – чи по відселенню квартирантів, чи по перегляду боргів професора зі сплати податків.
121. Котрого з них не з'ясовано, швидше за все – молодшого Осипа. Див. коментар №111.
122. Чергове пограбування професора. В 1918 та 1919 р. І.Г.Турцевича було пограбовано найбільш відчутно, злодії (в 1919 р. це були солдати Добровольчої Армії А.І.Денікіна під час їх відступу з Ніжина) винесли практично всі більш-менш цінні речі. Надалі побутові пограбування були для Івана Григоровича досить «звичним» явищем.
123. Див. коментар №118.
124. Особу не встановлено. І.Г.Турцевич подає написання прізвища Барило за побутовою традицією найменування жінок.
125. Павловський І.Я. (1885-1974) – український літературознавець, випускник НІНО й аспірант ННДК, викладав у Ніжинському інституті на початку 1930-х років, був звинувачений у буржуазному націоналізмі й висланий у Казахстан; наприкінці життя повернувся до Ніжина.
126. Ймовірно мова йде про когось з ніжинських знайомих І.Г.Турцевича.

127. Про якісь «претензії» до літнього професора, що виявляв цілковиту лояльність до нового режиму, з боку невсипуших радянських органів відомостей поки не знайдено, проте, цілком можливо, тут мається на увазі розмова з представником ГПУ. Предметом розмови могли слугувати знайомі І.Г.Турцевича з-поміж представників ніжинського духовенства – саме в цей час місцеве відділення ГПУ в розпал антирелігійної кампанії виявила серед священників «запеклих антирадянщиків», арешту зазнали І.Томашівський, Є.Чехівський, Л.Нежинцев, І.Цуманов. (останнього було вислано до Курська).
128. Відділ комунального господарства при тодішньому окружному виконкомові (комунгосп).
129. Куїс М.Г. (1890-1938) – радянський політичний функціонер, у 1924-1930 роках був директором НІНО, потім ректором Дніпропетровського ІНО (з 1932 р. – університету), за звинуваченнями ідеологічних перекрученнях звільнений, репресований і розстріляний. Час його керування Ніжинським інститутом позначився з одного боку стабілізацією роботи навчального закладу, розвитком нових напрямів роботи, зокрема переходом у 1925 р. – першим в УСРР – всього інституту на Дальтон-план (лабораторно-бригадний метод), зміцненням матеріальної бази; а з іншого – кількома ідеологічними чистками, вульгаризацією викладання, «закручуванням гайок» у суспільних питаннях.
130. Ймовірно, мова про перенесене засідання ННДК, де І.Г.Турцевич мав виголосити нову наукову доповідь. Див. коментар №118.
131. Див. коментар №111.

Олександр Самойленко (Ніжин)

О.А.ДОБІАШ-РОЖДЕСТВЕНСЬКА – ВИДАТНИЙ МЕДИЄВИСТ, КУЛЬТУРОЛОГ І ПАЛЕОГРАФ-ЛАТИНІСТ

З історією Ніжина пов'язані імена багатьох видатних діячів вітчизняної науки, які безпосередньо не мали відношення до Ніжинської вищої школи, серед них, Г.Кониський, М.Бантиш-Каменський, О.Лазаревський, Ф.Вовк, В.Щербаківський, В.Різниченко, М.Нечкіна та ін. Гідне місце в цьому переліку займає Ольга Антонівна Добіаш-Рождественська, яка віддала служінню історичній науці понад 35 років. Ім'я вченої досить відоме широкому колу науковців, особливо гуманітарного спрямування, але, на жаль, в Ніжині, де вона провела двадцять років свого життя, про її зв'язок із містом знає лише дуже обмежена кількість дослідників. Про це

яскраво свідчить той факт, що в жодному з довідників, що з'явилися в останні десятиліття, що стосуються Ніжинщини чи Чернігівщини про науковця не має жодної згадки.

Народилася Ольга Антонівна в 1874 році у Харкові в чеській родині вчителя грецької мови Антона В'ячеславовича Добіаша, а вже у липні 1875 року переїхала

разом із батьками до Ніжина. З цим освітнім центром Лівобережної України й пов'язані її дитячі та юнацькі роки, тут майбутній учений здобула свою першу освіту, тут сформувалися у неї наукові смаки і вподобання, які пронесла вона через усе життя. Без перебільшення, творча атмосфера в родині, знайомство з дитячих років з відомими вченими, що працювали в Історико-філологічному інституті князя Безбородька, особиста обдарованість – досить рано визначили вибір майбутньої професії.

Батько О.А.Добіаш-Рождественської, Антон В'ячеславович Добіаш народився в 1847 році у містечку Хотусине в Чехії в римокатолицькій родині шевця Венцеслава Добіаша і його дружини Марії (до заміжжя – Кроупилової). Закінчивши Празький університет у галузі філологічних і філософських дисциплін, у 1869 р. був призначений викладачем філології в Оломуцьку гімназію в Моравії, але вже через рік, в травні 1870 року, переїжджає до Росії в якості слов'янського стипендіата. Прослухавши річний курс історико-філологічних дисциплін в Петербурзькому університеті й успішно склавши випускний іспит, Антон Добіаш у червні 1871 року був призначений вчителем грецької мови до 1-ї Харківської гімназії, а в листопаді 1874 року став інспектором цього ж навчального закладу. З відкриттям у 1875 р. Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині його перший директор М.О.Лавровський запропонував йому посаду наставника студентів, а потім і викладача грецької мови. Переїхавши до Ніжина, Антон В'ячеславович не збирався зупинятися на досягнутому, тому досить швидко підготував і захистив в Петербурзькому університеті магістерську дисертацію «Синтаксис Аполлонія Дискова» (1883). У лютому 1884 року А.Добіаша призначають ординарним професором по кафедрі грецької словесності і з цього часу до своєї відставки в 1902 р. він стає однією з найавторитетніших особистостей вузу. Він був членом правління Інституту, з 1882 по 1899 рік незмінно виконував обов'язки його інспектора, входив до складу бібліотечної комісії, протягом кількох років виконував обов'язки директора Інституту і гімназії при ньому, в 1898 році в Юр'ївському університеті захистив докторську дисертацію «Симасіологія частин мови і їх форм на ґрунті грецької мови», а в 1900 р. очолив новостворену археологічну комісію в Ніжині [1].

Приклад батька надихав Олю до занять, стимулював її прагнення до знань. У 1881-1890 роках О.Добіаш навчалась в жіночій гімназії Пелагеї Іванівни Кушакевич у Ніжині, ставши кращою ученицею в класі. Гімназія П.І.Кушакевич – це своєрідний приватний навчальний заклад, навчання в якому здійснювалось ступенево: 1-й клас – підготовчий, 7 наступних класів – основні, 9-й клас, останній – педагогічний. Гімназистки вивчали основні дисципліни, до яких належали закон Божий, російська мова, математика, фізика, історія, географія, природничі науки, рукоділля та співи. До неосновних належали іноземні мови. Особливість навчання полягала в тому, що дівчата, за винятком закону Божого, вивчали предмети в меншому обсязі, ніж випускники чоловічих гімназій. Серед викладачів гімназії було чимало талановитих людей, обдарованих педагогів: Жозефіна Григорівна Божовська, яка була начальницею гімназії протягом 33 років і зуміла розширити програму, ввести додаткові дисципліни, створити високопрофесійний педагогічний склад; Ганна Федорівна Крестинська, вчителька арифметики, яка працювала з 1879 по 1907 р.;

Болеслав Ксаверович Римша та ін. [2]. В педагогічному класі Ольга Антонівна посилено займалась вивченням історії та географії, а після закінчення із золотою медаллю гімназії в 1890 р., протягом чотирьох років займалась грецькою і латинською мовою, слов'янською і російською історією вдома. «Живя в семье, в которой отец убежденно занимался наукой, в обществе профессоров, близко к такому серьезному умственному центру, как Киев, Ольга Андреевна могла легко загореться научной страстью и самостоятельно начать изучать родную русскую культуру в развитии ее истории, литературы, художественной народной поэзии, верований и т.д. В этом смысле О.А. явилась в высшую школу с глубоко и плодотворно пройденным детством и юностью, со знаниями, начитанностью (редкою) и высокими потребностями двигаться вперед. Это была не только широко проснувшаяся к познанию и творчеству редкая индивидуальность, но и уже приобретающая духовный закал, высоко способная к самостоятельному, просвещающему себя и других делу», – згадував з часом її улюблений вчитель І.М.Гревс [3].

Такою у 1895 році Ольга Добіаш прийшла до петербурзьких Вищих жіночих курсів, де остаточно визначилось коло її наукових інтересів. Початково О.Добіаш вирішила зосередитись на вивченні й студіюванні російській історії і на першому курсі слухала давню російську общину та родовий побут у відомих петербурзьких професорів С.М.Середоніна та С.Ф.Платонова, але вже на другому курсі вона захопилась середньовічною західноєвропейською історією, яку викладав талановитий російський вчений Іван Михайлович Гревс. Група слухачів, що увійшли до семінарія професора І.Гревса, трималась кілька років. Теми семінарія були різноманітними: римський колонат, варварська Європа в зображенні римських письменників, її історіографія та законодавство, зародження і розквіт феодалізму, міські комуні, духовна культура середньовіччя. Саме на цьому семінарії у Ольги Антонівни зародилась ідея розробити тему «Основи Паризького університету», яка планувалась як майбутня проблематика магістерської дисертації. На жаль, завершити т.зв. Бестужівські курси вчасно О.А.Добіаш не вдалося. У 1899 р. її було відраховано з курсів без права викладання в державних закладах освіти за керівництво студентським страйком. Протягом наступних трьох років Ользі Антонівні довелося жити за рахунок приватних уроків, але повернувшись до курсів у 1904 році, вона не лише блискуче завершила навчання, але й залишилась при них викладачем, розпочавши свою педагогічну діяльність. Одночасно молодий педагог проводила велику роботу в якості члена бюро нелегального Всеросійського вчительського союзу.

У 1908 р. Ольга Антонівна отримала тривале закордонне відрядження до Франції, де пройшла блискучу школу (Ш.Ланглуа, Г.Моно, А.Люшер, Ф.Лот) в провідних навчальних закладах (Сорбоні, Школі Хартій), вивчаючи історію середніх віків та допоміжні історичні дисципліни. В 1911 році в Парижі побачила світ її праця, присвячена діяльності паризької парафії XIII ст., за яку О.А.Добіаш-Рождественській (у січні 1908 р. вона уклала шлюб з видатним фізиком, майбутнім академіком АН СРСР Дмитром Сергійовичем Рождественським (1876-1940)) було присвоєно ступінь доктора Паризького університету. Проте, радість від успіху була засмучена звісткою про смерть батька – Антона В'ячеславовича Добіаша.

У цьому ж році молода вчена повертається в Петербург на Вищі жіночі курси, де розпочала підготовку до магістерських випробувань. У 1915 р. Ольга Антонівна захистила магістерську дисертацію «Церковне суспільство Франції» і отримала звання магістра всесвітньої історії, ставши першою жінкою в Російській імперії, яка вшанована магістерським званням. Подальше наукове просування стало ще більш стрімким. У 1916 році вона – професор Вищих жіночих курсів, а 1918 р., після захисту докторської дисертації «Культ Св.Михайла в романському середньовіччі» – професор Петербурзького університету. Ольга Антонівна перетворилась на фахівця вищого гатунку, ставши в один ряд із блискучою плеядою українських і російських істориків першої третини ХХ ст. В цей час до вченої приходять і міжнародне визнання, її праці почали видаватись за кордоном.

О.А.Добіаш-Рождественська першою в Російській імперії (1914 р.) розробила і почала читати курс західної палеографії, а після повернення із закордонного відрадження в 1921 р. створила в Петроградському університеті кабінет допоміжних історичних дисциплін, який забезпечував можливість набути студентам практичних і теоретичних знань і вмінь. В 1923 р. Ольга Антонівна підготувала і видала перший посібник із латинської палеографії російською мовою, після чого вийшла в світ ціла низка праць вченої з теоретичної палеографії, які висунули їх автора в перші ряди світової науки [4].

У 1922 році професор очолила роботу з вивчення і видання безцінних середньовічних документів, що зберігались в Державній Публічній бібліотеці Ленінграду і вийшли в серії «Средневековье в рукописях Публичной библиотеки», за її редакцією. Ольга Антонівна не лише залишила про себе пам'ять як визначний палеограф, але й як засновник школи радянських палеографів. Як згадувала одна з численних учениць вченої, доктор історичних наук, професор Олена Чеславівна Скржинська: «Палеография и дипломатика являлись специальными научными курсами Ольги Антоновны. Я до сих пор помню, как ясно и убедительно было внушено ею, что палеография есть, в сущности, ключ к историческому первоисточнику и без нее историк всегда останется на повороте у посредствующего исследователя, а перед подлинным материалом средневековых книг и документов и совершенно бессильным» [5].

Не менш помітним був внесок О.А.Добіаш-Рождественської в розробку і дослідження проблем медієвістики. Її праці з історії Західної Європи в середні віки, хрестових походів, паломництва вирізняються літературним блиском, їх мова напрочуд яскрава та насичена фарбами і відтворює зриму картину історичного минулого. На думку більшості дослідників, вона була однією з найвишуканіших і досконалих істориків-художників в російській культурі [6]. Взагалі, в науковій творчості вченої своєрідно поєднувались традиції російської і французької наукових шкіл, що помітно відбилось саме в працях з медієвістики: «Западная Европа в средние века» (1920), «История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии» (1923), «История Корбийской мастерской письма» (1934), «Культура западноевропейского средневековья» (1987). Великий інтерес дослідниці викликали і проблеми, пов'язані з історією хрестових походів, яким вона присвятила низку статей і три науково-популярні книги, які були високо оцінені широкими колами громадськості: «Эпоха Крестовых походов. Запад в крестоносном движении» (1918),

«Западные паломничества в средние века» (1924), «Крестом и мечом. Приключения Ричарда I Львиное Серце» (1925). Критикам імпонувало те, що О.А.Добіаш-Рождественська намагалась вникнути в психологію хрестоносців, оцінити всі мотиви і рушійні сили, відокремити історію від легенди і розглянути їх вчинки і безчинства з урахуванням їх культурних наслідків для історії Європи [7].

Хочеться відзначити те, що Ольга Антонівна зуміла поєднати в собі риси обдарованого, вдумливого науковця-дослідника з талантом вчителя і педагогічною майстерністю лектора: «... в отношении к студентам, а потом даже и не студентам она выступала педагогом в полном значении этого слова. Можно утверждать, что лица, учившиеся у нее, имели возможность пройти и приобрести *школу*. С самой тщательной последовательностью О.А. готовила медиэвистов, обучала их всем конкретным, казалось бы, мелочам работы историка средних веков; ... она не только называла и демонстрировала самые разнообразные и необходимые справочники, словари, издания источников, как старые, так и новые, но и практически обучала пользоваться ими» [8]. Не дивно, що серед її учнів чимало відомих радянських істориків, серед них: А.Д. і В.С.Люблинські, В.В.Бахтін, Г.А.Штерн, В.І.Холмогоров, Б.Я.Рамм, О.В.Бернадська, А.В.Банк, О.С.Бартенев, О.Ч.Скржинська, С.М.Пумпянский та багато ін.

Наприкінці 1920-х років, як відзначають дослідники, вчений наблизилась до марксистського трактування проблем історії [9]. Це в певній мірі сприяло обранню О.А.Добіаш-Рождественської у 1929 році членом-кореспондентом Академії наук СРСР. Ще десять років після цього служила Ольга Антонівна історичній науці, поки, 30 серпня 1939 року, за день до початку Другої світової війни, перестало битись її полум'яне серце.

Життя Ольги Антонівни Добіаш-Рождественської, її зарядженість до науки, її працьовитість і старанність довгі роки служили прикладом не для одного покоління жінок-вчених. «Она была подлинным учителем науки – ей было что показать, чему научить, что оставить после себя» – такою вона залишилась у пам'яті нащадків [10].

ПОСИЛАННЯ

1. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитаники. – Нежин, 1900. – С. 24-25.
2. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч. 3. Освіта та наука. – Ніжин, 1996. – С. 28-30.
3. Гревс И.М. О.А.Добиаш-Рождественская в годы учения (Воспоминания учителя) // Добиаш-Рождественская О.А. Культура европейского средневековья. Научное наследие. – М., 1987. – С. 290-292.
4. Рутенбург В.И. Выдающийся медиэвист и палеограф // Добиаш-Рождественская О.А. Культура европейского средневековья. Научное наследие. – М., 1987. – С. 5.
5. Скржинская Е.Ч. О.А.Добиаш-Рождественская как учитель науки // Добиаш-Рождественская О.А. Культура европейского средневековья. Научное наследие. – М., 1987. – С. 298.
6. Добиаш-Рождественская О.А. Крестом и мечом. Приключения Ричарда I Львиное Сердце / Послесл. Б.С.Кагановича. – М., 1991. – С. 109.
7. Там само. – С. 108.
8. Скржинская Е.Ч. Вказана праця. – С. 298.
9. Рутенбург В.И. Вказана праця. – С. 5.
10. Скржинская Е.Ч. Вказана праця. – С. 301.

ТРИЧІ ПЕРШИЙ (до 200-річчя кругосвітньої подорожі видатного мореплавця та географа Юрія Лисянського (1803–1806))

Серед наших співвітчизників знайдеться не так уже й багато відомих мореплавців-дослідників, які увійшли в історію географічних відкриттів. Один із них – допитливий Юрій Федорович Лисянський (роки життя 1773-1837), українець, уродженець Ніжина, британський офіцер та капітан російського флоту.

Ю.Ф.Лисянський не тільки першокласний військовий морський офіцер, який доклав значних зусиль для розвитку російського мореплавства. Він – видатна постать в історії географічних відкриттів та історії колонізації Російської Америки; визнаний дослідник-географ, етнограф, його ім'ям названо більше десяти географічних об'єктів. Він по праву є тричі першим: як російський мореплавець, що обігнув Земну кулю (1803-1806); як капітан, який встановив на той час

світовий рекорд, подолавши за 140 днів без заходу у порти шлях від Китаю до Англії; як географ, який першим із європейців побачив і описав невідомі землі, зокрема, невеликий острів, який до цього часу носить його ім'я.

Діяльність Ю.Лисянського сприяла формуванню правильних уявлень про поверхню нашої планети, розширенню географічного світогляду взагалі. Книжка, яку він написав про навколосвітню подорож – це захоплюючі нотатки географа-дослідника про природу далеких країн, про народи, які їх заселяють.

Ю.Лисянський не тільки відкрив та майстерно описав невідомі землі, склав повноцінні карти; його заслуга також в уточненні місцеположення окремих географічних об'єктів, «закритті» деяких міфічних островів, які вважались існуючими насправді. Таким чином, Ю.Лисянський – один із небагатьох, кому випала доля брати участь у формуванні реальної географічної картини сучасного світу.

Про першу навколосвітню (російську) подорож 1803-1806 років написано дуже і, навіть, дуже багато – зібрати всі матеріали (хоча б друковані) про цю подію просто-таки неможливо. Список публікацій із цієї теми постійно поповнюється – особливі сплески спостерігаються до ювілеїв подорожі, або до пам'ятних дат її керівників – І.Ф.Крузенштерна та Ю.Ф.Лисянського. У самому ж змісті можна помітити дві особливості: в російськомовних публікаціях (які значно переважають) роль Ю.Ф.Лисянського здебільшого розглядається у зв'язку з відкриттям та уточненням місцеположення деяких об'єктів та як збирача етнографічних колекцій, військового моряка у складі експедиції І.Ф.Крузенштерна (у кращому випадку – «подорожі Крузенштерна і Лисянського»); в українських публікаціях, які тільки-но почали з'являтися, підкреслюється українське походження мореплавця з дуже нечіткими і загальними фразами щодо його подорожі.

Батьківщина Ю.Лисянського – місто Ніжин, у якому нині проживає 76 тис.

мешканців, знаходиться за 150 км. на північний схід від Києва, є центром однойменного адміністративного району Чернігівської області.

Місто відоме ще за часів Київської Русі. Можливих причин виникнення поселення саме у цьому місці декілька: наявність річки Остер, що є природним рубежем у плані військовому та зручним природним шляхом сполучення у плані торговельному, у більш широкому масштабі – це південно-східні рубежі Чернігівського князівства (за переказами, на місці стародавніх руїн у середні віки існувала могутня фортеця), до того ж, це природна межа лісу і лісостепу.

У другій половині XVIII ст. Ніжин – значний політичний, промислово-торговельний та культурний центр Лівобережжя. До 1782 р. – полкове місто Ніжинського полку, пізніше (у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою) – повітове місто Чернігівського намісництва. У місті діяло близько десятка ремісничих цехів та цегельних заводів, кілька мануфактур, а також щорічні ярмарки. Ще у 1696 р. відкрито Ніжинську грецьку школу, а у 1762 р. – приватний пансіон для дітей дворян, офіцерів, священиків. Діяло також кілька парафіяльних шкіл. На 1780 р. уже були збудовані три собори та шість церков, декілька монастирів. Незважаючи на перелічені достоїнства, місто було типовим полковим поселенням із незабрукованими вулицями, одноповерховими садибами і провінційною млявістю. Життя вирувало лише під час ярмарків та недільних богослужінь.

На такому історичному тлі в родині Федора Лисянського, протоієрея церкви Іоанна Богослова, і народився майбутній мореплавець. Це сталося в 1773 році. І якщо суспільний стан його батька достеменно відомий [1], то щодо точної дати народження Юрія донині існують значні розбіжності.

Пам'ятник Юрію Федоровичу Лисянському в Ніжині. Скульптор Ю. Годулян. 1973 р.

На надгробку великого мореплавця у Санкт-Петербурзі викарбувані такі дати: 2 квітня 1773 р. – 22 лютого 1837 р., що за новим стилем відповідає 13 квітня 1773 р. – 6 березня 1837 р. Але вже перший біограф, який особисто знав Ю.Лисянського, наводить лише дату смерті – 26 лютого 1837 р. (за старим стилем) [2], яка не збігається із зазначеною вище. Можливо, звідси – загальна плутанина. Найавторитетніші українські видання вказують однакові дати: 13.08.1773 – 6.03.1837 (без посилання на календарний стиль) [3] та 2.(13).08.1773 – 22.2.(6.03.)1837 [4]. Вони повторюють дані першоджерел — відомого біографічного довідника [5], який, у свою чергу, цитує фундаментальне видання «Люди русской науки» [6]. В обох першоджерелах дати 13.08.1773 – 6.03.1837 подані без посилання на календарний стиль. Найбільш узагальнююче краєзнавче дослідження на теренах України оперує

Родовий герб Лисянських

датами: 13 серпня 1773 р. – 26 лютого 1837 р. [7]. У російських довідниках, наприклад, зафіксовані такі дати: 2 лютого 1773 р. – 26 лютого 1837 р. [8], 2 (13) серпня 1773р. – 22 лютого (6 березня) 1837 р. [9] тощо. Найавторитетніший дослідник В.В.Невський указує 2 серпня 1773 р. та 10 березня 1839 р. [10] (переплутано навіть рік!), а автор найбільш повного життєпису Ю.Лисянського наводить лише дату смерті – 26 лютого 1837 р. [11] і т.д., і т.п.!

У перелічених вище датах народження мореплавця найчастіше повторюються початок квітня та початок серпня. Квітневий день народження видається як більш вірогідний, якщо це пов'язувати з церковним календарем і статусом його родини. День Юрія припадає на весняні місяці (6 березня, 30 квітня, 6 травня). Цьому не суперечать обставини подальшого вступу Юрія до Морського шляхетного корпусу. Зарахування до цього закладу здійснювалося у березні 1783 р., отже, серпневий день народження не дуже пасував Юрієві – тоді йому ще не виповнилося б 10 років, а квітнева дата дуже влаштовувала, отож і могла бути приписана. На користь цієї версії свідчить той факт, що біографи, подаючи епізоди з перебування Ю.Лисянського в корпусі, підкреслюють його юний вік.

Штучно заплутаним є питання дворянського походження Ю.Лисянського. У найповнішій краєзнавчій публікації [12] це питання вирішене таким чином: автор єдиного біографічного дослідження Е.Л.Штейнберг вказує, що батько Ю.Лисянського Федір походив із небагатих дворян [13], що зафіксовано в послужному списку Юрія та в інших подібних службових документах, які зберігаються в архівах. Тимчасом як архівні документи стверджують, що Федір Лисянський був священником, отже, за тогочасними законами, його діти нібито не мали права навчатись у привілейованому Морському шляхетному корпусі. З цього, за словами автора публікації, випливає, що «Федору Лисянському було дуже непросто влаштувати дітей до навчання» [14], і якби не протекція земляків (посилання на Е.Л.Штейнберга), Ю.Лисянський не потрапив би до корпусу. Тільки «у 1827 році йому було даровано «Дворянську грамоту» від Санкт-Петербурзької губернії і нагороджено «Гербом роду Лисянських» [15].

Піддаючи аналізу наведені вище міркування, не можна позбутися певних сумнівів щодо недворянського походження священника Федора Лисянського. Адже вступ до Морського шляхетного корпусу суворо регламентувався і супроводжувався поданням офіційно засвідчених документів про дворянське походження тощо. І хто б наважився узяти на себе відповідальність прийняти до корпусу Ю.Лисянського та його брата без таких документів? А впливові земляки, які згадуються в біографіях, лише прискорили справу, бо охочих вступити до елітного закладу було чимало.

Батько Юрія – Федір Герасимович – походив зі старовинного роду, дворянство якому було надане ще до 1685 року, про що свідчить запис у офіційному довіднику: «Лисянские. Предки рода Лисянских в древние и новейшие времена служили Российскому престолу разные дворянские службы и жалованы были за оные чинами и

Сучасний вигляд церкви Іоанна Богослова, де служив батько Ю.Ф.Лисянського

другими почестями Монарших милостей. Все сие доказывается хранящимися в Герольдии копиями с документов, свидетельствующими о происхождении рода Лисянских» (Герб. X, 114) [16]. Про дворянський стан родичів Федора Герасимовича згадується і в офіційних довідниках по Чернігівщині [17].

Відомо, що прадід Юрія – Спіфан – служив осавулом Ніжинського полку і загинув під час військового походу 1712 р. [18]. З часом маєтки представників роду дрібнішали, і майновий стан Федора Герасимовича, нарешті, оцінювався як «позапомісний дворянин». Проте, брати Лисянські були досить відомі в Ніжині: Федір Герасимович, закінчивши духовну семінарію, служив протоієреєм церкви Іоанна Богослова; Дем'ян Герасимович був сотником Ніжинського полку, а в 1782 р. «произведен в бунчуковые товарищи» [19]. За деякими даними у них був ще й брат Іван.

Цілком логічно, що після вступу Юрія та його брата Ананія до Морського шляхетського корпусу їхній батько домігся поновлення дворянства у 1785 р., про що свідчать відповідні архівні документи, а дворянський герб роду Лисянських було затверджено лише в 1828 р. [20]. Якщо вважати, що йдеться про офіційне поновлення, – ця версія найбільше відповідає дійсності, тим більше, що подальший крок – затвердження герба – пов'язаний саме з Юрієм Лисянським, оскільки, згідно з офіційним гербовником 1836 р., на ньому зображено контури острова, який він відкрив.

ПРИМІТКИ

1. Шевченко В. М. Юрій Лисянський – український мореплавець і мандрівник// З історії вітчизняного туризму. Зб. наук. статей. – К., 1997. – С.7-17.
2. А.Л. Юрий Федорович Лисянский // Морской сборник. – 1894. – Т. CCLVIX. – №1. – Неофициальный отдел. – С. 1-24.
3. Франчук В.П. Лисянський Юрій Федорович // Географічна енциклопедія України. В 3-х тт. – К., 1990. – Т.2. – С. 269.
4. Лисянский Юрий Федорович // Украинская Советская энциклопедия в 12 тт. – К., 1981. – Т. 6. – С.108.
5. Моляк Г., Франчук В., Куличенко В. Геологи. Географы. Биографический справочник. – К., 1985. – С. 353.
6. Люди русской науки. Геология. География./ Под ред. И.В.Кузнецова. – М., 1962. – 580 с.
7. Шевченко В. Вказана праця. – С. 8-32.
8. Лубченкова Т. Самые знаменитые путешественники России. – М., 1999. – С. 464.
9. Внуков Н. Великие путешественники: Биографический словарь. – СПб., 2000. – 776 с.
10. Невский В. Первое путешествие росиян вокруг света. – М., 1951. – 272 с.
11. Штейнберг Е. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского, содержащее историю его службы на военном флоте российском, плаваний в Западную и Восточную Индию, Северную Америку и Южную Африку, а так же о знаменитом первом вояже русских моряков вокруг света с 1803 по 1806 год. – М., 1948. – 214 с.
12. Шевченко В. Вказана праця. – С. 8-32.
13. Штейнберг Е. Вказана праця.
14. Шевченко В. Вказана праця. – С.17.
15. Там само. – С.22.
16. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. Сост. Гр. А.Бобринский. Часть II. – СПб., 1890. – С. 360.
17. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. I, – Ч. 1 и 2. – СПб., 1901; Савелов Л. Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию Российского дворянства. – Острогжск, 1897. – С. 162.
18. Фирсов И. Лисянский. – М., 2002. – 385 с.
19. Милорадович Г. Вказана праця. – С. 319.
20. Невский В. Первое путешествие росиян вокруг света. – М., 1951. – 272 с.

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

ЕТНОГРАФІЧНІ ЩОДЕННИКИ ЄВГЕНІЇ СПАСЬКОЇ

(підготовка до друку Тетяни Діденко, передмова Олександра Морозова)

У науковому архіві (фондах) Ніжинського краєзнавчого музею зберігаються унікальні щоденники відомої дослідниці, мистецтвознавця й етнографа **Євгенії Георгіївни Спаської** (1891-1981). Майже все своє довге і складне життя наша землячка присвятила вивченню народного мистецтва України та кочових племен Середньої Азії.

Народилася Є.Г.Спаська 20 грудня 1891 року в місті Ніжині, в родині місцевого священика протоієрея Георгія Спаського*. У 1910 році успішно закінчила міську жіночу гімназію П.І.Кушакевич, і згодом вступила на Вищі жіночі курси в Москві, щоб отримати професію вчительки. З початком Першої світової війни, у вересні 1914 року, майбутня дослідниця вступає до приватної фельдшерсько-акушерської школи лікаря П.А.Бушtedта (в Ніжині) і після шестимісячного навчання стає штатною медичною сестрою в Земському шпиталі для поранених вояків. Згодом, у 1915 році Є.Г.Спаська їде на Південно-Західний фронт у Галичину та Буковину, щоб виконувати обов'язки хірургічної сестри в прифронтових шпиталях.

Перші народознавчі дослідження Є.Г.Спаської пов'язані із закінченням Першої світової війни. Як член Всеросійського земського союзу по наданню допомоги населенню Галичини та Буковини, що постраждало від військових дій, дослідниця активно починає вивчати традиційні народні художні промисли, а після бурхливих революційних подій і закінчення війни бере участь в їх відродженні: організує в селах артлі по виготовленню вишиванок, виробів ткацтва, різьблення по дереву тощо. Результатом копіткої праці Євгенії Георгіївни стала видана у 1919 році в Києві українською мовою монографія під назвою «Народне мистецтво Галичини і Буковини».

Після повернення в Східну Україну, Є.Г.Спаська бере активну участь в роботі Інспекції по відновленню художніх промислів в Україні, зокрема – в Ніжині, стає слухачкою Київського Археологічного Інституту по відділенню етнографії, займається дослідницькою діяльністю під керівництвом професора Д.М.Щербаківського. Незважаючи на складні й нелегкі часи, вона багато подорожує різними регіонами України, залучивши до народознавчих студій молодшого брата Івана, у майбутньому – відомого історика й мистецтвознавця, вченого-нумізмата, багатолітнього працівника лєнінградського Ермітажу. Після утворення у 1925 році в Києві

* У документах часто вживається інша транскрипція імені Георгія Спаського – Юрій (у передреволюційний час за церковними канонами різниці між цими іменами не було), відтак, нерідко зустрічається й ім'я по-батькові його дітей Євгенії й Івана – Юрійовичі.

Сільськогосподарського (етнографічного) музею, Євгенія Георгіївна стає науковим співробітником кустарного відділу цього музею. Дослідниця спеціалізується на вивченні гончарства, народної вишивки, золотарства. У цей час виходять з друку такі відомі праці вченої, як «Кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст.», «Гончарські кахлі Чернігівщини», «Шльонський гончарський круг», «Орнамент Бубнівського посуду (Поділля)» тощо. Є.Г.Спаська веде збиральницьку роботу, упорядковує альбоми малюнків та фотографій з історії вишивки, гончарства та виробництва кахлів, крелевецького ткацтва, традиційного житла тощо. Наша землячка – справжній піонер у вивченні історії ніжинського золотарства. Велику цінність для сучасних дослідників мають її рукописні праці «До історії ніжинського золотарства», «Про ніжинського майстра-годинникаря Городецького» та інші. Коли дослідниця проводила свої дослідження в 1920-х роках й вела вміщені далі народознавчі щоденники в Ніжині ще жили й працювали останні з місцевих золотарів, – отже, Є.Г.Спаська могла на власні очі спостерігати за їх роботою.

Але з початком 1930-х років у суспільному житті Радянської України відбуваються негативні процеси. Згорання «українізації», антиукраїнська істерія та звинувачення національної інтелігенції в «буржуазному націоналізмі» призводить до ліквідації дослідницьких установ та музеїв народознавчого характеру. Чимало провідних науковців зазнали репресій з боку комуністичного режиму. Зазнала поневірянь і Євгенія Георгіївна Спаська. Після арешту опинилась вона на засланні в далекому Казахстані...

Жорстокі переслідування підірвали здоров'я, але не зломали дух вченої-народознавця. Отримавши реабілітацію вже після смерті «батька всіх народів» Й.Сталіна, Є.Г.Спаська стає науковим співробітником Алма-Атинського педінституту ім. Абая, відновлює невтомну дослідницьку роботу. У 1956 році вона друкує в «Наукових записках» цього інституту ґрунтовне дослідження «Медные котлы ранних кочевников Казахстана». Протягом 1960-1970-х років дослідниця продовжує плідні студії не лише з українського народознавства, але й вивчає побут і промисли кочових народів Казахстану та Киргизії, упорядковує особисті щоденники та архіви. В цей час Євгенія Георгіївна активно листується з Ніжинським краєзнавчим музеєм, надсилає свої щоденники, які вона вела під час подорожей по Чернігівщині у 1921-1927 роках, унікальні спогади.

10 січня 1981 року ніжинці на сторінках місцевої газети прочитали трагічну звістку про те, що в місті Алма-Ата на дев'яностому році життя відійшла у вічність наша землячка, видатний вчений-народознавець та мистецтвознавець Євгенія Георгіївна Спаська. Але справжнім пам'ятником дослідниці є частина її особистого архіву, що тепер зберігається в Ніжинському краєзнавчому музеї.

До уваги читачів пропонується частина щоденників Є.Г.Спаської. Ці унікальні документи містять не лише цінні відомості про стан та розвиток народних промислів на Чернігівщині, про місцеві традиції, але й передають загальну атмосферу 1920-х років. До того ж, завдячуючи неабиякому літературному хистові дослідниці, щоденникові записи читаються легко, як окремі нариси, проливаючи світло на багатий духовний світ авторки. Без сумніву, ці матеріали викличуть зацікавленість не лише серед фахівців істориків, краєзнавців та народознавців, але й серед широких кіл читачів. Щоденники Є.Г.Спаської друкуються зі збереженням авторського стилю та мови оригіналу з незначними виправленнями та скороченнями. Це їх перша публікація.

Євгенія Георгіївна Спаська

ДНЕВНИК ПРЕБЫВАНИЯ МОЕГО В НЕЖИНЕ

30/ХІІ-1923 г. В первый день пребывания моего в Нежине отправляюсь посмотреть, что нового на базаре. Нежинская базарная площадь очень велика и

расположена вдоль берега р. Остер на месте былых укреплений, вокруг «Замковой» церкви и тюрьмы. Непосредственно к застроенному лавками и рундуками базару примыкают ярмарочные площади, расположенные между «Соборно-Николаевской» церковью и Успенской, выстроенной на отчислениа с ярмарочных барышей богатыми нежинскими купцами былых времен.

На базарной площади несколько старых (может быть и XVIII века) каменных лавок с большими погребями, но больше небольших рундучков и более новых каменных и деревянных лавок обычного базарного типа – с коновязями, с большими навесами, под которыми и выставляются заманчиво разные товары. За ночь намело такие сугробы, что ни пройти, ни проехать. Может быть из-за этого, несмотря на предпраздничный день и при том базарный (воскресенье, понедельник, среда и пятница), – базар немногочисленный: на «толкучке», где часто бывают интересные вещи – пусто!

Под красными стенами «замка» ни слепцов, ни пряников – постоянно новых фасонов. Радуют взор только красиво розовеющие и золотящиеся «венки» цибули – этого в Нежине на базаре всегда много.

С огорчением наблюдаю новую моду – многие девушки и молодницы покрасили свои нарядные суконные белые «юбки», отделанные черными бархатными ромбиками спереди и на рукавах, в синий и черный цвет...

Может быть это и практично, но далеко не так красиво на «девчатах» с окраин, Мыгалевки, Васильевки, Авдеевки, Магерок. И все реже попадаются полные «пахарские» костюмы – состоящие из 1) ватной верхней «юбки» (кофты) из темно-синего куба в мелких цветочках – с большим круглым плечьем, обшитым черными бархатными зубчиками, 2) такого же куба плиссированной, обшитой внизу широкой полоской бархата «спідниці» и парчового или атласного передника.

Много ниток коралов – с медными резными украшениями (пуговицами) и большой ниткой крупного янтаря... Толстые белые чулки вязаные и черевички с медными гвоздиками – завершали костюмы наших «пахарських дівчат». Вывязаны зимою теплыми хустками. С удовольствием замечаю, что вернулась мода на «дукачи» – их снова много и с бантами, с камнями, и без них, разнообразных – больших и малых. Я так пристально рассматривала одну старуху в белом строченом кожухе с высоким стоячим воротником (как «козырь» в боярских шубах), что она отходит в сторону, и что-то бормочет – я успела услышать только «тьфу од пристріту!» Потом она смилостивилась надо мной и сказала, что «мода» на такие воротники сохранилась только в Кагарлыке. (Это после того, как я подошла все же к ней и всячески старалась снискать ее расположение, уверяя, что это очень красивая «мода» и жаль, что она переводится!).

В мужских костюмах никаких перемен не заметно, но еще много оранжевых, красивых, как апельсин на снегу, кожухов.

Что еще бросается в глаза – множество саней, украшенных резьбою. Мне даже кажется, что до войны их было меньше. Или просто это я не обращала на них внимания.

Гончарский ряд – главная цель моего путешествия – расположен в самом конце базара на горбочке около тюрьмы и ближе к Покровской церкви, построенной на

небольшом возвышении, где как говорят, был угол крепостных валов нежинского Замка.

После «цыбули», гончарный ряд издали на снегу – самое живописное место Нежинского базара. Но увы! Чем ближе, тем виднее, что посуда стала вся беднее, скучнее, однообразная, ничем не украшенная, сортов мало, от прежнего богатства осталось лишь несколько прекрасных форм да всегда красивые цвета обожженной глины – красноватой, желтоватой, сизой. Все знакомые гончары сидят на своих местах среди сугробов. С краю торгует маленькая гончарка Аня Пархоменко – интересно у нее мало, но все же покупаю у нее две «курушки» («чертогонки») по 200 (мил.)...

Это очень хорошенькие плоские чашечки с изящной ручкой на тонкой ножке. Теперь на них спрос небольшой и их перестают делать, а раньше можно было видеть в каждой хате и употребляли их для окуривания хаты ладаном, или когда был покойник, или когда надо было выкурить «нечисть», завешуюся в хате. Покупаю у Аняты за 300 миллионов еще коника, уточку и верблюда – самые простые, не поливяные даже игрушки, только у уточки головка побелена, все остальное – красное. У бедного Василия Андреевича Пархоменко – Анятиноного отца, давно вышла полива и он делает вещи почти ничем не украшенные, самых простых форм, наспех. Верблюд – для меня новость, сделан грубо, но всё же ясно, что это верблюд – горб, маленькая головка; спрашиваю Аняту – не ее ли это работа ? (она умеет!) – «Нет», это в прошлом году ее младший брат видел на базарах верблюда, которого боялись лошади – отвязывались, бегали по базару, топтали людей, рундуки, Анята так перепугалась, думала что и посуду потопчут!

Цветочного горшка нужного мне нет ни у кого – этот товар весенний, сезонный. Расплатившись и кончив разговоры с Анятой, подхожу к ее соседке жене гончара Дмитрия Пархоменко – у нее дома, «на горищі» есть вазоны и поливные баранчики и курушки. Придется подождать, пока протопчут дорогу на Гончаровку и пойти к ним на дом.

Рядом с Пархоменками торгует семья Герасименко, но с ними я почти незнакома хотя у них еще бывает миски с белой поливой и с узорами – это редкость по нынешним временам, но к празднику все интересное уже распродано.

Через дорогу расположились «городнянцы» – это все больше еврей-перепродавцы, попадаются и «литвинки», которых можно узнать по «дзеньканию» в говоре. У одного еврея за 500 миллионов покупаю черный узкий внизу и широкий вверху кувшин с узким коротким горлышком и узкой плоской ручкой.

Еврей говорит, что сделано это в с. Александровке (Городнянского уезда, Олешнянского района) из черного «глею» и называется там «тыква». У наших гончаров-нежинцев нет черной полуды, а у городнянцев и разных форм и оттенков: от светло-серого до синевато-черного, издали она похожа на чугунную иногда украшенную вертикальными линиями более светлого цвета. Больше ничего интересного на базаре нет.

Дома узнаю, что купленная городнянская посуда в Нежинском уезде (Носовке, Шняковке) называется «тыква», «кухоль», в Веркиевке «тыква», в Волынской губернии, Луцком уезде – «банька». Употребляется везде для воды «в жнива», для

олеи, а мама помнит, что в таких «тыквах», ее бабушка варила «варенуху», заклеивая горлышко хлебом.

Снега и заносы при сильном морозе в Нежине – стихийное бедствие и я боюсь, что они мне помешают выполнить ни одной из шести данных мне Данилом Михайловичем (Щербаківським – *Т.Д.*), моим научным руководителем, связанных с посещением окраин. Придется заниматься всем подряд, что будет поблизу, под рукой,

31/ХІІ-1923 г. Институт Народного Образования им. Н.В.Гоголя. Получила разрешение у ректора на право посещения библиотеки бывшего Безбородьковского Лицея в течении трех дней.

Встретила в институте брата начальника милиции – бывшего студента и, пользуясь его протекцией, отправилась в дом, занятый общежитием уездной милиции. И помню, что там когда-то были прекрасные печи – стоит посмотреть, что от них осталось.

Дом этот, бывших купцов Москаленко, а раньше – Фурсы, бывший дом греков, (у цьому будинку пройшли дитячі роки відомого конструктора космічних кораблів Сергія Павловича Корольова; будинок не зберігся – *Т.Д.*), типично старонезжинський, на очень высоком фундаменте с огромным погребом; высокое крыльцо с четырьмя толстыми колоннами выходит на широкий двор, где раньше, я помню, кипела работа, лежали горы бочонков, подъезжали вереницы подвод с огурцами, ягодами, фруктами, сутились работницы, топили печи – варились варенья, огурцы солили, мариновали грибы.

Бродим по сугробам, ищем каптенармуса, чтобы он открыл нам кухню, куда, как я слышала, на тыльную часть «бовдура» несколько лет назад были вмазаны кафли лучшей в доме, датированной печки.

Впрочем, повар говорит, что около кухни валяются куски изразцовой печи, разобранной в 1921 году городской милицией. Сейчас на том месте огромный сугроб и надо ждать весны, чтобы посмотреть, осталось ли там что-нибудь интересное.

Обещаем повару награду за находки и идем в дом. Там, в бывшей гостинной две печи, толсто забелены; поковыряв в одном месте, видим, что изразцы, вмазанные в стенку чисто белые (заводские), с наиболее часто встречающимся рисунком – синий ампирный вазон, как зарисованный в Шауловском доме, как в Киеве в Софиевском подворье. Может быть есть там и другие, более редкие изразцы и части знаменитой датированной печи, но сейчас, зимой, расчищать печь, нарушать идеальный порядок дортуара милиции как-то неудобно, придется подождать весны. Кроме того еще и очень холодно.

Дівчата з с.Вертіївка. Фото початку ХХ ст. з архіву Спаських

Идем в «клуб» – бывшую «детскую» где, как я помню, стояла красивая белая с синим узором с надписями и датами печь. Но сейчас лишь основание и высокие карнизы вверху сложены из прекрасных белых с синим изразцов. Так как в комнате очень холодно я наспех калькирую: 1) кафель из основания – белого в синих «в тень» вертикальных полосках; 2) одну из двух кафель, вмазанных в основание печи части синей гирлянды (очень напоминающей мне гирлянды печи в одном доме Кашинцева, датированной 1786 годом и сделанной в Калуге); 3) калькирую пояс из вогнутых кафель и 4) кафель, из которых сложено все тело печи.

Студент обещает сделать общий рисунок или сфотографировать и обмерить всю весной. Милиционеры заглядывают в дверь и удивляются тому, что я сижу на полу и расспрашиваю – зачем надо это все срисовывать? Я объясняю, и один из них сообщает мне, что похожая на эту забеленную печь имеется в доме, где сейчас Партшкола, постараюсь попасть туда.

1 января 1924 г. Снегу за ночь намело еще больше, библиотека института по случаю Нового года закрыта и можно только пробраться на соседнюю улицу, где в доме знакомых были кафли, вмазанные в стену в полуразрушенной ванной. Владимир Иванович Лесючевский (организатор першого в Ніжині музею історії, мистецтва та етнографії, що діяв при Ніжинському народному домі – *Т.Д.*) зарисовал там когда-то интересную кафлю, остальных не было видно за сваленными вещами. Это в двухэтажном каменном высоком доме на земской улице. Дом с глубокими погребями – типичный для богатых купцов, может быть греков конца ХУІІІ – нач. ХІХ веков. Решеток и железных ставен на окнах уже нет, но несомненно они были. Дом этот лишь лет двадцать тому был куплен у Дейкунов его последней хазяйкой Шаулой, а перед тем, говорят старожилы, принадлежал Рослиневским.

В парадной комнате верхнего этажа находились эти великолепные печи, безжалостно разрушенные и выброшенные без ведома хозяйки подрядчиком, замененные им весьма уродливыми современными. Увидев кучи разбитых изразцов хозяйка велела из их частей, с однообразным рисунком, сложить печь в одной из комнат нижнего этажа, а остальные, из которых уже не складывалась печь с цельным узором, – вмазать в стену в ванной.

Первая из названных сложена из кафель одинакового рисунка – тускло-зеленые с коричневым контуром урны. Таких не хватило, и в верхнем ряду вмазаны кафли, такой же величины, но с рисунком обычным – синий ампирный вазон. Вмазанные в стену ванной изразцы с каким-то сложным рисунком, в полном беспорядке и трудно себе представить, какой была эта нарядная печь. Отдельные куски, которые собрал во дворе и вывез в музей В.И.Лесючевский – обломки карнизов и эти вмазанные в ванной, позволяют думать, что это была очень нарядная печь, сложного профиля, с аркой, колонками, карнизами, розоватыми зеленоватыми цветами, листьями – больше всего напоминают изразцы печи в доме Чернова на Успенской улице. Центральный мотив – женский профиль в венке, бараньи головы, вьющиеся по выступам растения – более всего напоминают датированную калужскую печь в доме Кашинцева. И я думаю, что не будет ошибкой рассматривать эти все печи как одну группу, отвечающую вкусам нежинских бар и купцов конца ХУІІІ века, следующих моде заказывать печи в Москве и Калуге, как это было предложено делать перед проездом

императрицы Екатерины по Черниговской губернии. («Киевская старина», 1893 г., март, стр.387). Кроме того из книги Аксакова («Исследование о торговле на украинских ярмарках», 1858 г.) известно, что многие купцы торговавшие на украинских ярмарках, были родом калужские и, оседая в таком торговом городе, каким был в ХУШ веке Нежин, могли желать украсить свои дома печами изготовленными в Калуге.

Рисовать изразцы в ванной комнате было холодно, темно и неудобно, тем более что значительная часть их находились за ванной, поближе к полу. На боковой стене под обоями тоже прощупывались кафли. Одна из них крупная (28X28 см.), с трещинами, была особо интересна, так как на ней вписана в желтый круг желтая монограмма. Толи это были две латинские буквы «BZ» или русские «ВГ», или еще какие; разобрать было трудно, так как трещины пересекали их в двух направлениях.

Размышления, чьи это инициалы, ни к чему не привели. Они слишком велики, чтобы быть инициалами автора печки. Возможно – именная, но чья? Кому принадлежал дом богатых старожилов Дейкунов, я так и не дозналась. Может быть кому-нибудь их тех богатых купцов, которых упоминает Шафонский, Бантыш-Каменский, Марков, Лазаревский, среди владельцев каменных домов в Нежине конца ХУШ нач. ХІХ веков – Зосимы (Жужмы), Мантии, Диамантии, Залязы, Янжулы, Клицы, Константии, Кромиды, Кромалеи, Стерии, Тарнавиоты, Комбурлеи, а на «Б» только Бони и Бошняки. Едва ли я смогла бы установить, кто именно сотню лет назад мог украсить этот дом печами со своими инициалами. Вообще же над ванной видны были штук сорок белых кафель с рисунком, но только десять из них сложены в два ряда, по пять в порядке, и на них расположен сложный рисунок – большой зеленый венок, перевязанный желтыми лентами, в него вписан синеватых тонов женский профиль в лавровом зеленом веночке. Пять кафель верхнего ряда размера 16X24 см., нижние пять – 21X24. Такой же профиль был и на Черновских печах.

«Значок» Ніжинського цеху золотарів
ХУІІІ ст., срібло, позолота
Чернігівський історичний музей

2 января 1924 г. Конечно нарисовала вчера кое-что наиболее интересное и ушла из-за темноты и холода, да и вообще, зарисовывать все вмазанные в беспорядке кафли не имело смысла, поэтому сделал еще шесть калек, остальные я только перечисляю, начинаю с левого угла: две небольшие (21X23 см.) одинаковые части гирлянд, цветов и плодов; конец фиолетового полотенца, часть птицы, голова и крыло, часть гирлянды уходит под ванну, часть другой птицы тоже уходит под ванну, конец зеленого полотенца (21X23), часть «рога изобилия», две гирлянды, бант и что-то непонятное, уходящие под ванну (12X21), три кафли, по которым вьется желтая лента, перевитая розами и мелкими цветочками – нижнюю часть этой цветочной гирлянды держит в клюве птица, уходящая под ванну – размер кафель 21X23 см. Две

одинаковые кафли с масками, бубном, чуть видна за ванной кафля с трубой, факелом и колчаном, и еще конец зеленого полотенца, рог изобилия, два с бантами, с завитками, гирляндой, мелкие цветы, конец какой-то гирлянды, размер кафли 17x21, две кафли как на Черновской печи с бараньими головами, конец полотенца. Всего с этой печи нарисовано 23 кафли.

Покончив с печью иду в институтскую библиотеку. Профессор М.Н.Бережков, главный библиотекарь, выдает мне четыре хранящиеся в библиотеке цеховые книги, я рассматриваю их и описываю.

ПЕРВАЯ: Размер – писчего листа. Переплет кожаный, рамка, углы и в середине андреевский крест на двуглавом орле, выполнены и прочерчены золотом. На обороте тоже тисненая золотом рамка, а в середине – букет в круге и углы тоже расписаны золотом. Бумага в начале книги голубая, водяной знак – медведь в короне с алебардой и буквы **Я, М, В, С, Я**, а дальше белая бумага с водяными знаками – олень в картуше. Если не ошибаюсь, это герб Ярославля.

Заглавный лист – на толстой красной бумаге с золотым узором вокруг и надпись: *«Книга сочиненная на основании ремесленного положения, содержащая в себе имена и прозвания мастеровъ Нѣжинской столярной управы. Здѣланная во время присутствія Управного старшины Андрея Ляшевского и его товарищей Петра Лютото и Петра Коробчевского».*

На первом листе написано сверху: *«Книга Нѣжинской Столярной Управы (непонятное слово) Управе записаніе мастеровъ состоит 1786 года генваря дня».* Дальше в столбец подряд вписаны фамилии двадцати одного мастеров, а затем уже вписываются фамилии по мере вступления в цех.

Последняя запись: *«1902 г. февраля 8 дня вписанъ въ цехъ майстеромъ столярного мастерства козакъ г.Нѣжина Викторъ Васильевичъ Майборода. Старшина С.Пѣсоцкій, товарищъ старшины Ефимъ Плесконось, при семь были эксперты и удостоверяють своими подписями: Федоръ Песоцкій».*

Печатка Ніжинського цеху «сріблярів». 1786 р.

ВТОРАЯ: Книга в кожаном переплете, украшенном вытесненным широким нарядным орнаментом, формат – лист писчей бумаги. Бумага белая с водяным знаком – олень в картуше. На первом листе вверху написано: *«Книга Нѣжинской кравецкой Управы (непонятное слово) зачисленные мастера состоят 1786 года генваря дня».* Записано в столбец 44 мастера, первый из них купец, остальные мещане. Дальше вписываются новые номера поступления, последняя запись: *«1902 г. февраля 2 дня сего числа вписанъ в портняжный цехъ мастеромъ сего ремесла мѣщанинъ г.Нѣжина Владимиръ Константиновичъ Пойда во вѣчность съ отбытиемъ молодечества. Старшина (штемпель) Григорій Бобешко, товарищъ старшины Стефанъ Петріенко, письмоводитель Иванъ Приходько».*

ТРЕТЬЯ: Книга (в плохом состоянии) узкая – одна вторая ширины листа писчей бумаги. Переплет кожаный, тисненый; бумага тонкая белая, напоминающая лайку; водяной знак – крест в картуше. Первые страницы сильно стертые. Год записи можно разобрать только с пятой страницы – это 1745 г. Из записей видно, что это книга кузнечного цеха. Последняя запись: *«1902 года марта 11 дня сего числа вписанъ въ цехъ мастеромъ кузнечнаго ремесла мѣщанинъ г.Нѣжина Иванъ Васильевичъ Стаценко во вѣчность, старшина (штемпель) Мефодій Блюдо».*

ЧЕТВЕРТАЯ: Книга – формата писчей бумаги в картонном переплете с бумажной этикеткой, на которой написано: *«Материкъ нѣжинского ремесленного цеха сапожницкой Управы».* Бумага белая «№6» с овальным тисненым штемпелем, в правом углу, подпись без лупы не разобрала. На первом листе вверху: *«Материкъ добавочный въ продолженію нѣжинского ремесленного цеха для записи въ цехъ мастерами на неопределенное время по роду ремесель всего цеха – составленъ цеховымъ старшиной Иваномъ Ивановичемъ Завадовскимъ съ 16 июня 1821 года».* Последняя запись: *«1902 г. 17 февраля дня. Сего числа вписанъ въ цехъ мастеромъ сапожного ремесла мѣщанинъ Петръ Павловичъ Базякало во вѣчность, старшина А. Стаценко».*

В библиотеке очень холодно, брать на дом эти книги нельзя, и поэтому я не смогла их описать подробно.

3 января 1924 г. В книге, подаренной мне профессором Бережковым, ничего относительно печей и цехов не оказалось, и поэтому брат (Иван Георгійович Спаський – Т.Д.) и я, преодолевая горы снега, идем на Гончаровку к Василию Андреевичу Пархоменко. Еще светло и он с сыновьями работает. Анюта еще на базаре.

Василий Андреевич – мастер лет сорока, добродушный и общительный. Я принесла ему баночку давно обещанного «моргуна» (марганца), что приводит его в хорошее расположения духа. Он усаживается на лежанку, закуривает. Сыновья Василия Андреевича продолжают работать на кругах, а мы беседуем на разные темы. Постепенно добираемая до гончарного цеха. Все, что он припомнил и рассказал, брат и я слушали внимательно, но записали лишь дома. Я заметила, что записывать сразу со слов рассказчика лучше в том случае, если это повторяется регулярно и становится для рассказчика привычным, не стеснительным. Если же это первый разговор на данную тему, то записная книжка и карандаш в руках слушателя делает рассказчика осторожным, осмотрительным, лаконичным. А так как мы с Василием Андреевичем не встречались с лета – удобнее было вызвать его на разговор и замечать все на слух.

По его словам, цех уничтожился недавно, может быть, в 1912 году. Часть цехового имущества (Ремесленной Управы) Городская Управа взяла себе, часть цехи сдали церкви. А имущество в гончарном цехе было немалое! – четыре и одна вторая десятины земли возле Гуньков (Филевка, казенные казармы). Землю эту гончары запахивали на третий год; урожай продавали и деньги клали в кассу. К моменту закрытия цеха у них накопилось до 12 тыс. рублей. Все это взяла Городская Управа, а также все то, что хранилось в Ремесленной управе: книги, «версадло», «повестку», «контусы». О книгах он ничего не знал, а «версадло» (зеркало) стояло в Управе на столе, покрытое черным сукном и все могли говорить «вольно», пока сукно не снято, – после этого начиналась сходка и говорить мог только тот, кого спрашивали!

Верх «версадила» был украшен орлом, сидящим на шаре, который на время торжеств отвинчивался, надевался на специальную палку – получалась булава, которую Василий Андреевич называл «цешкой», с которой глава всех цехов шел впереди процессии в торжествах.

Таким образом, открытие «версадила» (зеркала) обозначало открытие сходки, а верхняя часть «версадила» – «Орел» – открывал цеховые процессии. Шафонский цешками называет то, что Василий Андреевич упорно именуется «повесткой» и описывает ее как небольшую свинцовую досочку, на одной стороне которой изображен Святой Георгий на коне (старый герб г. Нежина), на другой стороне – гончарный круг, наугольник (печников) и кафля. А Шафонский описывает цешку как свинцовую досочку, на которой с одной стороны вылит Святой Георгий на коне, а с другой – кувшин, горшок и изразец. Не знаю – кто из них путает, так как речь очевидно идет об одной вещи. Куда девалась цешка, Василий Андреевич не знает, а я проверить не могла. Обыкновенно «повестка»-«цешка» висела в Управе на веревочке и употреблялась при оповещении всех вписанных в цех о дне собрания. Сторож или нововписанный член цеха должен был с нею обойти всех цеховых и предъявить ее. Кто видел повестку – обязан был явиться на сходку. Нововписанный мог откупиться за три рубля от обязанностей ходить с повесткой, созывая на сходку. Мы забыли спросить Василия Андреевича, какова была величина членского взноса.

Василий Андреевич говорил еще о «халатах» или «стихарях», забывая, как назывался цеховой костюм. Старший сын напомнил ему, что это были «контусы» (очевидно, кунтуши). Были они длинные, синие с двумя золотыми полосками внизу рукавов и на воротнике, с поясом широким в позументе (как у певчих). Контусов было всего 12 (для цеховых старшин двенадцати цехов) и тринадцатый для старшины всех цехов. Лицо, идущее с повесткой, тоже одевало этот халат.

«Скрыньки» (для хранения денег) – неперемные принадлежности старшины цехов. Он не мог припомнить и утверждал, что деньги хранились в банке. О цепи, которую надевал на сходках старшина на шею, он тоже не упоминал, а я слышала о ней только от очень старого печника Никифора Блюдо, беседуя с ним накануне, когда он чистил у нас трубы (трусил сажу). Никифор был одно время даже товарищем цехмистра Юхима Гриня, его приятеля, давно умершего. Кроме этого, Никифор ничего не помнил, отговариваясь, что он неграмотный. Сначала, он вообще не понимал, о каких «чехах» (нежинский говор стариков: вместо «ц» – «ч», вместо «ж» – «з», Нежин – Незин) я говорю, потом сообщил, что это – «про ремесленную Управу» и постепенно припомнил и Юхима Гриня, и то, что «цеховых» торжественно хоронили: выдавали из Управы (даром) сукно парчу, хоругви. И как на «Маковей», на «Хрещення» и на «казенные праздники» старшина всех цехов шел впереди всех с булавой и в «кунтусах», а за ним двенадцать цехмистров, тоже в «кунтусах» со знаменами, а уже потом – «корогвы» (хоругви), хор, духовенство. Такой порядок процессии подтвердил и В.А.Пархоменко.

Никифор Блюдо – отличный мастер, интересный собеседник, но чтоб иметь с ним дело надо иметь прежде всего много времени и терпения: и работает, и говорит, и закуривает исключительно медленно. Он уже очень стар и на его память уже нельзя полагаться, к тому же он долго убеждал меня что все, что я не напишу – будет

хорошо, потому что «кто это ж помнит?». Но это – между прочим. Продолжим рассказ Василия Андреевича Пархоменко: книги, версadlo, повестка, контусы, земля и деньги – достались Городской Управе. Знамена, хоругви, сукно на «Мары», парча и образа цехмистры сдали в церкви, но в какие именно – он не знает. Впрочем гончарского цеха все должно было попасть в «Успение», так как Гончаровка была Успенского прихода.

Знамя у гончаров было черное бархатное с иконой Спаса и с золотыми эмблемами: гончарским кругом, молотком и лопаткой. Во времена Шафонского у гончаров знамени не было «по недостаткам».

У каждого цеха было две хоругви и, значит, во время общих процессий их было 24, а знамен – 15, так как у некоторых их было по два – старое и новое. Хоругви выдавались также на похороны цеховых мастеров, как и сукно, и парча. У гончаров было даже две парчи, а какое сукно – Василий Андреевич не помнит.

Шафонский же описывает его, как темно-зеленое с нашитым голубым люстриновым крестом, обшитым кругом узеньким золотым позументом, а внизу – золотым и серебряным кружевом.

Образ у гончаров был «Спасителя», и его, кажется, сдали в «Успение». Гончарский праздник – вторник на Масляной: в этот день в помещении Управы устраивался поминальный обед «по дидам» в складчину. Праздник сапожников – «Кузьмы и Демьяна», а приписаны они были к Богословской церкви. Праздник кузнецов – Успение Богородицы. Столяры приписаны к Васильевской церкви. Собственного цехового дома у гончаров не было. Их Управа квартировала на «Горбу», около Покровской церкви, в доме хромого извозчика Игната. Вписаны в гончарный цех было 50 человек: гончаров, печников, и каменщиков. Из них 30 – гончаров.

Последний гончарный цехмейстер был Пархоменко Андрей, а перед ним – родственник Василия Андреевича – отец Мефода Пархоменко. Старшину выбирали на год, но иногда он оставался и на три года. Последний старшина всех цехов был золотарь Москвичев, глубокий старик, о котором Василий Андреевич отзывается с большим уважением.

На этом кончился мой разговор с Василием Андреевичем и, пообещав его сыну клетку для чижей, а от Василия Андреевича получив обещание сделать мне красивую миску «вишневую» (с маргуном!), мы ушли к Дмитрию Пархоменко, живущему неподалеку на Гончаровке. Д.Пархоменко – отличный мастер, но человек очень замкнутый, не общительный и с ним разговаривать не так-то просто. К счастью нашему, вернулась с базара его жена – типичная нежинская «цокотуха». Словоохотливая и приветливая, она полезла на «горище» и достала нам и «чертогонку»-«журушку», и «коника», и «баранчиків», и «вазон». Вещи их работы наряднее – поливные и от того дороже. «Жінка» сетовала на дороговизну «патентов», от чего муж ее должен был делать только самые простые сорта. Поинтересовалась, зачем я была у Василя Андреевича, и когда узнала, что разговор о цехах – энергично сплюнула и «зацокотала» по-нежински, обругала всех «управских» пьяницами, «злочинцями»: «пропили и землю, і гроші, і все добро, на тому й цехи позакривались!»

Так как ее больше интересовали небесные знамена – крест на луне, близкий потоп и т.п., мы, поговорив с ней и ее молчаливым «чоловіком», сколько требовало приличия, нагруженные покупками, простились с ними и побрели по сугробам домой, где и записали все, что слышали от Василия Андреевича Пархоменко.

4 января. Это был неудачный день: узнали что цеховые знамена можно прийти и срисовать только завтра; в Успенской церкви ничего не добились; старый Москвичев, последний цеховой старшина, с которым мне особенно хотелось познакомиться, еще и потому, что он изготовлял дукачи в свое время на всю Черниговщину.

5 января 1924 г. Цеховые знамена хранятся в колокольне одной из церквей. Их там всего четыре, где остальные одиннадцать – никто ничего не знает. Самое старое из имеющихся – 1855 год, столярного цеха, второе того же цеха – 1894 г., портняжное – 1881 года, булочников – 1888 г. Пока я рассматривала их и описывала, брат нарисовал только одну, так как на колокольне очень холодно и работать трудно.

ПЕРВОЕ. Ярко-красного сукна знамя, обшито в край одноличным золотым позументом и золотой бахромой, окаймлено широким вьющимся золотым орнаментом и вторым рядом более мелкого, похожего на хмель. В середине образ, писанный масляными красками: «Рождество Иоана Крестителя». Внизу продолговатый восьмиугольник, на белом фоне написано: «*Значекъ Нѣжинской столярной и стельмашеской Управы 1855 года генваря второго дня сооружень*». Налево от образа – головка ангела с крыльями, внизу в круге – циркуль, наугольник, линейка. Образ написан на более темном красном сукне и вшит в новое знамя. Можно думать, что он взят из более старого истрепавшегося по краям знамени и вшит в новое, более светлое сукно.

На оборотной стороне те же два вьющиеся орнамента по краю, но в середине – образ Святого Николая, головка ангела и виноградная лоза, написанные на сукне более темного цвета. Внизу надпись, вписанная в такой же восьмиугольник, как и на лицевой стороне: «*Зделанъ сей знакъ въ бытность управного старшины Петра Попова и товарища его Стефана Линника*». Эта надпись разорвана и сильно стерта. Слева от иконы – головка ангела с двумя крыльями, вензель царский, зашитый новым серебряным позументом, внизу колесо, по ободу которого имеется надпись: «*Знакъ Нѣжинской каретнической управы 1855 годъ*». Древо с шаром наверху, на котором обломки (может быть двуглавого орла).

ВТОРОЕ. Синее знамя, выцветшего василькового сукна, обшито односторонним золотым позументом и бахромой. В середине – образ, писанный маслом: «Воскресенье Христово» в золотой рамке с четырьмя восьмиконечными звездами по углам. Вверху справа – царский вензель, зашитый новым позументом, и голова ангела с двумя крыльями; внизу под иконой – наугольник, стертая надпись на продолговатом темном шестиугольнике: «*...сія знамена со ... ремесленноголярного цеха*», вторая строка: «*... старшины Фе... ... та ... фе...*». Третья строка: «*...ви... ... бо...ского 1891 года июля тридцатого дня*». Вокруг всего знамени – золотой вьющийся орнамент и внутри второй ряд орнамента, зашитый новым позументом. На обороте такое же окаймление и образ Трех Святителей: один – Иоанн Богослов с книгой и пером, второй – Николай с евангелием, третий – с пилой, имя его неразборчиво. Внизу под образом надпись на продолговатом шестиугольнике:

«*Сооружена сія знамена въ бытность ... Ивановича...*». От столяра и иконописного мастера Андрея Федоровича Черненко, моего товарища по мастерской Райсоюза, я узнала, что старшиной столярного цеха долго был Ефим Иванович Кучеровский, у которого Андрей Федорович был учеником, но о цехах он помнит момент их закрытия: «В то время боролись две партии: в то время, как цеховая верхушка пьянствовала за столом, в управу, где стояло «зерцало» (!), враждебная партия привела в помещение Управы Полицмейстера, который за это (!) и закрыл Ремесленную Управу, а Городская Управа за это же отняла все имущество». Такова последняя цеховая легенда!

ТРЕТЬЕ. Темно-красное суконное знамя, обшитое вокруг золотым позументом и золотой бахромой, окаймленное выющимся золотым, довольно широким, растительным орнаментом, узкой золотой чертой и веточками лавра. В середине образ, писанный маслом: «Крещение Господне» в золотой рамке, внизу на продолговатом картуше: «*В бытность старшины и головы Захария Васильевича Носова работаль М.Буда*». Последние два слова написаны мельче, очевидно это подпись художника. Направо от иконы – ножницы, утюг, наперсток и царский вензель, зашитый новым позументом, и головка ангела с двумя крыльями. Вверху сукно порвано и подшито сукном того же цвета, переписано иначе – это скрижали, чаши, кресты, кадило, лоза – возможно, это кусок с другого знамени. На обороте кайма – выющиеся растения, растительный орнамент вокруг образа «Рождества Христового». Писанный масляными красками, и подпись на продолговатой фигуре с заогругленными краями: «*1881 года декабря семнадцатого сооружена сія знамена братией портняжного цеха*».

ЧЕТВЕРТОЕ. Знамя зеленого сукна, край обшит золотым односторонним гладким позументом (один вершок ширины) с золотой бахромой. Кайма вокруг нарисована золотом, довольно широкий растительный выющийся орнамент, а выше нашита полоса нового позумента, под которой скрыта какая-то надпись, чуть ниже: «Боже Царя храни». По середине – образ, писанный масляными красками: «Воскресенье Христово», внизу небольшой образ «Спаса Нерукотворного» на золотом фоне. Под ними подпись: «*Сооружена въ память чудесного спасения Государя Императора Александра III, и его августейшей семьи 17 октября 1888 года въ бытность старшины Феликса Андреевича Доманского*». По углам образа – четыре восьмиконечные звезды, направо от образа вверху – увенчанный короной крендель, ниже – «пасха» (кулич) на тарелке, еще правее – зашитый крестом из нового позумента царский вензель. На обороте та же кайма, в середине образ писанный масляными красками: «Святые равноапостольные Константин и Елена». Внизу на продолговатом золотом шестиграннике надпись: «*1891 года апреля пятого дня сооружена сія знамена общиствомъ калашницкимъ ремесленнымъ цехомъ работаль Матвей Буда*».

Все знамена одинаковой величины и формы, по длине верхней горизонтальной линии аршина $2 \frac{1}{2}$; по нижней $1 \frac{1}{2}$, $1 \frac{3}{4}$. Противоположный от древка край сильно скошен. Древко у всех одинаковое, с шарами наверху, на которых очевидно были орлы.

На этом оканчиваю записи, так как 6-го – сочельник, начинаются Рождественские

праздники. Говорят, что 7-го, на первый день Рождества Христового по старому стилю в этом году еще колядовали на окраинах, но до нас в центр города еще никто не пришел ни колядовать, ни со звездой, ни с козой, ни с комедией.

* * *

Ще я розпитувала В.А.Пархоменка, що йому відомо про ічнянського відомого гончара «Хомку», родом ніженця (так у Є.Г.Спаської, тут і далі в україномовній частині щоденників збережено вкраплення діалектизмів – *Т.Д.*).

Він розповідав, що у Хомки не було зроду ні батька, ні матері, і якісь родичі віддали його в науку до дядька Василя Андрійовича – гончара. І вже потім Хомка подався до Ічні. Це він навчив ічнянців виробляти гарний розписний посуд (!). До цього вони виробляли миски, а горщиків та кухликів майже не робили (?!). Дратували Хомку в дитинстві «Ткачем» (?). «Дейнеко» – теж ніженець, теж працював у Ічні, проте він був поганий майстер, бо був короткозорий і «не спосібний».

Працював у Ічні ще один ніженець – Кожуховський. Да й двоюрідний брат Василя Андрійовича працював теж в Ічні у гончара. Навіть жінка Якова Тіщенко – теж з Ніжина. А ічнянці завжди заперечували, що ніженці – краще й давніше за них працюють.

* * *

30/IV – 2/5-1924 г. ПАСХА. Если на Рождество были непроходимые снега, – то теперь непролазная грязь и район деятельности ограничен мощеными улицами, по которым как-то еще можно пробраться.

Приехала к нам Екатерина Алексеевна из Межигорья, и мы с ней пошли в дом Чернова на Успенской улице. Эта одноэтажный длинный дом, где двенадцать лет назад убили последнего Чернова богача-скупца. План дома приблизительно такой, в нем пять печей. Угол первой комнаты занимает печь №1. Высота ее приблизительно три аршина, ширина – ... Расписана только синим. Карниз рельефный ½ арш., высотой, под выступом карниза один ряд кафель с рисунком гирлянд, плодов и цветов. В верху лицевого зеркала [...] для пилястры почти по всей ширине его узкий прямоугольник ¼ арш. высотой; в нем надпись: «1794 ГОДА», и в медальоне «BZ». Ниже – два круглых медных душника. Два пилястра по бокам «зеркала» украшены рисунком: во всю высоту их вьется растение выходящее из красивой корзинки.

Такой же рисунок и на боковых стенках печи. (Нижняя часть печи украшена рисунком: в круглом венке помещена женская головка, очевидно Флора; в руках у нее колосья, цветы, фрукты. Венок накрест связан лентой, вверху скреплен аграфом, по бокам переходит в свисающие гирлянды, концами соединенные бараньими головками. Вокруг баранов – цветы. Изразцы чисто белые, обычного размера и цвета. Вся печь зарисована. Отдельные элементы скалькированы. Живет в этой комнате семья евреев, жалуются, что печь плохо греет, но понимают, что это редкая и дорогая вещь, и не разбирают.

В соседней комнате (№2) им же принадлежащая изразцовая лежанка. Печь – вернее зеркало над лежанкой отстоит от стены на полтора вершка. Изразцы белые обычной величины, рисунок – синяя решеточка, на скрещении линии –

пятилепестковый цветок. Всего шесть рядов по 6,5 изразцов. А низ лежанки сложен из типично нежинских Билицовских желтоватых изразцов с рисунком «Фіялка» в ромбе. Одна случайная кафля с желтым цветком.

В комнате №3 две совершенно одинаковые печи белых изразцов с цветными узорами над карнизом, в круге, составленном из двух рогов изобилия – чаша с пылающим огнем, рог изобилия, (как в доме Шаулы по Земской улице, в круге «BZ»), над чашей ряд кафель с отдельными гирляндами и две такие же вверху на пилястре гирлянды, как на Шауловских. Карниз рельефный, сложный. Под карнизом прямоугольник, в нем два пылающих сердца с крыльями в венке из листьев дуба. На пилястрах и на боковых стенках печи такие же вьющиеся растения, как на печи в комнате №1, но там все синее, а здесь – листья зеленые, цветы желтые, синие, розовые, коричневатые, а корзинка внизу – желтая. В нижней части печи – небольшой выступ и в нем нарисован профиль женский (синий) в венке, точь в точь как в доме у Шаулы, и даже гирлянды переходят в бараньи головы, держащие во рту цветы. Плинтус – зеленый.

Интересна связь этого дома с Шауловским на Земской улице: одни и те же инициалы «BZ», одинаковый орнамент печей, датированных на Черновской печи 1794 годом. Это позволяет также датировать Шауловский концом XVIII века.

НІЖИН. ВЕЛИКДЕНЬ. 30/IV – 30/V-1927 р. Кожне свято має свої звичаї; деякі, явно культового характеру, залишилися й досі, але вживають їх без розуміння, за традицією. Цього року я була на Великдень у Ніжині, дещо встигла записати з того, що бачила і чула.

Приїхала я з ночі, з середи на четвер на «страсній». Тільки почало світати. Звечора, напевно, був великий дощ, бо обабіч шосе, що іде від станції до міста, стояли великі світлі калюжі; земля – як сажа, а верби – веселі, зелені-презелені. Де-ні-де смалили кабанів по хатах вже поралися хазяйки, бо світилося у вікнах. Баби, підтикавши спідниці, поспішали «до греків» (Гречеської церкви) – бо в цю ніч у Ніжині завжди з давніх давен «у греків» правлять якусь особу службу – «освящують міро». Служба ця залишилися спадщиною від справжніх колишніх греків і правила її в цю ніч лише у Ніжині та ще в Сімферополі щороку. Матері не було вдома, бо й вона пішла до «греків», а у дворі колій Клименко кінчав смалити кабанчика. Робить усе він так ловко і швидко, що тварина, як кажуть, у нього ніколи не кричить. Далі він працює так вміло й акуратно, що всі, хто бачив його роботу від самого початку до самого кінця казали мені, що він справжній артист, і працює за всіма правилами та звичаями старих майстрів цього цеху. (Пригадую, що в Ніжині був великий цех «різницький та м'ясницький, сапожницький та кожевний». Били завжди багато скоту, та виготовляли шкіри на продаж. Шафонський).

Може й мені слід було до всього цього придивитися, та записати все докладно, але ж я зраділа, що він вже все скінчив, і лише дещо примітила та розпитала.

У Ніжині колють свиней завжди в середу або в четвер на страсній удосвіта. Голову одрізають у дворі і несуть у хату, кладуть на печі, щоб кабани були завжди великі та жирні, як піч. А хвоста, як одріжуть, кидають у свинюшник, щоб свині не переводилися. Коли свиню сажають в саж – несуть їй вперше їжу на кришці від питної діжі – хліба і зерна, щоб була свиня жирна як діжа.

Хоч свинину, хоч поросю на Пасху намагаються всі хто тільки має змогу пожарити. Хто не коле сам, старається купити хоч шматок на базарі, тому з сіл багато привозять і недорого продають. Цього року свинина була по 15-20 коп. фунт.

* * *

У четвер та у п'ятницю я придивлялась на базарі, хто торгує і що купують. Селяни торгують переважно яєчками та свининою. Птиці мало, зокрема, порівнюючи з єврейською Пасхою, дешево, бо купують її менше, (на єврейську – було п'ять-шість крб. штука, тепер півтора-два крб.). Гончарі, як і в сочельник, торгують добре, бо на Пасху також багато хто купує новий посуд – такий звичай. На рундучках має успіх шафран, імбир, киш-миш, фарби для яєчок, (у пакетиках), «кірки» цього року вже нема і ніхто її не питає.

Останніми роками розвилася в Ніжині торгівля паперовими квітами. Раніше їх якось не було помітно, а тепер, бачу я, цілі ряди молодих дівчаток – років 12-15 з Магерок, Овдіївки, Василівки з великими кошиками, з окремими букетами на високих палках; їхній товар має успіх і у приїжджих з сіл, і у городських. Я ще перед Різдом помітила – ніхто не простує з базару без букетів фантастичних квітів. Продають їх дешево – по 10-15 коп. букетик у вісім квіточок червоних, синіх, жовтих, зроблених з папіросного паперу, листячко зелене – з глянцевого.

Одна чи дві, навіть, продавали квіти з крашеної стружки – ці зроблені натуралістичніше, подобаються вони більше міщанам та інтелігенції. Це – троянди, волошки, гвоздики. Потім я бачила, що такими квітами була прикрашені плащаниці у центральних церквах, де парафіяни – міщани. По околицях бачу квіти лише паперові і фантастичніші, яскраві.

Цього товару так багато, і він так подобається селянам, входить в їхній вжиток, що я вирішила, якщо буде вільна хвилина – піду на Кручу до знайомих дівчаток і зроблю дослід про цю галузь малого сучасного мистецтва. На превеликий жаль, не встигла захватити торгівлі новим на Ніжинському базарі товаром – паперовими рушниками. У п'ятницю було їх уже зовсім мало, напевне майстри не розраховували спросу і заготовили мало, бо кажуть, на Вербному базарі продавали по п'ятнадцять копійок штуку, а тепер я мала вирізувати собі за 35 коп. і замовила знаомій дівчинці на після Пасхи декілька по 20 коп.

До цих дешевих, дегенеративних, коли їх порівнювати з справжніми рушниками, теж варто придивитися. Бо коли прийшов такий час, коли за браком матеріалу і часу, за «зміною моди» (як кажуть ці майстри), зникло чимало виробництв, у яких виявлялися б творчі здібності українського жіноцтва – перейшло воно у це русло дешевого малярства: мале дівча на папері, квачиком з клоччя, аніліновими фарбами малює те, що йому приходить в голову, найчастіше – це все ж квіти: червоні, сині, рожеві на гілочках.

Дивно не те, що вони часто такі грубі, а те, що і композиція, і ритм, і зміст у них постійно зберігається той самий, що й на вишитих рушниках їхніх баб та прабаб, хоч розписують вони здебільшого «з голови». Бо самих вишитих речей, гарних зразків майже ніде не збереглося. Прикрашені ці рушники ще й вирізаними кружевами, а часом і прошивками.

Писанок, на жаль, вже давно не пишуть – просто красять, килими не тчуть – малюють на стінці, печі прикрашені не кахлями – теж розписані, ну, а рушники не шиють, а малюють на папері. У хаті їх вішають як і справжні: над зеркалом, над вікнами, іконами...

Казали мені, що й по селах стали робити паперові рушники. У Прохорах, наприклад, їх робили червоною фарбою на газетних листах, додержуючись навіть узорів старих декоративних рушників, як шитих, так і тканих. Я дала завдання зробити мені новий, або закупити старих, бо їх міняють щосвята.

У п'ятницю усі церкви увесь день відчинені і я ходила дивитися плащаниці, всі вони старі й мальовані, правда у греків була колись гарна шита шовком, тепер же обличчя, руки, тіло, всюди, де був шовк, років два чи три тому, – теж замальовано фарбами. У центральних церквах плащаниці прикрашені тонкими рушниками, шитими «у хрестах», також квітами паперовими та з стружок. По околицях – крелевецькі ткані рушники, настільки сурові, квіти і на плащаницях і на «похвалі» – яскраві, паперові, різнокольорові.

У Ніжині у всіх церквах було чимало срібних шат на іконах (був великий цех золотарів) – тепер, коли їх знято, стало видно старе письмо на іконах – святі ці усі в парчевих квітчастих ризах.

На другий день Пасхи була я у старої золотарки К.У.Плациндарь, вона дала мені для музею чотири «підвіски» – робити її батька Івана Плациндаря, що робив їх, за її словами, на смольнику. Обіцяла вона мені ще «пульцикі» (чекани) та форму на чашу. Але були вони ржаві, брудні, заховані у неї в кладовці у скрині. Мені не зручно було просити принести їх, бо саме вона приймала та угощала гостей-сусідів. Обіцяла неодмінно передати мені пізніше, а за привіски ні за що нічого не схотіла брати, і взяла за подяку лише мою писанку «сорококліт», що спеціально я для неї зробила.

* * *

Городецький – ніжинець, відомий майстер, робив часи. Могили його з пам'ятником на гречеському кладовищі так і не пощастило розшукати, бо була вона в тій частині, де зруйнована найбільша їх частина. Кажуть, що було там чимало з половини та кінця XVIII ст. Часи Городецького бачила у його хресників – прості, без футлярів, з гірями на ціпках без напису на циферблаті. Цифри та розміщення їх типові...: часові – римські, минутні та місячні – півокруглі, арабські. Циферблат білий, у горі якийсь пейзаж, по куточках – рози. На задній стінці виразно чорнилом написано «Іоаннь Петренко» (прізвище хресника Городецького і нечітко німецькими літерами, незрозуміле). Хазяєва казали, що це подарунок самого Городецького – кума і приятеля їхніх батьків.

Між іншим, пам'ятаю ще з дитинства, що доводилося бачити не раз його роботи у різних ніжинців і в футлярах, і з його підписами на зразок англійських.

Цими ж днями записала в ніжинської міщанки Євдокії Микитовни Синякової деякі Великодні звичаї. Говорить вона скоро-скоро, дзвінко, викрикує, вимовляє замість «ж» – «з», замість «ш» – «с», замість «ч» – «ц» і навпаки. Це типова вимова для ніжинських жінок-міщанок: «замок» – «жамок», «Ніжен» – «Нізен», «субота» – «шубота», «шафран» – «сафран», «пацюк» – «пачук», «церква» – «черква», і т.д.

наприклад: «Од Шпаша до Богошлова шемечки джобала» і т.д.

1. «У Чистий Четвер треба прибрати гарненько у хаті, у дворі, у погребі, і у кладовці, щоб було увесь год чистенько, щоб ніякої пакості не заводилось – ні пацюків, ні мишей, ні жаб, ні черв'яків».

2. «Як до церкви зазвонять у Страсну Суботу – хозяйка віничком начебто вимітає також по усім куточкам, про те ж саме».

3. «Перед Пасхою усі чистенько миються на Страстний Четвер, або у Середу, а старі кажуть, що й у річці купалися, і вдягалися у все чистеньке».

4. «Дівчата кладуть у миску красне яєчко і вмиваються, щоб лице увесь год було чисте».

5. «У паски кладуть шафран та імбир. З м'яса жарять свинину або поросю. Яєчка красять у цибулинні та гречці, а то й на базарі купують».

6. «Коло церкви святять паски, яєчка, сир, і мед, і яблучка, і рибу, у кого що є».

7. «Розговляються свяченою паскою з яєчком».

8. «Ні шкарлупок, ні кісток з свяченого не викидають у сміття, а чи у воду, чи у піч».

9. «Яєчка свячені лежать біля ікони до другого году і вони не воняють».

10. «Дівчата купують соняхів на копійку чи дві, дзьобають та гуляють з хлопцями по головній вулиці Мостовій, у сквері й од «Спаса» до «Богослова» (від Спаської церкви до церкви Івана Богослова – *Т.Д.*).

НЯНЯ КАТЕРИНА

Она нянчила меня и братика Ивана. Жили мы тогда (в Нежине) на Гребенковской улице в небольшом домике...

Ми знали, что незадолго до моего рождения у нее на руках умерли от дифтерита и скарлатины наши сестрички Маруся и Ниночка и совсем маленький братик Коля. (На Пасху мы ходили с ней на кладбище и клали на могилки крашеные яички). Очень мы любили нашу няню и жалели умерших, а она с любовью говорила нам о них, умерших до нашего рождения.

Была она очень красивая и очень стройная даже в старости – черноглазая, молчаливая и ласковая. Правда, мы с братом знали, что она, таясь от всех, нюхала табак...

Лучше всего я запомнила зимние вечера, особенно, когда кроме нас никого дома не было. Затопив в нашей спальне лежанку, сложенную из кафель с синими цветочками, она усаживалась перед огнем на скамеечку, а мы с братиком – у ее ног на войлочном коврик. Смотреть на огонь нам нравилось и молча, но иногда она рассказывала нам что-нибудь, или напевала тихонько. Одну песню она пела иногда, и почти всегда тихонько плача. А я запомнила эту песню на всегда, и так как потом она мне никогда не встретилась ни в одном знакомом песеннике, то и вообразила, что няня Катерина сама ее сочинила.

Когда уже позднее, подростком, я расспрашивала о ней, давно уехавшей от нас, у ее соседей, носовцев, посылала ей гостинцы, они рассказали нам ее грустную историю. Совсем молодой она полюбила соседского парня, своего друга детских лет,

собиралась вийти за него заміж... Но пан (як його фамілія я не пам'ю) разрушил этот план, – взяв ее «прислуживать» в свой дом, а парня сдал в солдаты. Милый бился где-то «с турками» и погіб там, неизвестно где. А она, даже после реформи, так и не вышла заміж, так и ходила «в наймычках»...

Поэтому, на всякий случай, если и серьезные собиратели не знают этой песни, сообщая, что записала ее со слов няни Катерины не то в конце XIX века, не то в начале XX в Нежине, а родом няня была из Носовки.

« Ой, у степу верба стоїть, (2 р.)
 а під вербой козак лежить,
 порубаний, посічений,
 чисто увесь знівечений.
 В голівоньках ворон криче,
 а в ніженьках коник скаче.
 Біжи, коню, доріженькою,
 Біжи, коню, та й битою,
 щоб татари не піймали,
 сіделечка не ізняли,
 сіделечка золотого,
 з тебе, коня вороного!
 Як прибіжиш, коню, додомоньку,
 стукни-брякни у ворітчка.
 Вийдуть батько, розсідлають,
 а матуся розпитають:
 «Ой, коню, мій вороненький,
 а де ж мій син молоденький?»
 «Не плач, мамо, не журися,
 бо вже твій син оженився,
 тай взяв собі дівчиноньку,
 в чистім полі могилоньку...»

Нежин. 30/XII-1923 – 5/I-1924

Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею

Колишня Богдано-Хмельницька площа (сучасна вул. Лашенка). Фото початку XX ст.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

НІЖИНОЗНАВЧА СПАДЩИНА

Костянтин Харлампович

АРХІВНА СПАДЩИНА НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ

(підготовка до друку і передмова *Олександра Морозова*)

До уваги читачів «Ніжинської старовини» пропонується стаття історика, спеціаліста в галузі церковної старовини, культури та освіти в Україні XVII-XIX ст., академіка ВУАН Костянтина Васильовича Харламповича (1870-1932). Нелегка доля свого часу привела відомого вченого до Ніжина. Перебуваючи тут, К.В.Харлампович одним із перших розпочав науково обробляти унікальний архів Ніжинського грецького братства та Ніжинського

грецького магістрату*. Наслідком цієї кропіткої роботи стала фундаментальна праця «Нариси історії Ніжинського грецького братства XVII-XVIII ст.», яка, на жаль, так і не була опублікована у повному обсязі, як і низка його статей із окремих аспектів історії Ніжинських греків.

Стаття К.В.Харламповича «Архівна спадщина Ніжинських греків» була написана в 1928 році і побачила світ у малотиражному фаховому часописі «Архівна справа». Оскільки стаття містить надзвичайно цікаві відомості про тогочасний стан архіву та його драматичну долю, а видання, в якому її надруковано, є великою рідкістю і тепер малодоступне навіть для вузького кола спеціалістів. Відтак, її передрук, на наш погляд, є виправданим і доцільним.

У пропонованому дослідженні К.В.Харламповича збережено, в цілому, стилістику автора, але внесено незначні виправлення там, де є відверті опечатки, а також ураховуючи зміни в правописі української мови, що відбулися впродовж останніх восьмидесяти років. Авторські примітки (посилання) та науковий апарат подаються без змін.

опубліковано:

«Архівна справа». – 1928. – Кн. 9-10. – С. 97-102.

Точно невідомо, коли греки утворили в Ніжині більш-менш значну колонію з

* Архів Ніжинського грецького братства та Ніжинського грецького магістрату – об'єкт дослідження К.В.Харламповича – до 1982-1983 р. зберігався в місті в Ніжинському архіві (тоді – філії Чернігівського обласного державного архіву); за рішенням тодішнього керівництва, увесь масив фонду, як особливо цінний, було перевезено на зберігання до архівосховищ у Чернігові. Зараз він налічує близько 4 тисяч справ російською та грецькою мовами, що датуються XVIII-XIX ст.

певною організацією. Універсали, що їх давали приїжджим на Україну грекам гетьмани, починаючи з Б.Хмельницького, збільшували рух їх сюди і сприяли тому, що греки осідали цілими групами в містах, вигідних для торговельних операцій. З цього погляду одне з перших місць займав у XVII ст. Ніжин, що знаходився на битому шляху з Туреччини й Польщі до Москви і позначався чималим числом обивателів. Про його торгове значення свідчать три його ярмарки, що продовжувались 2-4 тижні. Але тільки з універсалу гет. Івана Самойловича від 23/XI р.1675 можна здогадатися, що р. 1675 вже була якась грецька громада в Ніжині. В цьому році гетьман на прохання греків і волохів, «на Украине мешкаючих», заборонив різним урядам, особливо ж ніжинському магістрату, чинити їм кривди. Хоч мова тут іде про греків з волохами, що приїжджали з різних міст до Ніжина, і тут наражалися на утиски з боку міського магістрату, але не можна не визнати, що тоді вже були там і осілі греки. Коли р. 1682 складали присягу царям Івану й Петру, під присяжним листом підписалося 18 греків – самих чоловіків, без жінок, і при тому без духовенства. Збудування в Ніжині грецької церкви (1680 р.), заснування своєї власної парафії, організація братства – купецької асоціації (1696 р.) – все це, побіч з гетьманськими універсалами, що гарантували грекам численні права й пільги, посилили приплив їх у Ніжин. Року 1711 тут нараховано 232 греків, волохів і болгар, що приїхали тимчасово і 90 таких, що осіли назавжди. Ревізія року 1782 виявила в Ніжині 743 грека, 76 волохів, 9 персів, 14 болгар, 36 хрещених турків, усього 881 душу, підлеглих грецькому братству з його судом.

Невдовзі після ревізії замість суду грецького братства утворено грецький магістрат, окремих від городского (1785), який і керував грецькою громадою аж до року 1872, коли скасовано магістрат і греки щодо прав були зрівняні з іншими міськими станами. Припинилась судово-адміністративна діяльність грецької громади і закінчилось помноження її архіву...

Важко сказати, коли почалась ця діяльність і закладено підвалини архіву. Можливо, що з року 1696, коли братський устав зобов'язав членів ради братської вести саме строге звітодавство, записуючи за допомогою писаря майже кожний акт своєї діяльності. Самий устав, список членів братства, звіти членів ради, а також старі гетьманські універсали та грамоти архієрейські – це й був початок того, що зветься архівом. Потім, коли словесні розбори позовів почали перемежатися з писаними, в архіві з'явилися й судові справи. Але таких справ до року 1745 ми не маємо. Вони загинули мабуть від пожежі року 1751, про яку згадує справа під роком 1769. В цьому році епітропи братські продали церковний двір у Києві, на Подолі, біля церкви Миколи Доброго, рибальському цеху, причому прохали братство засвідчити запис про це, бо купча на цей двір, що з давніх-давен належав до братства, як і інші купчі згоріли в часи пожежі 1751 року і наступних років [1].

Після того братство завело, мабуть, підхоже приміщення для своїх справ, бо розуміло їх важливе значення для урегулювання взаємовідносин між братчиками-купцями й розв'язання частих між ними сутичок. Після встановлення грецького магістрату, йому прислали з городского магістрату копію Указу Чернігівського Правління 1782 року «О положении старых дел в архиве» [2]. Коли ж року 1784 погорів архів Малоросійської Колегії в Глухові, з Чернігова не раз вимагали від

грецького магістрату присилання окремих справ тих греків, що апелювали в Колегію (№3132). На існування особливого приміщення в грецькому магістраті для вирішення справ показує ухвала, наприклад, 1800 р., коли магістрат, розібравши позов єврея Шемшелевича проти грека Чанди, постановив: «в иске отказав, положить дело в архив». Або постанова 1801 р. про здачу в архів деяких документів, що втратили законну силу (№1429).

Проте, невідомо, де саме переховували справи і як переховували. Випадкові вказівки мало проливають світла щодо цього. Коли грецький магістрат ухвалює видати довідку з метричної книги для позначення споріднення й прав спадку [3], то не ясно, де ж знаходилась та книга. Але, коли магістрат 19/IV – 1806 р. Відмовляється вислати в Чернігівське Губернське Правління один документ року 1799 на тій підставі, що вмер секретар Лосина, який завідував архівом, чому той документ «сыскать едва ли возможно» [4], то тут виявляється два факти: не було окремого архіваріуса й секретар не упорядкував добре архівних справ. Через півсторіччя зацікавлений історією ніжинських греків Н.К.Сторожевський писав року 1862: «Архив Нежинского греческого магистрата, особенно старые дела, хранящиеся в нем в беспорядке, писанные по-гречески, совершенно недоступне для любознательного розыскателя, по какой-то странной недоверчивости и подозрительности членов магистрата. С большим трудом удалось мне рассмотреть 57 грамот гетманских, царских и разных духовных лиц, подтверждающих льготы и привилегии грекам, и то по особому распоряжению покойного бургомистра Попова и под постоянным надзором одного из членов г. Блеку. Из грамот некоторые весьма ветхи, хотя, впрочем, все они хранятся в приличном ящике и редко тревожится их вековая пыль» [5]. Хоч Сторожевський, за його признанням, і не бачив самих справ, запевнення його щодо безладного становища їх зовсім імовірне.

Року 1782 в зв'язку з ліквідацією грецького магістрату, Чернігівське Губернське Правління указом з 16/III №2618 зобов'язало, щоб він усі справи, папери, реєстри й справи архівні (магістрат – *О.М.*) передав для подальшого переховування чи переведення в Ніжинську міську думу, подібно тому, як року 1856 було передано з Грецького магістрату в Ніжинський повітовий суд і Чернігівську Палату Громадянського Суду судові справи, що велися в магістраті [6].

Передача почалася в травні 1873 р. і закінчилася в грудні. Але закінчилася зі скандалом. Два колишніх ратмани грецького магістрату, що здавали архів, Фессалонітський і Белькович, 17/XI відмовились підписати груповий опис переданих справ через те саме, що там позначалося, буцім справи без документів. Коли ж вони зовсім вийшли з архіву, представники Міської Управи закликали пристава й опечатали приміщення. Але потім справа налагодилася і протестанти не тільки були присутніми, але й давали свої підписи.

Той порядок, в якому передавались справи, яскраво свідчить про те, що вони переховувалися в грецькому магістраті не в великому ладі. В перші два засідання передано 389 №№ за роки 1871-1858, 1872, 1858-1862, 1864, 1867-1871. Потім за новою нумерацією йшла передача справ за рр. 1757-1801, 1821-1871, 1800, 1803-1820, 1745-1747, 1824 і т.д., причому перескакували не тільки з десятиліття в десятиліття, а й з одного століття в друге. Звичайно, в такому порядку, чи ліпше [сказати] гармидер-

рі, й лежали справи. За другою нумерацією нараховано 3154 №№ і два за третьою [7].

Під №1 – в'язка документів за роки 1798-1800 і під №2 – в'язка незшитих документів за рр. 1768-1773. Але така ж в'язка незшитих документів і під № 3154 другої нумерації. Числа справ не зовсім відповідали тодішній наявності. Інші справи помилково записані двічі (див. № під р. 1771, №№ 2365, 2399-2417).

Вже при тій передачі виявилось, що архів значно постраждав. Крім справ до року 1744 включно, в ньому не знайдено й не описано жодної справи за рр. 1748-1757, 1759, 1763-1766, 1770, 1772, 1776, 1778, 1781, 1783, 1784, 1787. За інші роки описано тільки по одній справі (1758, 1761, 1767, 1775, 1795, 1796), та й за декотрі з останніх – небагато.

Потім міська Управа передала дещо до грецьких церков, крім тих №№1-55, що торкалися майна церковного, а саме: 20 №№ описів майна (1873), «Книгу для брачних обысков» (1725-1875 рр.), дві книги метрик, в яких записи о хрестинах за рр. 1706-1818, 1792-1833, про шлюби за рр. 1723-1810, 1792-1833, і про похорони – за 1722-1811, 1792-1833. Універсали гетьманські, грамоти архієрейські й царські жалуванні грамоти, мабуть, ще до скасування грецького магістрату було передано в церкву й там вони переховувалися. Хоч проф. Федотов-Чеховський, що описав їх і видав перші й другі (Акты Греческаго Нежинскаго братства, Киев, 1884), і не каже, де саме він їх знайшов, про це можна здогадатись. При тому ж р. 1885 їх в церкві переглядав проф. А.А.Дмитрієвський, який там знайшов і такі грамоти, що не увійшли до видання проф. Федотова-Чеховського. (Греческие Нежинские храмы – відбиток із «Православного обозрения», 1885 р., ст. 10, пр. 24). там же знаходились два примірники братського Устава зі списками членів і з подальшими додатками й поправками.

Текст Устава грецькою мовою й в перекладі російською проф. Дмитрієвський тоді ж почав друкувати, але не завершив [8].

Тепер в Грецькій церкві немає ні Устава братства, ні автентичних універсалів та грамот. За громадянської війни, десь в роки 1919-1922 якась військова організація взяла їх, зацікавлена, як мені казали, переважно печатками... Зостались тільки копії деяких з них, кілька документів початку XIX ст. і чернетки різних заяв, що греки подавали різним урядам в XIX і XX ст., і прибутково-видаткові книги за деякі роки.

Щодо найбільшої частини архівної спадщини Ніжинської Грецької колонії, яка р. 1873 зберігалася в Міській Управі, то її доля була тільки трохи гірша. Той же проф. Дмитрієвський, про якого ми вже згадували, був щасливіший за Сторожівського; він мав змогу познайомитися зі становищем Грецького архіву. Він зробив про нього доповідь на VIII Археологічному з'їзді в Москві р. 1890. Але та доповідь була не радісна. Порядку в архіві нема, казав доповідач. В кімнаті завдовжки 8 кроків і завширшки 4 тільки одно вікно. Зберігся архів далеко не весь: плюндрували його попередні власники, страждає він і від недбалого догляду сучасних. Особливо зазнала шкоди старіша частина архіву – більшість документів пограбували самі греки. Але, на думку доповідача, за XVIII і XIX ст. все ж збереглося біля 10000 справ (число, скажу від себе, дуже перебільшене). Але він не допустив перебільшення, коли розцінював наукове значення ніжинського архіву, де, на його думку, є документи, що досить повно змальовують внутрішній і зовнішній побут ніжинської грецької громади та її

взаємовідносини з місцевим населенням. Проф. Дмитрієвський прохав З'їзд вжити заходів, щоб урятувати архів від дальшої загибелі. Сам він пропонував перевести його до Харкова. І його гаряче підтримав проф. Д.І.Багалій, який нагадував, що в Історичному архіві при Харківському університеті йому саме і місце, бо там зберігаються справи Малоросійської Колегії, де є чимало таких, що торкаються історії Ніжинського братства.

Члени З'їзду ухвалили клопотатися про передачу. Коли ж один висловив думку, що Грецький архів слід залишити в Ніжині, щоб його розробляли місцеві сили, доповідач визнав це недоцільним, бо ніжинські вчені грецьким архівом ніколи не цікавилися ні тоді, коли в Ніжині був Юридичний Ліцей, ні потім, коли став Історико-Філологічний інститут. Класиків більше цікавить натура грецьких богів, аніж минуле свого рідного міста. Охочих людей і тому не знаходилося, що справи архіву написані на новогрецькій мові, при тому таким характером, що читати дуже важко [9].

Клопоти учасників з'їзду, коли їх розпочали, не дали наслідків. Між тим нещасна доля Грецького архіву в Ніжині звернула на себе увагу деяких місцевих вчених, яким нарешті стало відомо, що з Управи, де грецькі справи лежали відкрито, по сходам, їх брав, хто хотів. Договорилися з Управою, і 30/V 1894 р. Ніжинська міська Управа ухвалила передати архів Грецького братства й магістрату Історико-Філологічному інституту кн. Безбородька «для хранения и пользования». Проте, фактична передача відбулася р. 1899. хоч інститут п'ять років готувався прийняти таку історичну цінність, як Грецький архів, він для нього відвів не дуже добре приміщення – напівтемну прохідну кімнату перед бібліотекою.

Чи користувався хто з інститутський вчених архів? Тільки проф. В.І.Савва видобув з нього й надрукував три документи («Материалы из архива Нежинских греческих братства и маги страта», Нежин, 1909, відб. з VI т. «Сборника Ист.-Фил. Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине», 1909).

Два інших історики спробували довести архів до ладу й почали розкладати справи по роках, але за браком часу вони припинили роботу. Безладне становище Грецького архіву і в новому приміщенні не дозволило поглибити наукової роботи над історією Ніжинських греків і тим вченим, що приїжджали з інших міст. К.М.Плохинський для своєї великої роботи про «Иноземцев в старой Малороссии» (переважно про греків) [10] витягнув масу матеріалів з архівів Харкова, Москви, Києва, а на Ніжинський архів він зробив, за підрахунками В.О.Ейнгорна, тільки 33 посилання. Але не видно, чи останній сам використав як слід цей архів. Проте, його робота – рецензія на працю Плохинського, й не вимагала того [11].

За часи революції доля Грецького архіву погіршала, і вже р.1919 деякі справи опинилися на стороні. В архіві я бачив п'ять таких справ, що в цьому році перебували у Відділі соціального забезпечення... Р. 1924-25 в Інститут перевезли архівні фонди інших ліквідованих революцією міських установ. Помістили їх на 3-му поверсі, куди перенесли й Грецький архів, а потім спустили на 1-й поверх, де Грецький архів двічі міняв місце, причому одержував не завжди зачинене. Через все це він не міг не постраждати, хоч як раз р. 1924 колишній завідувач Губерніального архівного управління В.В.Дубровський зорганізував з інститутської молоді архівний гурток, що переводив упорядкування архівних фондів. Але при частих переносках це була робота

Данаїд... ще гірше стало, коли р. 1925 всі фонди перевозили в нове приміщення Окружного Архіву, в Богословську церкву. Приймали їх без опису, на підводи клали оберемками. Привести до ладу всі ці фонди, зокрема і Грецький, вдалося не одразу. Тільки на початку цього року (1928 – *О.М.*) Грецькі справи змогли сконцентрувати в одному місці. Їх лінійна довжина – 23 метри. Тут багато чого вже нема. Внаслідок тих перевозок і шарпанини тепер в архіві не знайшлося чималого числа справ, що були ще р. 1873. особливо постраждали рр. 1780–1790. за 1786 р., наприклад, нема 93-ох справ, за 1788 – 69-ти, за 1791 – 64-ох...

Справи Грецького архіву за ХУІІІ ст., що я студіював, написані переважно русько-українською канцелярською мовою. В деяких з них є тільки окремі документи грецькою мовою. Але є кілька десятків справ, написаних грецькою мовою. Таких справ я нарахував по 18 за 1768 і 1769, 27 за р. 1774, 1 – за 1779 рік. За роки 1799-1800 є ще великі книги прибутково-видаткові, теж грецькі.

Крім справ наявних, що поступили в Ніжинський Окружний Архів, деякі грецькі справи опинилися в Чернігівському історичному краєзнавчому архіві. В переліку його фондів вони вважаються як фонд Ніжинського грецького архіву [12].

На моє запитання, що це таке, П.Федоренко ласкаво роз'яснив, що так названо «три в'язки судових справ Ніжинського грецького магістрату за роки 1800-1866» [13]. На його думку, вони потрапили туди зі справами Ніжинського городового магістрату. Нарешті, чимало справ, викликаних ніжинськими греками, можна знайти в архівах столичних і окружних міст (Ленінграда, Москви, Харкова, Києва, Чернігова), у фондах тих установ, ХVІІІ ст., як Ніжинських, так і Глухівських, Чернігівських, С.-Петербурзьких, що або вперш розглядали позови греків, як Ніжинський городовий магістрат, повітовий суд, або ж за апеляціями їх. Але ці справи не є архівна спадщина Ніжинських греків у власному розумінні цього слова [14].

ПРИМІТКИ

1. Справа грецького архіву № 2324. З інших пожеж одна, року 1757 почалася з грецьких дворів. (Черниговские Епархиальные ведомости, 1861, арк. 354).
2. Протокольна книга р. 1782 № 3132.
3. Справа 1789 р. № 2617.
4. Справа 1799 р. № 2219.
5. Нежинские греки, Киев, 1863, стр.3.
6. Пор. «Дело о передаче в Нежинский уездный суд дел и об учреждении общественного управления», р. 1866 на 166 арк. №112, 1-ої нумерації.
7. В окремий опис ввійшли ще «дела по имуществу и капиталам церковным» (№№1-55), які 5/ХІІ 1873 р. передано єпітропу грецьких церков.
8. Описание рукописей и книг, поступивши в Церк.-Арх. Музей при Киевской дух. академии из Греческой Нежинской Михайловской церкви (Труды Киевской дух. академии, 1885, прил. К №№ 9-12, ст. 98-160).
9. Труды VІІІ арх. съезда в Москве, 1890, IV, ст. 178-179.
10. Труды ХІІ арх. съезда в Харькове, 11, 175 і далі.
11. В.Эйнгорн. Новый труд по внутренней истории старой Малороссии. Чтения в Обществе ист. и др. Российских, 1908, I (224). Смесь.
12. Архівна справа, кн. 7, ст. 33.
13. Лінійна довжина їх – 1 метр.
14. Про ці архіви й фонди див. у вище означеній праці В.О.Ейнгорна, с. 56-60, і в статті С.М.Іванова «Українські фонди, перевезені з Москви», «Архівна справа», кн. 4, с. 61-63.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

КРАЄЗНАВЧА МОЗАЇКА

Надія Онищенко (Ніжин)

НІЖИНСЬКІ БОГОМОЛЬЦІ

У Ніжині на вулиці Воздвиженській, що веде до храму Воздвиження Чесного Хреста, знаходиться будинок, що різниться своїм зовнішнім виглядом від своїх сусідів. Одноповерховий, із фасадом, який, за переказом старожилів, прикрашали дві дерев'яні колони з двома крилами-прибудовами. Тепер – це приватне житло. З 1940 року там розміщувалася служба ветлабораторії з тригектарною присадибною ділянкою. Працівники цієї служби розповідають і досі про липову альтанку і бузкову алею і про якихось дворян, які всім цим володіли до революції. І тільки меморіальна дошка повідомляє, що тут із 1894 до 1906 рік жив Герой Соціалістичної праці, академік Олександр Олександрович Богомолець (1881-1946).

Ольга Богомолець (праворуч)
із сином Андрієм та автором
статті в Ніжині біля
Миколаївського собору

Дошка була встановлена радянською владою в 1981 році з нагоди столітнього ювілею вченого-патолофізіолога, який хоч був і безпартійним, але внесок його в науку не можна було не помітити і не оцінити.

І музейні фонди, і інвентарна книга на цю будівлю вперто мовчать про ніжинське коріння Олександра Богомольця, про його приналежність до однієї з найцікавіших і маловивчених дворянських родин Ніжина. Так відбувалося тому, що наша так звана новітня історія намагалася відлучити нас від нашої родової пам'яті. І росли ми, як біблейське насіння кинуте на камінь: наша віра не проростала в землю, не врожайлась добрим колосом, а змінювалася, навіть, від легенького вітру.

Ймовірно, наукові здобутки академіка – в його духовній близькості зі своїм родоводом через батька Олександра Михайловича Богомольця. У згадках він називає його учителем, найкращим другом, високоосвіченою і дуже справедливою людиною [1]. Їх зближувало і разом пережито горе: смерть матері Софії Миколаївни Богомолець-Прісецької. Народившись у Лук'янівській в'язниці, де народоволка чекала присуду Київського військово-окружного суду, Олександр побачив маму вперше на Карійській каторзі вже десятирічним хлопчиком. Там вони з батьком її й поховали. Саме батько привіз Сашка в Ніжин

до діда Михайла Федоровича. В очах сина Олександр Михайлович бачив дружину, яка любила і

Сучасний вигляд Хрестовоздвиженської церква в Ніжині

слов'янської мов, латині, арифметики, математичної географії, французької мови склав на «відмінно». Був нагороджений похвальним листом і книжкою Тургенєва «Записки охотника» [3].

Що представляв із себе Ніжин у ті часи? У 1894 році тут створюється Історико-філологічне товариство, третє в Російській імперії. Видатні професори М.М.Бережков, І.Г.Турцевич, В.К.Піскорський, В.І.Резанов випускали наукові збірники, виступали з публічними лекціями, пропагували наукові ідеї, які й сьогодні залишаються актуальними. Це було справді інтелектуальне середовище, яке наснажувало і студентів, і учнів гімназії. У Ніжині діяло музично-драматичне товариство, очолюване Ф.Д.Проценком.

Воно об'єднувало всі аматорські сили Ніжина. В будинку Товариства збирався хор, симфонічний оркестр, дві драматичні секції: російська і українська, а також літературна і музична.

На запрошення товариства тут виступали Марія Заньковецька і Микола Садовський, хорова капела Кошиця з Київського університету. Студенти і гімназисти відвідували ці вистави [4]. Вірогідно, їх дивилися і Олександр Богомолець з сином.

У спогадах Г.Дядюші читаємо, що родина Адасовських* і родина Богомольців дружили ще з початку XIX століття. Батько академіка був у дружніх стосунках із самою актрисою і її мамою Марією Василівною, їх близько знав і Олександр Олександрович. Про дружні взаємини тіток Богомольця Марії і Єлизавети свідчать листи, що зберігаються у фондах музею Марії Заньковецької в Києві; а двоюрідна сестра Богомольця – Наталія Лазурська була задушевною подругою актриси. В архіві актриси зберігається також кілька новорічних листівок від Богомольців. Дві від дружини Олександра Олександровича (за 1910, 1912 або 1914 р.) і одна від самого

оцю альтанку, і ці бузки недалеко від Графського саду.

У грудні 1893 року дворянин Олександр Михайлович Богомолець подає прошеніє завідуючому гімназією при Історико-філологічному інституті князя Безбородька про прийняття сина Олександра у другий клас, який до цього навчався вдома [2]. Свідцтво вказує на те, що за час навчання з січня по червень 1894 року Олександр Богомолець, син дворянина, віросповідання православного, поведінку мав відмінну і лише одну четвірку з малювання. Річні екзамени з Закону Божого, російської і

Родовий герб Богомольців

* Справжнє прізвище М.К.Заньковецької – Адасовська, сценічний псевдонім вона взяла за назвою села, яким володіли поміщики Адасовські, де вона й народилася.

майбутнього академіка. У спогадах Дядюші читаємо, що будучи вже президентом АН УСРР, він, «... не забував Марію Костянтинівну і, незважаючи на велику зайнятість науковою, організаційною і громадською діяльністю, відвідував її» [5].

Особова справа гімназиста Богомольця вказує на те, що батько перевів його вчитися у Кишинівську першу гімназію, туди були переслані метрична довідка сина і довідка про

Надгробок на могилі М.М.Богомольця на цвинтарі Хрестовоздвиженської церкви в Ніжині

дворянське походження батька. Можемо припустити що Сашко повертався в Ніжин разом із батьком у 1901-1902 роках. Олександр Михайлович жив тоді під наглядом поліції. Лише 12 листопада 1902 року нагляд було знято [6]. Та після подій 1905 року Ніжинська земська управа отримує розпорядження губернатора про обов'язкову підписку з осіб, які користуються правами державної служби, про їх неприналежність до політичних організацій протизаконного характеру. У списку тих, хто відмовився підписувати таку заяву станом на 24 листопада 1906 року знаходимо і прізвище лікаря села Талалаївки Олександра Михайловича Богомольця [7].

Олександр Михайлович Богомолець і його дружина Софія Миколаївна Прісецька, народившись у 50-х роках ХІХ століття, належали до нового покоління молодих людей, чие розуміння історичного становища і обов'язку дворян різнилося від розуміння їх батьків. Титулярний радник Федір Євстафійович, що служив по виборах дворянства Остерського повіту депутатом Чернігівського Дворянського депутатського зібрання і був нагороджений орденом Святого Володимира ІІ ступеня, гордився своїм «благородним сословієм» і предком своїм військовим товаришем Євстафієм Петровичем Богомольцем [8]. Саме від нього успадкували герб [9].

Найпередовіший і найосвіченіший клас російського суспільства, за висловом графа Г.Милорадовича, своє покликання вбачав, передусім, у служінні монарху. Конфлікт батьків і дітей дворян яскраво виразив письменник Володимир Дрозд у вислові Софії Прісецької своєму батькові, відставному поручнику.

«Коли серед мільйонів сліпих рабів з'являється купка зрячих, здатних на самостійний критичний погляд довкола, здатних пожертвувати життям, щоб відстояти право народу на фізичний і розумовий розвиток у країні, де критика давно змовкла, наука похована, а філософія пішла в утриманки, їхня зрячість для обивателя здається злочинною, гріховною і задля власного спокою він перший волає до власть імущих: «Скоріше на вогнище їх!».

Із 36 років життя прихильниця мудрості 11 років провела на каторзі. Двадцятирічною дівчиною брала участь в «ходінні в народ», поширювала прокламації, які закликали до боротьби проти існуючого ладу. Її переконання поділяв чоловік, випускник медичного факультету Київського університету. Він вбачав своє служіння народу в його просвіті і в безпосередній лікарській роботі. Просвітницьку місію взяли на себе і сестри Олександра Михайловича Богомольця Єлизавета і Марія. Спогади різних людей називають то одну, то іншу засновницями в Ніжині жіночого пансіону. На вулиці Воздвиженській біля церкви бачимо поховання з білого каменю. Хрест на ньому не вцілів, але зберігся напис у розгорнутій книзі: «Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих». Мария Михайловна Богомолец. Род.

февраля 1843 года. Умерла 22 октября 1906 года». І на другому боці читаємо: «Без ропота крест свой, родная, до самой могилы несла. Любовью и лаской всех грела. Душу свою тем самым спасла». Дай, Боже, кожному з нас залишити по собі таку пам'ять».

Поховання це недалеко від дому Богомольців. Очевидно, родина відвідувала саме Хрестовоздвиженський храм. Перший, дерев'яний, на цьому місці був збудований ще в 1694 році. Наприкінці XVIII століття будується новий, кам'яний. Історія його будівництва пов'язана з іменем одного з останніх полковників Ніжинського козацького полку Петра Івановича Розумовського, який був двоюрідним небожем останньому українському гетьману Кирилу Розумовському. На посаді ніжинського полковника Петро Розумовський пробув недовго, в 1771 році передчасно помер. Невтішна вдова, Пелагея (в дівочтві – Сулима, теж із старшинського роду), вирішила поховати чоловіка в церкві на Магерках. А на спокій його душі пожертвувала кошти на будівництво кам'яного храму. Він був освячений в 1775 році. А в 1782 став усипальницею і для Пелагеї Розумовської [10].

Поховання, архітектурні пам'ятники, документи свідчать про добрий спадок родини Богомольців, який вкорінює нас в нашу історію.

У 1998 році в Ніжин вперше приїхала правнучка академіка Ольга Богомолець з сином Андрієм. Відомий науковець, лікар-дерматолог, а ще й український бард, тихо ступала вулицями і доріжками, якими торували життєві дороги її предки. Молилася в старовинних соборах, знімала на відео давній дворянський дім, парк і говорила про велику відповідальність перед історією свого роду.

ПОСИЛАННЯ

1. Дрозд В. Ритми життя. – К., 1984. – С. 45.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 386, оп.1, спр. 957, арк. 1.
3. Там само, ф. 386, оп.1, спр. 957, арк. 5.
4. Проценко Ф. Мистецькі спомини. – Ніжин, 1993. – С. 14.
5. Шевякова К. Коло друзів і знайомих // Український театр. – 1994. – № 4. – С. 26.
6. Діячі революційного руху в Росії. Біобібліографічний словник. – Т. III. – К., 1933. – С. 345-346.
7. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 1492, арк. 23.
8. Милорадович Г. Родословна книга чернігівського дворянства. – Т. II. – Ч. III. – СПб., 1901. – С. 26.
9. Лукомський В., Модзалевський В. Малоросійський гербовник – СПб., 1914. – С. 12.
10. Морозов О. Усипальниця Розумовських // Вісті. 1995. – 24 листопада.

Лариса Кулик (Ніжин)

З ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКИХ ЯРМАРКІВ

Ярмарок – це, мабуть, стихія богів. Ну де ще ви можете побачити таку приголомшуючу різноманітність і вражаючий достаток, здається, в усьому. Навіть неможливі речі під час ярмарку відбуваються з легкістю.

Але ринок – це перш за все товарно-грошові відносини. Ярмарки виникли в Європі в добу раннього середньовіччя, в період панування натурального господарства і економічної роз'єднаності. Головною фігурою у торгівлі були купці – підприємливі й непосидючі. Вузкість ринку та небезпечність торгівлі спонукали торговців об'єднуватися в торгові каравани, торгувати спільно, облаштовувати торгівлю в спеціально обраних та добре захищених пунктах (біля стін замку або монастиря тощо); там, де збиралися значні маси людей, на перетині

торгівельних шляхів та в місцях, де проходили народні зібрання, великі релігійні свята.

Під ці критерії якнайкраще підходив середньовічний Ніжин, який унаслідок війни Росії з Литвою (1500-1503) у складі Чернігово-Сіверщини відійшов до Московської держави. В першій половині XVI ст. він уже був одним із важливих пунктів на торговельному шляху Львів-Київ-Москва. Російські купці привозили на ніжинський ринок хутра, зброю, вироби з дерева, кінську зброю, а купували тут привозні східні та західноєвропейські товари, ювелірні вироби, сіль тощо.

Ярмаркам належало важливе місце у зміцненні зв'язків між місцевими ринками Лівобережної України. Дані переписних книг 1666 р. показують, що в 12 лівобережних містах у середині 60-х роках XVII ст. щороку проходив 31 ярмарок [1].

У Ніжині щороку відбувалося три ярмарки: Всеїдний (в лютому, за тиждень перед Масляною), Троїцький (у червні, пов'язаний зі святом Трійці) та Покровський (в жовтні, пов'язаний зі святом Покрови Пресвятої Богородиці). Тривали вони в середньому 1,5-2 тижні [2].

Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичаєвими нормами. Про умови продажу товару на українських ярмарках лівобережні купці в 1685 р. розповідали в Сибірському приказі так: «... Как де у них бывает торг и кто у кого сторгует какой товар и по рукам ударит и тот товар запечатывает и держит тот товар за своей печатью многи дни, а после того не возьмет, и тот товар велено отдать тому, кто тот товар, сторговав, запечатает, неволею» [3].

За дотриманням цих правил слідували ярмаркові судді, а де їх не було, то козацька старшина. В окремих випадках для розгляду спірних торгових справ скликалася рада купців.

Продавці товарів у XVII ст. мали платити торговельне мито: іноземні купці – по 30, українські й російські – по 10, торгові люди – по 6 або 4 копи грошей від возу товару. За привезені на продаж вино, рибу, сіль, ганус сплачували по 6 коп. з возу, з коліс і «прочей мелкости» – по 2 коп. Торгові люди з міст і сіл, де проходили ярмарки, звільнялися від сплати мита за траву, сіно, обручі, дранку, ободи тощо.

Із західноукраїнських земель на Лівобережжя надходила переважно сіль. Існувала категорія торговців (коломиїців), яка спеціалізувалася на її доставці з району Коломиї. В 1660-х роках царські переписувачі виявили в Козельці та Нових Млинах по 6 і в Ніжині 18 дворів таких коломиїців [4].

У серпні 1655 р. В.Бутурлін нарахував у Ніжині 37 купців із Мозиря, Петрикова та Слуцька. В Ніжині також існували цілі колонії купців-іноземців. Із метою заохочення до заняття торгівлею гетьманська адміністрація давала іноземним купцям досить істотні пільги. Богдан Хмельницький навіть звільнив ніжинських купців-греків від підпорядкування старшинській адміністрації й дозволив їм безмитно торгувати по всій території України. За гетьманування І.Брюховецького грецькі купці зобов'язувалися вже платити мито, але тільки військовому екзактору (збирачу мита). Їх двори звільнялися від підводної повинності та постойв військ, за що вони віддавали місцевому полковнику грошову «належитость».

Греки створили в місті свій магістрат, мали торговельні зв'язки з ринками України, Росії, Молдавії, Криму, Німеччини, Австрії, Італії, Туреччини, доставляли звідти велику кількість різноманітних товарів. Згідно зі свідченнями сучасників, у 1766 р. до Ніжина на ярмарки, що відбувалися три рази на рік, приїздило купецтво з «Турецкой области». Греки, волохи, вірмени привозили кумач, голки, шовкову та бавовняну тканину, ладан, бакалію. Російські купці привозили шовкову тканину російських фабрик, а також китайські та перські чай, каву, цукор, «разное коренье, платки бумажные и шелковые, чулки шерстяные, шелковые и бумажные». Польські купці привозили сукна німецьких фабрик. «Польские обыватели привозят соль ступочную и грибы, казаки и малороссийские обыватели привозят соль крымскую и рыбу вялую, икру зернистую» [5].

У червні 1827 р. М.В.Гоголь в одному зі своїх листів із Ніжина повідомляв: «У нас тепер у Нежине завелось сообщение с Одессою посредством парохода или брички Ванькина. Этот пароход отправляется отсюда ежемесячно с огурцами и пикулями и возвращается набитый маслинами, табаком и гальвою» [6]. Як бачимо, на початку XIX ст. в Ніжині були можливі торговельні операції з використанням водяного транспорту, а також присутність на ніжинському ринку досить екзотичних товарів – що ймовірно мали попит.

Відомо, по міщани або купці зверталися з «объявлением» до міської думи про дозвіл побудови балагану (торгової палатки в сучасному розумінні) для добропристойної торгівлі. Наприклад, у 1836 р. ніжинський міщанин Тевій Земельов звернувся до Ніжинської думи з таким оголошенням (швидше – заявою): «Для предстоящей в городе Нежине Всееденской ярмарки нужно мне выстроить от себя один балаган на площади гостиного двора в бывшей замковой крепости в мучном ряду для продажи собственной крупчатой муки на приличном месте» [7].

Подібні звернення надходили не тільки від міщан, купців (ніжинських або іногородніх), а також від селян. Так, наприклад, селянин Московської губернії Коломенського повіту поміщика Сергія Крюкова Андрій Лохматов хотів побудувати балаган в бакалейному ряду.

Кожний торговець під час ярмарку повинен був сплатити до міської скарбниці певне торгове мито. В 1872 р. була встановлена «такса на взыскание акциза за производимую торговлю во время ярмарок в г. Нежине». Наприклад, з продажу залізних товарів (із квадратного сажено) та з бочки чистого дьогтю потрібно було сплатити по 1 рублю, з бакалійних крамниць від квадратного сажено – 1 руб. 25 коп. Однією з найбільш прибуткових вважалася торгівля червоними суконними та шовковими товарами – володарям подібних крамниць необхідно було сплатити аж 2 руб., в той час, як власники крамниць з продажу шапок та пряників сплачували лише по 50 коп., а власники взуттєвих крамниць, а також «с кукольных комедий, оптических панорам и других подобных представлений от квадратной сажени, занимаемого на площади места» – по 75 коп. Із продажу коней та овець (з однієї штуки) по 10 коп. та 1 коп. відповідно.

Сплачувати згідно цієї «такси» повинні були всі торговці та промисловці, «производящие торг и взыскивающие себе от того выгоду». Селяни, котрі приїздили на ярмарок із найближчих місць з власними виробами «таксу» не сплачували. З метою полегшення підрахунків, вози та бочки прирівнювалися до одного квадратного сажено, а місця або приміщення для торгівлі, які містять в собі менш 1 квадратного сажено вважали за повний квадратний сажень (1 сажень = 2,1336 м.) [8]. Цікаво, що іногородні покупці на ярмарках скота повинні були сплатити у місцеву казну по 10 коп. з кожної штуки.

Досить давно в Ніжині існував, так званий, Проводний ярмарок (тобто на Проводи – поминальні дні через тиждень після Великодня). Ніжинський міський голова в травні 1872 р. клопотався про офіційне затвердження урядом Проводного ярмарку протягом 7 днів із метою підвищення міського збору. Це питання розглядалося міською думою, міською управою, повітовою земською управою та Чернігівською губернською земською управою. На жаль, справа закінчилася невдачею. Зміна строку проведення ярмарок підлягала відомству Губернських земських установ, а от затвердження таких постанов підлягало Міністру Внутрішніх Справ – в міністерстві не знайшли достатніх підстав для затвердження в законодавчому порядку Проводного ярмарку в Ніжині. Зазначалося, що кількість існуючих і досить великих ярмарків у Ніжині достатня, а інші не зможуть дати бажаного прибутку місцевій казні. Це питання розглядалося майже рік (із травня 1872 по 28 березня 1873 р.) [9].

Протягом XIX ст. Ніжин все ще зостається одним із найбільших торговельних міст Чернігівської губернії. Однак, значення загальноукраїнського торговельного центру, яким він

був раніше, втратив. Проте, навіть у 1895 р. заради задоволення всіх торгових потреб Ніжинська міська управа повідомляла, що «шлагбаум со стороны Киевского въезда в г. Нежин для бесплатного проезда съезжавшихся на предстоящую в г. Нежине Троицкую ярмарку будет открыт в течение 4 суток» [10]. А ось найбільший в Лівобережній Україні Покровський ярмарок на середину XIX ст. повністю здав свої позиції – діалося взнаки зміщення торгових шляхів, відсунення на південь кордонів й епідемія чуми, через яку в 1854 р. торгівлю було перенесено до Ромнів. Цікаво, що причину остаточного занепаду Покровського ярмарку Ніжинська повітова земська управа в 1903 р. вбачала у великій тривалості та невизначеністю його початку. Відтак, було встановлено строк: з 25 вересня по 1 жовтня [11]. Звісно, констатована причина суто формальна – подібний факт свідчить про згасання минулого розмаху місцевих ярмарків і подібні адміністративні заходи не давали бажаного результату та жаданих прибутків.

Ярмарок у період його проведення ставав не тільки торговим, але значною культурною і громадською подією. Звичайно, проводилися й народні гуляння, існували традиції і ритуали відкриття і закриття ярмарку. Для підтримки громадського порядку на торжища направлялися великі наряди поліції та підрозділи козачих військ.

На ярмарках поміщики закликали селян на слободи (спеціальні поселення, звільнені на певний час від податків). Для цього вони виряджали сюди своїх людей із хлібом та горілкою, і ті вбивали на торговому майдані кілок із табличкою, на якій позначалися умови та вигоди слобідського життя, частуючи й агітуючи потенційних «слобожан». Тут же проводили повалання, тобто привселюдно повідомляли про вчинення якогось злочину, прикмети злодія тощо [12].

Із початком громадянської війни ярмарки в Україні не проводилися. Відроджуватися вони починають в 1922-1923 роках. Протягом 1926 р. їх зареєстровано уже 15202. На початку 1930-х р. ярмарки були скасовані. І не дивно: у влади заявилися інші пріоритети і свої політично і економічно обгрунтовані рішення. Торжища починають відроджуватись вже після війни (різні за масштабом і тривалістю) і, здебільше, набувають рис сучасних продуктових або фуражних базарів.

Ніщо так не відображає склад душі української нації, її мислення й поведінку, як галасливий ярмарок. Не треба відкривати підручники і намагатися зрозуміти науковий сенс етнографічних досліджень стосовно української ментальності. Лише поринувши в бурхливий ярмарковий вир, ви до кінця зрозумієте її справжню сутність.

ПОСИЛАННЯ

1. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 133.
2. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание – М., 1851. – С.484.
3. Борисенко В.Й. Вказана праця. – С. 135.
4. Там само. – С. 142.
5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 342, оп. 1, спр. 57.
6. Гоголь Н.В. Собрание починений в 6 тт. – Т.6. Избранные статьи и письма. – М., 1952. – С. 262.
7. ВДАЧОН, ф. 341, оп. 1, спр. 291.
8. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 906.
9. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 905.
10. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 970.
11. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1005.
12. Українська минувшина. Етнографічний довідник. – К., 1993. – С.124.

Станіслав Маринчик (Ічня)

АКАДЕМІК ІЗ ІЧНЯНЩИНИ (до 175 річчя від дня народження Пармена Забіли)

Творчість нашого земляка Пармена Забіли посідає особливе місце в плеяді визначних майстрів скульптурного мистецтва царської Росії другої половини XIX і початку XX століття.

10 серпня 1830 року в день диякона Пармена, одного із сімдесяти апостолів, в сім'ї поміщика Петра Івановича Забіли, мешканця с. Монастирище Борзнянського повіту (тепер Ічнянського району), народився син.

У дореволюційні часи церква ревно дотримувалась канонів: при хрещенні новонародженого ім'я давалось на честь святого, у день якого дитина з'явилася на світ. Хлопець ріс жвавим і дотепним. Ще з ранніх років у нього з'явився хист до малювання. Улюбленими іграшками малого Пармена були альбоми, фарби та олівці. Як тільки він підріс, батько віддав його вчитися до Київської гімназії. Там П.Забіла познайомився з братами Миколою та Григорієм Ге. Брати дуже гарно малювали і на уроках образотворчого мистецтва викликали захоплення не тільки в однокласників, а й, навіть, у вчителів. Однак скоро виявилось, що Пармен набагато талановитіший.

Одним із найбільш шановних учителів гімназії був історик Микола Іванович Костомаров. Він зумів своїм вихованцям прищепити любов до предмету, який викладав. Микола Іванович мріяв «...рідну українську націю вивести з духовного занепаду, а кріпака – з неволі духовної і соціальної...».

У березні 1847 року нишпорки поліції Миколи II викрили Кирило-Мефодіївське товариство. Костомарова разом з іншими «братчиками» заарештували. Всі учні відкрито і щиро співчували своєму вчителю, але ще більше захвилювалася гімназія, коли царські жандарми арештували Тараса Шевченка. Звичайно, ці акції не могли не хвилювати студентську молодь, прогресивно настроєних громадян. Глибоко проймався цими подіями і юний Пармен.

У гімназії П.Забіла серйозно захоплювався образотворчим мистецтвом. Поступово в юнака удосконалюється майстерність малюнка, розвивається художній смак.

Після закінчення в 1849 році гімназії, Пармен супроти волі батьків їде до Санкт-Петербурга, де з головою поринає в культурне життя Північної Пальміри.

Великого розголосу набуло написане Карлом Брюлловим полотно «Останній день Помпеї». На художній виставці біля видатного твору великого Карла постійно товпилися шанувальники його творчості.

Якось дев'ятнадцятилітній Пармен випадково зустрів на виставці товариша по гімназії Миколу Ге. Хлопці вельми зраділи, що побачилися, і почали захоплено милуватися шедевром Карла Павловича. Несподівано у їхніх серцях запалало бажання стати художниками.

Темпераментний Пармен збуджено обняв за плечі товариша і екзальтовано вигукнув: «Миколо, друже! Ми повинні обов'язково вступити до Академії мистецтв. Сподіваюся, що нашим учителем і наставником буде не хто інший, як легендарний Брюллов».

Скоро мрія друзів збулася. Спочатку П.Забіла на правах вільного слухача 1850 року вступає до Академії, а вже наступного року стає повноправним студентом, навчається в

досвідчених педагогів Петра Клодта та Миколи Піменова.

П.Забіла радів, що знайшов своє покликання, старанно вивчав професію, до якої так прагнула душа. Він буквально поглинає навчальні дисципліни, що викладалися в Академії. Треба згадати, що в стінах Академії мистецтв витав дух геніального Івана Мартоса, багато викладачів добре пам'ятали його, розповідали про нього своїм студентам. Пармен дуже пишався, що видатний митець і педагог був його земляком. Можливо, саме тому юнак з Монастирища і вступив навчатися на скульптурне відділення.

Талановитий студент успішно навчається в класі скульптури, і за ліплення окремих робіт одержує малу срібну медаль. У той же час він не завжди був задоволений навчальною програмою Академії. І 1854 року П.Забіла робить відчайдушний крок у своєму студентському житті: залишає Академію і за власні кошти їде вивчати скульптурне мистецтво до Італії.

У Римі він методом самоосвіти старанно вдосконалює техніку роботи з каменем. Проте зв'язків з Санкт-Петербургом не пориває.

Мабуть, не легко далось Пармену закордонне життя. 1855 року князь Г.П.Волконський, який був опікуном над російськими художниками в Італії, поставив П.Забілі умови: або повернутися до Росії і розпочати роботу на медаль, або одержати одноразову грошову допомогу і залишитися за кордоном. Гордий дворянин не відступився від свого попереднього рішення і залишився в Італії, щоб самостійно готуватися до заочної атестації.

Радісною для Пармена Забіли стала подія, коли його сестра Анна Петрівна восени 1856 року вийшла заміж за його товариша по гімназії і Академії Миколу Ге.

Відразу, по закінченню Академії Ге разом з дружиною вирушили в подорож по Європі і, звичайно ж, завітали до Пармена. Виявилось, що Анна з Миколою вінчалися в церкві с. Монастирища.

Уже в перші роки перебування в Італії Пармен Забіла створив кілька визначних творів: мармурову скульптуру «Наяда біля фонтану» на замовлення імператриці Олександри Федорівни, «Ревекка біля колодязя», «Тетяна» – за твором О.Пушкіна «Євгеній Онегін», «Горе» – надгробок графині Ташкевич в Ніщі, «Дівчина- купальниця», а також декілька погрудь та барельєфів.

Творчий дебют митця засвідчив, що в скульптурне мистецтво прийшов яскравий і самобутній талант. Належно оцінили обдарованого майстра і в Санкт-Петербурзі: за деякі з ранніх його творів у 1857 році Парменові Забілі присвоїли звання художника.

Комунікабельний і дотепний, Пармен не тільки плідно творить, він зустрічається і активно контактує з багатьма вихідцями з Росії, які жили на той час в Італії.

На лікуванні в Римі перебував відомий російський художник Олександр Іванов, автор видатного полотна «З'явлення Христа народам». За час спілкування з Олександром Андрійовичем П.Забіла створив погруддя славного художника.

Перші успіхи не запаморочили Пармена, він постійно в творчих пошуках і продовжує наполегливо працювати над здійсненням нових задумів. Він добре розумів, що запорукою успіху в кожній професії і, насамперед, у мистецтві є щоденна натхненна праця. І він самовіддано працює, в його дужих і талановитих руках м'яка глина за допомогою стеки і пальців віртуоза перетворюється в моделі для майбутніх виробів.

Скульптор створює прекрасні барельєфні зображення родини Кочубеїв і надсилає їх в Росію. Високохудожні твори не тільки принесли П.Забілі славу, але й звання академіка, яке 1869 року присудила йому академічна рада Академії мистецтв.

Забіла був не просто талановитим художником, а й неординарною людиною. У нього було обличчя біблійного пророка з красивою шевелюрою, з сміливим орлиним профілем, що

підкреслював волю і мужність. Струнка постава робила його не тільки привабливим, але й вишуканим. Високоосвічений, добре вихований, красивий, з уважним і проникливим поглядом художника, Пармен Петрович викликав повагу і щире захоплення у своїх співрозмовників. Сучасники, яким доводилося бачити скульптора за роботою, говорили, що завжди милувалися його натхненним обличчям і швидкими рухами рук та пальців чарівника, які на очах у присутніх творили чудо.

Художник володів рідкісним даром помічати в людині внутрішні риси характеру, які допомагали розкрити й створити життєво-правдиві скульптурні образи, відтворити в динаміці емоції, переживання, думки героя. В ряді творів земляка знайшли відображення в психологічних портретах образи видатних історичних осіб епохи, в яку жив і творив Пармен Забіла. У продовж порівняно короткого часу митець завершує цілу низку скульптурних портретів, зокрема. О.Пушкіна та І.Тургенева.

Але найбільш яскравим прикладом таланту П.Забіли і одним з найвизначніших його творів, який 1869 року побачив світ, є мармурове погруддя Т.Шевченка. Перш, ніж приступити до створення скульптурного портрета співця людської долі, Пармен Петрович довго думав над образом Кобзаря. П.Забіла розробляв різні варіанти і нарешті вирішив без будь-яких прикрас відтворити реалістичне зображення смертельно хворого поета у кожусі з широкими відлогами, без головного убору, з втомленим поглядом вистражданих за долю простого люду очей. Народна любов до Тараса Григоровича була безмежною, отже, гіпсові копії скульптурного портрета генія української нації миттєво розійшлися по всіх континентах планети.

Деякий час П.Забіла жив у Флоренції, зустрічаючись з російським революціонером Михайлом Бакуніним. Але невдовзі скульптор не знайшов з ним спільної мови, і, природно, інтерес до спілкування швидко пройшов. Натомість, у цей час зародилася дружба з натхненником революційно-демократичного руху в Росії, засновником газети «Колокол», Олександром Герценом. Якось Герцен із великим обуренням розповів П.Забілі про те, що на його революційне видання надходить чимало кореспонденцій та скарг про свавілля і жорстокі репресії, які чиняться в царській Росії та багатьох губерніях України.

Олександр Іванович повідомив Пармена про масове беззаконня, яке мало місце в Чернігівській губернії під час реформи 1861 року. Зокрема, вельми нахабно вів себе «Член-експерт комісії з проведення реформи, предводитель дворянства Борзнянського повіту (до якого входила Ічня) Григорій Галаган. Магнат зятято відстоював інтереси поміщиків і виступав за збереження тілесного покарання селян. І, навіть, після реформи Г.Галаган намагався привласнити землю, яка по праву належала ічнянським селянам. І коли обурені люди повстали, розгніваний поміщик придушив виступ викликаними в Ічню солдатами. О.Герцен розповідав, що такі скарги надходять і з інших регіонів Чернігівщини.

Знайомство Забіли з Герценом переросло в довголітню дружбу. Позаяк Пармен цікавився революційною літературою, О.Герцен надсилав йому «Полярну звезду». А коли в січні 1870 року в Парижі О.Герцен відійшов у потойбічний світ, до П.Забіли звернувся син небіжчика з проханням створити для могили батька надгробок. Натурою для роботи над скульптурою був портрет Герцена, який у 1867 році написав у Флоренції Микола Ге.

Спочатку Пармен Петрович створив погруддя Олександра Івановича, а потім в натуральну величину надгробок. У цій роботі знайшли вияв глибокі авторські симпатії до великого сучасника. Забіла створив ідеал розуму і сили волі. Від бронзової фігури революціонера-демократа, філософа та письменника віє якоюсь притягальною силою. О.Герцена було поховано у французькому курортному містечку Ніцца. Відтоді багато поколінь людей із усіх континентів нашої планети відвідують могилу непримиренного провісника боротьби за свободу проти

самодержавства і кріпацтва в царській Росії. Глибоко реалістичний пам'ятник Герцену викликає у відвідувачів кладовища подив і захоплення, – високохудожнє творіння Забіли прославило нашого земляка на весь світ.

Вісім років Пармен Петрович прожив далеко від Батьківщини, нарешті 1872 року він повертається з Італії до Росії. Петербурзька Академія мистецтв виділила талановитому художнику спеціальну майстерню. За час перебування за кордоном Пармен Петрович прибрав собі псевдонім «Забелло» і так підписував свої твори. На Батьківщині він починає натхненно працювати. Художник створює бронзову фігуру «Русалка» для фонтана в Казані, скульптуру О.Пушкіна для Олександрійського ліцею в Царському Селі під Санкт-Петербургом, «Христос у Гетсиманському саду», скульптуру Олександра II для приміщення окружного суду, мармурове погруддя Т.Шевченка для Чернігова та інші.

У 1870-х роках Забіла бере участь у конкурсі на спорудження у Москві пам'ятника О.Пушкіну. В конкурсі брало участь чимало талановитих митців. Проект скульптора успішно пройшов декілька турів і вийшов у фінал, до якого допущено два кращі проекти (О.Опекушина та П.Забіли). Пармен Петрович розробив досить цікавий і оригінальний проект. Поета він зобразив на вершині скелі у злегка накинутах на плечі плащі, взутого в ошатні чоботи, права нога стоїть на камені, в обох опущених руках він тримає крилатого капелюха. Геній замріяно дивиться у далечінь.

Комісія конкурсу довго не могла вирішити, котрому з проектів віддати перевагу, але згодом пальму першості віддали скульптору Опекушину, композиція якого не мала зайвих зображувальних деталей і виявилася кращою для сприйняття образу поета.

У своєму творчому серці Забіла довго виношував мрію увічнити образ геніального Миколи Гоголя, але царський уряд не давав дозволу на створення пам'ятника автору «Тараса Бульби», «Ревізора», «Мертвих душ».

На ім'я царя Олександра II надходили тисячі листів, що закликали до розв'язання цього питання. Нарешті під тиском передової громадськості та народних мас, влада таки поступилася.

1880 року було створено організаційний комітет по спорудженню пам'ятника основоположнику критичного реалізму. До комітету ввійшли історик М.Костомаров, письменники М.Гербель, Л.Глібов, Д.Григорович, О.Островський, І.Тургенев. Комітет оголосив збір коштів на пам'ятник.

Було вирішено пам'ятник Миколі Васильовичу встановити в м. Ніжині, де він вісім років навчався в Гімназії вищих наук князя Безбородька, і саме у місті над Остром написав свої перші літературні твори. Кошти збирало усе населення Чернігівської губернії, але найбільш активними були студенти та викладачі Ніжинського історико-філологічного факультету. Вони здійснили постановку декількох платних вистав, а також влаштували художні виставки.

Велику матеріальну підтримку надали художники-передвижники на чолі з Миколою Ге, які організували виставку картин і виручку від їх продажу передали у фонд оргкомітету.

Оргкомітет вирішив проект і спорудження пам'ятника довірити Пармену Забілі. І

коли зібрали 8905 руб., усі чавунні і бронзові деталі монумента під керівництвом П.Забіли відлили в Петербурзі.

Урочисте відкриття першого в Росії пам'ятника класику світової літератури відбулося 4 вересня 1881 року. На свято зі'халося багато видатних громадських діячів, письменників, художників, композиторів і просто шанувальників творчості Миколи Гоголя.

На постаменті було вмонтовано мідні дошки з текстом, виконаним старослов'янським шрифтом: «...определено мне чудной Властью ... озирать жизнь сквозь видный миру смех и незримия невидимая ему слезы!». А далі – дати народження і смерті геніального майстра «сміху крізь сльози». На пам'ятнику є також напис: «П.П.Забіла (Забелло), 1881».

Присутні підходили до постаменту, милувалися злегка нахиленим задумливим обличчям народного письменника, читали напис і дивувалися: як просто і разом із тим високохудожньо П.Забіла відтворив і свій профіль. У складках одягу Гоголя можна легко побачити профіль автора скульптурного портрету, якщо стати з лівого боку погруддя.

У своїй творчості Пармен Забіла неодноразово звертався до образу Великого Кобзаря, в нього було чимало ескізів та різних варіантів проектів пам'ятника Т.Шевченку. Сучасники видатного скульптора згадували, що він хотів відтворити Тараса Григоровича навіть в солдатській сорочці. Але царська влада не давала дозволу на спорудження пам'ятника революційного поета, і задум Пармена Петровича по увічненню образу Т.Шевченка в пам'ятнику не судилося здійснитись.

Кожен геніальний творець приходять у мистецтво, щоб сказати своє слово. П.Забіла особливо яскраво заявив про свою індивідуальність. Мало не кожна його нова робота була подією в культурному житті, мистецькому світі не лише царської Росії. В доробках П.Забіли відчувається високий професіоналізм, почерк майстра скульптурного портрета.

Пармен Забіла був талановитим майстром скульптурного портрету і в першу чергу – людей інтелектуальної сфери. Він автор відомих скульптур М.Ломоносову, для Ломоносовського скверу а Санкт-Петербурзі, посмертного портрета М.Салтикова-Щедріна на Волконському кладовищі, виконаного на замовлення сім'ї видатного письменника-сатирика, погрудь художників В.Маковського, В.Боровиковського, М.Ге, літературного критика М.Михайлівського та багатьох інших.

Майстерність скульптора росла разом із його популярністю. Він став досить відомою людиною. Під час однієї з поїздок до Ленінграду у Пушкінському домі автор цієї розвідки бачив груповий портрет художника Г.Мясоедова «Читання «Крейцерової сонати» Л.М.Толстого». Живописець відтворив 26 історичних осіб, і серед персонажів цієї картини в числі відомих людей Росії – Пармен Забіла.

Для багатьох поколінь художників і скульпторів творча спадщина П.Забіли була і залишається зразком для наслідування.

Під кінець свого життя Пармен Петрович виїхав до Швейцарії і 1917 року в Лозані на 87 році життя перестало битись його творче серце.

Ще в юні роки від свого геніального земляка Івана Мартоса, П.Забіла прийняв творчу естафету скульптора і невтомною багатолітньою натхненною працею, своїм творчим талантом створив цілу галерею прекрасних скульптурних портретів. Серед його робіт є твори, що стали гордістю образотворчого мистецтва не лише української нації, а й усієї світової культури.

З М І С Т

ДО 200-РІЧЧЯ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

- Гордієнко Д. (Київ)* Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис..... 3
Ємельянов В. (Ніжин) Інститутські заковчителі початку ХХ ст.: з хрестом і вірою в політичних бурях..... 14

НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

- Кедун І. (Ніжин)* Археологічні дослідження в Ніжині у 2003-2004 роках..... 18
Гребенніков І. (Ніжин) Знахідки підйомного матеріалу на території міста Ніжина..... 21
Фатюк О. (Ніжин) Незвичайна знахідка або Історія «ніжинського мамонта»..... 23

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

- Павленко С. (Чернігів)* Ніжинський полковник Іван Павлович Обидовський (історико-біографічний нарис)... 26

ПАМ'ЯТКИ

- Зозуля С. (Київ-Ніжин), Морозов О. (Ніжин)* Деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища Ніжина або Наскільки ще вистачить пам'яток у Ніжині (до складання історико-архітектурного опорного плану)..... 32
Коваленко О. (Чернігів), Петrenchенко І. (Чернігів) Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років ХVІІІ ст. 51

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ НІЖИНИ

- Потапенко М. (Ніжин)* Від шляхетства до дворянства: до історії польської присутності на Ніжинщині в ХVІІ – першій третині ХІХ століття (за матеріалами формулярних списків)..... 62
Желіба О. (Ніжин) Приватна символіка з фонду Ніжинського повітового предводителя дворянства початку ХІХ ст..... 82
Лейберов О. (Ніжин) Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни..... 92

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

- Самойленко Г. (Ніжин)* Дмитро Грудина – театральний діяч і актор із творчого гуртка Марії Заньковецької... 98
Зозуля С. (Київ-Ніжин) Участь кобзаря Т.М.Пархоменка в культурно-мистецькому житті Ніжина початку ХХ ст. 110

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

- І.Г.Турцевич (1856-1938) Від упорядників*..... 114
Турцевич І.Г. О зилотах Фессалоники и трактате Николая Кавасилы..... 120
Турцевич І.Г. Дневник..... 124
Самойленко О. (Ніжин) О.А.Добіаш-Рождественська – видатний медієвіст, культуролог і палеограф-латиніст. 142
Шевченко В. (Київ) Тричі перший (до 200-річчя кругосвітньої подорожі видатного мореплавця та географа Юрія Лисянського (1803-1806))..... 147

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

- Спаська Є.Ю.* Етнографічні щоденники (підготовка до друку *Т.Діденко (Ніжин), передмова О.Морозова (Ніжин)*).. 151

НІЖИНОЗНАВЧА СПАДЩИНА

- Харламович К.В.* Архівна спадщина Ніжинських греків (підготовка до друку і передмова *О.Морозова (Ніжин)*).. 170

КРАСЗНАВЧА МОЗАІКА

- Онищенко Н. (Ніжин)* Ніжинські Богомольці..... 176
Кулик Л. (Ніжин) З історії Ніжинських ярмарків..... 179
Маринчик С. (Ічня) Академік із Ічнянщини (до 175-річчя від дня народження Пармена Забіли)..... 183

Зміст..... 188

Наші автори..... 189

Інформація для майбутніх авторів..... 190

Н А Ш І А В Т О Р И

- Гордієнко Дмитро Сергійович* – бакалавр, магістрант НУ «Києво-Могилянська академія» (Київ)
- Гребенніков Ігор Олександрович* – методист Ніжинського міського центру туризму і краєзнавства учнівської молоді (Ніжин)
- Діденко Тетяна Олександрівна* – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Желіба Олександр Володимирович* – к.пед.н., доцент, заступник декана історико-правознавчого факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Зозуля Сергій Юрійович* – магістр, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK (Київ-Ніжин)
- Ємельянов Віктор Миколайович* – завідувач відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Кедун Іван Станіславович* – магістр, асистент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Коваленко Олександр Борисович* – к.і.н., доцент, декан історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка, Заслужений працівник освіти України (Чернігів)
- Кулик Лариса Юрійвна* – науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Лейберов Олексій Олегович* – магістр, старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-правознавчого факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Маринчик Станіслав Гаврилович* – пенсіонер, член Національної спілки письменників України, член Національної спілки журналістів України, Заслужений працівник культури України (Ічня)
- Морозов Олександр Сергійович* – протоіерей, священик Кафедрального собору Всіх Святих УПЦ КП (Ніжин)
- Онищенко Надія Петрівна* – власний кореспондент газети «Деснянська правда», член Національної спілки журналістів України (Ніжин)
- Павленко Сергій Олегович* – головний редактор журналу «Сіверянський літопис», Заслужений журналіст України (Чернігів)
- Петреченко Ірина Євгенівна* – к.і.н., старший викладач кафедри історії та археології України історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів)
- Потапенко Максим Васильович* – магістр, асистент кафедри історії України історико-правознавчого факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Самойленко Григорій Васильович* – д.ф.н., професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури філологічного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Самойленко Олександр Григорович* – к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-правознавчого факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Спаська Євгенія Юрійвна* (померла в 1981 р.) – аспірант Київського сільськогосподарського інституту, науковий співробітник Алма-Атинського державного педагогічного інституту ім. Абая
- Турцевич Іван Григорович* (помер у 1938 р.) – професор НІФІ, дійсний член і керівник секції античної культури ННДК, дійсний член і керівник Ніжинського осередку КДІБСВ АН УСРР
- Фатюк Олексій Миколайович* – завідувач відділу природи Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Харламович Костянтин Васильович* (помер у 1932 р.) – академік ВУАН, член-кор. РАН, професор Казанського університету, професор Казанської духовної академії
- Шевченко Віктор Олексійович* – д.геогр.н., професор, завідувач науково-дослідної лабораторії географічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка (Київ)

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ МАЙБУТНІХ АВТОРІВ

Редакторський колектив «Ніжинської старовини» запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів, – що вивчають проблеми історії та культури міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов'язане з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями.

Зважаючи на задекларований характер збірки, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде надаватися науковим розвідкам. Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат) науково-публіцистичні роботи не розглядатимуться.

Для публікації матеріалу необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) його роздрук [1 примірник] і електронну версію на будь-якому носії [1 примірник] (останню можна надіслати по e-mail на одну з указаних нижче поштових скриньок із темою «для «Ніжинської старовини»).

Увага! Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!

Вимоги до оформлення:

- ✓ виконана в текстовому процесорі Word (не нижче версії 7.0) з розширенням *.doc або *.rtf; гарнітура Times New Roman Суг, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;
- ✓ посилання:
 - *варіант 1*: післятекстові (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДІАК України, ф. Р-2356, оп.4, од.зб. 24556, арк. 35 зв.);
 - * **післятекстові автоматичні посилання (EndNotes) мають бути зняті і переформатовані у звичайний текст!**
 - *варіант 2*: повним кодом, вилітні на пронумерований список літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1) після тексту статті (напр.: [3, 25], [18, Т.2, 34], [4, 67; 8, 22] тощо, де перша цифра – номер джерела в списку; друга – сторінка (сторінки); посилання на використані архівні документи оформляється під спільним номером для назви архівної установи в загальному списку з указанням у коді посилання через кому шифру фонду, номеру опису, номеру справи (одиниці зберігання – од.зб.) та номеру аркушу (напр.: [8, ф. Р-2356, оп.4, спр. 24556, арк. 56 зв.] тощо).
- ✓ графіка (ілюстрації, графіки, схеми тощо) окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення не менше 200 дрі, формат *.TIFF, розмір 10X15 см (де 10 см – базова сторона, інша сторона – за пропорціями);
- ✓ для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, **обов'язково** вказати після тексту список використаної літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1);
- ✓ у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати повністю прізвище, ім'я, по-батькові; наукову ступінь, вчене звання, посаду і місце роботи.

Редакторський колектив залишає за собою право на орфографічне і пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою, але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

КОНТАКТНІ КООРДИНАТИ:

Зозуля С.Ю., вул. Об'їжджа, 56, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою «для збірки «Ніжинська старовина»)

тел. 8-046-31-34825 (дом), 8-044-280-7879, 8-044-280-6463 (роб)
8-066-749-2404 (моб), 8-063-438-5500 (моб)

протоіерей Олександр Морозов, Кафедральний собор Всіх Святих (УПЦ КП), вул. Гребінки, 31,
м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою «для збірки «Ніжинська старовина»)

тел. 8-046-31-71222 (роб), 8-066-705-5341 (моб)

e-mail: m-center@ukr.net, el-havar-din@yandex.ru, el_havar_din@ukr.net

ШАНОВНІ ДОБРОДІ!

У структурі Центру пам'яткознавства діє Північнорегіональне відділення, метою якого є проводити й організувати пам'яткознавчі дослідження північних етнічних (як сучасних, так і історичних) українських земель: Східного (Чернігівського) Полісся, Північної (Стародубщина) та Західної Сіверщини та Північної Полтавщини. Базовим виданням цього осередку є «Ніжинська старовина», де праці відділення вміщуватимуться окремим блоком, а за відповідного наповнення і фінансових можливостей – окремим числом у межах власної серії «Праці Північнорегіонального відділення Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШК». Відтак, будемо раді налагодженню творчих і організаційних контактів із дослідниками пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних проблем означеного регіону та пропонуємо надсилати відповідні матеріали. До розгляду прийматимуться авторські індивідуальні та колективні розвідки з пам'яткознавчих проблем указанного регіону; з історії пам'яткознавчого руху як указанного регіону, так і України загалом; публікації рукописних пам'яток, оформлені за загальнопринятими археографічними вимогами; рецензії тощо. Вимоги до оформлення матеріалів зазначені в параграфі «Інформація для майбутніх авторів» цього випуску збірки.

Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК, спільно з рядом організацій, організовує і проводить наступні періодичні наукові форуми, де розглядаються проблеми пам'яткознавства:

- що два роки (по парним рокам) наприкінці березня, спільно з Науково-дослідним підприємством «Часи козацькі» та УТОПШК, *науково-практичну конференцію «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»*, подання заявок до початку березня.
- що два роки (по непарним рокам) наприкінці березня, спільно з Інститутом історії НАН України та УТОПШК, *наукову конференцію «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, практика»*, подання заявок до початку березня.
- щорічно в середині травня, спільно з Державним політехнічним музеєм при НТУУ «КПІ», Асоціацією працівників музеїв технічного профілю, Київською міською організацією УТОПШК та іншими, *науково-практичну конференцію «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи»*, подання заявок до середини березня.
- щорічно на початку жовтня, спільно з Державним політехнічним музеєм при НТУУ «КПІ», Асоціацією працівників музеїв технічного профілю, *науково-практичну конференцію «Індустріальна спадщина в культурі та ландшафті»*, подання заявок до кінця липня.
- щорічно наприкінці жовтня, спільно з Академією інженерних наук України, Державним політехнічним музеєм при НТУУ «КПІ» та іншими, *наукову конференцію «Актуальні питання історії техніки»*, подання заявок до середини серпня.
- що два роки (по парним рокам) на початку листопада, спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Українським центром біографічної некрополістики та Державний історико-меморіальним Лук'янівським заповідником, *наукові читання «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень»*, подання заявок до початку жовтня.

Запрошуємо до співпраці й участі в зазначених наукових зібраннях як дослідників, так й інших зацікавлених осіб – можливих співорганізаторів, спонсорів, меценатів тощо. За більш детальною інформацією просимо звертатися до Центру пам'яткознавства (контактні координати на останній сторінці обкладинки) або до упоряднків «Ніжинської старовини» (контактні координати в параграфі «До наших авторів»).

З повагою,

О.М.Титова
директор Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШК,
кандидат історичних наук,
Заслужений працівник культури України

Наукове видання

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА
Ніжинознавчі студії №2
Історико-культурологічний збірник
Випуск 2 (5)
2006 р.

Дизайн обкладинки С.Ю.Зозуля

Макетування: С.Ю.Зозуля, О.С.Морозов

Літературна редакція: С.Ю.Зозуля, Н.П.Онищенко

Коректура: Н.П.Онищенко

Підписано до друку 21.02.2006 р.
Формат 70x100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Обл.-вид. арк. 15,6.
Ум. друк. арк. 28,77. Тираж 500 прим.
Зам. № 149.

Відруковано в ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 1115, від 12.11.2002 р.

16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а,
факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,
e-mail: aspekt@ne.cg.ukrtel.net

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Центру пам'яtkознавства
НАН України та УТОПІК

- Розробка теоретичних, методичних засад вивчення, охорони, збереження, відновлення та використання об'єктів культурної спадщини України, природно-історичних комплексів і заповідників.
- Теоретико-методологічні проблеми, історія вітчизняного пам'яtkознавства, комплексне вивчення багатопрофільних історико-культурних пам'яток, визначних місць, ролі та значення цих об'єктів в українській національній культурі.
- Участь у розробці державного законодавства та нормативної бази щодо охорони культурної спадщини.
- Співробітництво з профільними вітчизняними і зарубіжними науковими та культурно-просвітницькими установами.
- Узгодження досвіду пам'яtkоохоронної діяльності в регіонах України.
- Створення на базі сучасних інформаційних технологій банку даних історико-культурної спадщини України.
- Практична допомога відповідним установам (музеям, заповідникам) у розв'язанні проблем охорони і збереження пам'яток вітчизняної історії та культури, сприяння їх поверненню в Україну.
- Розробка практичних заходів, концепцій і програм з виявлення та дослідження об'єктів культурної спадщини України, включення їх до реєстру нерухомих пам'яток України.
- Розробка методичних засад проведення експертної оцінки, цінності і можливості господарського використання пам'яток.
- Надання консультативної та методичної допомоги громадським організаціям і державним установам із виявлення, консервації, музеєфікації, відбудови, використання пам'яток історії та культури.
- Просвітницька робота серед населення, залучення громадськості, насамперед молоді до вивчення і збереження пам'яток історії та культури, організація волонтерського руху.

Провідні напрями наукових досліджень Центру пам'яtkознавства НАН України та УТОПІК

- Історія і теорія пам'яtkознавчої справи в Україні; діяльність визначних пам'яtkознавців України.
- Визначення та розробка пропозицій щодо увічнення пам'яток і пам'ятних місць козацької доби України.
- Дослідження пам'яток науки і техніки, розробка концепцій їх музеєфікації та створення музеїв науково-технічного профілю.
- Розробка програм дослідження, консервації та музеєфікації нерухомих пам'яток археології.
- Системне вивчення пам'яток архітектури і містобудування у контексті природного та історико-культурного середовища.
- Дослідження пам'яток культурної архітектури, зокрема дерев'яної, в культурній спадщині України.
- Церковне пам'яtkознавство; історія та характеристика церковної спадщини, монастирів України.
- Вивчення історії створення, розробка методики дослідження та обліку історичних поховань та некрополів України.
- Розробка методики створення та підготовка реєстру нерухомих пам'яток історії та культури національних меншин України.

Невдовзі буде відкрито спільний сайт УТОПІК та Центру пам'яtkознавства, на якому можна буде знайти інформацію про історію, персональний склад і діяльність обох організацій, законодавчі й нормативні документи з пам'яtkоохоронної діяльності, останні пам'яtkознавчі й пам'яtkоохоронні новини тощо. На сайті також буде розміщено бібліографію й зміст видань Центру пам'яtkознавства починаючи від 1991 р. Зайти адресу сайту можна через пошукові системи мережі Internet або запитати по e-mail m-center@ukr.net.